

पं डित जी नी

हा स्य प्र भा

૧૪

શક

નામ

વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

તી કોપીરાઈટ વિભાગ

૦૮૩

કિમત ૩-૦-૯

જીના હાસ-ચ પ્રભા

હસ
ને રા

ના ખાયા
પટે

હસ

ટલું હસો

તન્દુરસ્તી જાળવવાનો
અ હ લૂ ત કી મિ થો

“ખડખડાટ હસો!”

બા, બાપા અને બાળકો, બધાની
ગમગીની દૂર કરી ખડખડાટ હસાવી
બુદ્ધિનો વિકાસ કરતી પંડિતશ્રી

હાસ્ય પ્રભુ

લેખક

નાગરનાથ ઇ. પટેલ

રોહિણી, કાળને કિનારે, રખડેલ ને બીજ વાતે,
જયંતની સાહસ કથાઓ, મૃત્યુનો મહેમાન,
Indian Fairy Tales વગેરે વગેરેના કર્તા

પરિચયકાર

જાણીતા હાસ્ય લેખક

મરનકુકીર

COLLECTOR 0

27 APR 1945

BOMBAY

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
બુક સેલર્સ : : પબ્લિશર્સ
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
દાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૦૨૩.

તથા રૂપિયા

: મુદ્રક :

રામદાસ ઈ. પટેલ

૨૪ ની પ્રિન્ટરી

અંક સો આગળ પચાસ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨.

: પ્રકાશક :

નાગરદાસ ઈ. પટેલ

બાલવિનોદ કાર્યાલય

પ રિ ચ ય

શ્રી. નાગરદાસ પટેલના પરિચયમાં હું ૧૯૩૧ માં આવ્યો. એ પહેલાં પણ અમે એક બીજાને દીડે તો ઘણા સમયથી ઓળખતા હતા. અમે બન્ને પરાનાં પ્રાણીઓ. હું વિલેપારલે વાસી, એ મલાડ નિવાસી.

એમની 'શશિકલા અને ચૌરપંચાશિકા' મ્હેં જોયેલી ત્યારથી મ્હને એમના પ્રત્યે માન અને મમતાની લાગણી થયેલી. એમનું એ પ્રકાશન મ્હને ખૂબ ખૂબ ગમેલું. તે પછી 'ગુજરાતી' માં 'સચિત્ર માસિકાનાં વિચિત્ર ચિત્રો' વિષે એમની લેખમાળા શરૂ થઇ તેમાં મ્હારા એક બે લેખોનાં ચિત્રો સંબંધમાં થયેલા છબરડા વિષે એમણે એ ચિત્રોના ચિત્રકારોના કાન પકડતાં મ્હને એમની તલસ્પર્શી વિવેચન શક્તિનો પરિચય થયો. ત્યાર પછી અમારી ઓળખાણ સાહેબજી સલામ પરથી આગળ વધીને ટ્રેનના ડબ્બામાં પાસે બેસી વાતો કરવા સુધી વધી અને એક દિવસ મ્હારી આંકિસમાં આવી એમણે મ્હને કહ્યું કે : મ્હારે તમને બાલસાહિત્યમાં ખેંચવા છે.

મેં કહ્યું : પગથી ખેંચો કે માથાથી ખેંચો પણ બાલ-સાહિત્ય વિષે હું કશું જાણતો નથી તેનું કેમ ?

એમણે જણાવ્યું : તમારાં લખાણોમાં બાલોચિત ફેરફાર હું કરી લઇશ પણ બાલજગત પાસે મ્હારે તમને રજુ કરવા છે.

એમણે 'વીસમી સદી' માં આવેલો મ્હારો 'બિલાડકુમાર' વાળો લેખ પસંદ કર્યો અને તેમાંની રસિકતા અને વધારે પડતો શૃંગાર બાદ કરી ઘટતા સુધારાવધારા કરી એમણે 'મણિયો' નામથી એ બિલાડાની કથા તૈયાર કરીને એને અનુરૂપ ચિત્રો સાથે પ્રકટ કરી. મ્હારા કેાઇ પણ પુસ્તક કરતાં એની લોકપ્રિયતા એટલી હદ સુધી વધી છે કે એની આજ લગી આઠ આઠ આવૃત્તિઓ પ્રકટ થઇ છે. મરાઠીમાં પણ એની બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રનાં બાલકોને એ ખૂબ ખૂબ ગમી ગયેલ છે. એનું પ્રકાશન અંગ્રેજીમાં કરવાની પણ વ્યવસ્થા થઇ છે. 'બિલાડકુમાર'વાળો મ્હારો લેખ અને 'મણિયો' એ બન્ને વાંચનારને શ્રી. નાગરદાસની અજબ કરામત જણાઇ આવશે.

એ પછી બીજાં ત્રણ ચાર પુસ્તકો બાલકો માટે એમના આગ્રહને વશ થઈ મહેં તૈયાર કર્યાં છે અને તે સૌ એટલા જ ફતેહમંદ થયાં છે તેમજ બાલજગતનો બારે ચાલ મેળવી શક્યાં છે.

‘મલિયો’ પ્રકટ થયા પછી શ્રી. નાગરદાસ પટેલ અને તેમનાં વિદુષી પત્ની શ્રી. સમતિબહેન જોડે મહને કૌટુંબિક સંબંધ બંધાયો. સંસ્કૃતમાં એક ઉક્તિ છે કે સમાન શીલ અને વ્યસનવાળાઓને જ મૈત્રી હોઈ શકે પણ મહારો અનુભવ એ છે કે એક બીજાથી તદન જુદી ખાસિયતવાળા માનવીઓ વચ્ચે પણ ગાઢ મૈત્રીસંબંધ બંધાઈ જાય છે અને એકની ઉણપ બીજો પૂરે છે. મહારા અને શ્રી. નાગરદાસના મિબજ વચ્ચે જબર અંતર છે. હું લાપરવાહ, બેશીકર, બાદશાહી ખાસિયતવાળો છું. વહેવારની આંટીધુંટીનો મહને કંટાળો આવે છે. નિશાળમાં ગણિતના વિષયમાં હંમેશાં કાચો રહેતો હોવાથી ગણતરીમાં હું પારવર્ષી નથી જ્યારે શ્રી નાગરદાસ બારે ચોકસાઈવાળા, ખૂબ નિયમિત, વ્યવહારદક્ષ છતાં અત્યંત પ્રમાણિક, સાચી નિષ્ઠા વાળા, ચોખવટવાળા અને લાગણીવાળા છે એટલે મહારા સાહિત્ય સર્જનોની બાબતમાં મહેં એમને મહારા ટ્રસ્ટી જેવા ગણ્યા છે. પુસ્તક વિક્રેતા કે પ્રકાશકો જોડે વાટઘાટ કરતી વખતે શ્રી. નાગરદાસને મહેં હંમેશાં સાથે રાખ્યા છે અને એમણે દરેક પ્રસંગે મહારા લાભ સંપૂર્ણ રીતે જળવ્યા છે.

એમની બાલવિનોદમાળા અને બાલસાહિત્યપ્રવૃત્તિનો વિકાસ મહેં મહારી નજરોનજર જોયો છે. મુંબઈની એક બણીતી સોલ્ડીસીટરની પેઢીમાં તેઓ મેનેજીંગ કલાર્ક તરિકે કામ કરતા હતા ત્યારથી ફાજલ સમયમાં બાલકોને લગતું સુંદર સાહિત્ય રચવામાં એ રચ્યાપરચ્યા રહેતા ને એની પાછળ બારે શ્રમ ઉઠાવતા. આજે પણ એમનો એ વ્યવસાય ચાલુ છે અને એમના ઉત્સાહમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો રહ્યો છે.

ઇંગ્લીશ તથા અમેરિકન બાલસાહિત્યની યાદ આપે એવું આકર્ષક બાલસાહિત્ય એમણે ગુજરાતને ચરણે ધર્યું છે. બાલમાનસનો અચ્છો અભ્યાસ કરી એમનાં પુસ્તકો એમણે એવાં સુશેખિત, આકર્ષક અને રમકડા જેવાં રૂપાળાં બનાવ્યાં છે કે આજે ધણાં યે સમજુ માબાપો દીવાળી, વરસગાંઠ કે સરવવસરે ફટાકડા ને મીઠાઈમાં પૈસા વેરવાને બદલે પોતાનાં બાલકોને

એમના બાલ સાહિત્યના સંટસ અપાવે છે.

બાલસાહિત્યના પ્રકાશનોમાં શ્રી. નાગરદાસની એક વ્યવસ્થિત યોજના અને પ્રગતિવાન દષ્ટિ છે. બાલકોને રીઝાવવાનો કે એમને કાઢીઘેલી વાતો કરી ખુશ કરવાનો એમનો આશય નથી પણ એમને ગંભીર સાથે જ્ઞાન આપી એમનો અનેકવિધ વિકાસ સાધવાનો એમનો મુખ્ય હેતુ છે. હિન્દુસ્તાનભરમાં ગુજરાતનું બાલસાહિત્ય મોખરે આવે એ એમનો આદર્શ છે ને તે ફળિભૂત કરવાના એમના અથાક પ્રયત્નો છે.

ગુજરાતના બાલકો માટે એમણે પોતાની બાલસાહિત્યની ગ્રંથમાળાઓમાં શક્ય તેટલી વિવિધતા રજુ કરી છે. વિજ્ઞાનને લગતાં વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો એમણે સરળ ભાષામાં આપ્યાં છે અને હાસ્યરસને પણ તેઓ વિસર્યાં નથી. બાલકો માટે હાસ્યરસ આપવો એ અતિ કપડું કામ છે. સુરચિનો જરાપણ ભંગ ન થાય એ તેમાં સંભાળવું પડે છે અને એટલી મર્યાદા તથા શિષ્ટતા ભળવીને હાસ્યરસનું સર્જન કરવાનું કાર્ય ભારે ક્ષણતા માગી લે છે. એમનાં પુસ્તકો ગુજરાતે અપનાવ્યાં છે અને એમના ઉત્સાહને ભારે વેગ આપ્યો છે.

શ્રી. નાગરદાસના આ પુસ્તકમાં એમની હાસ્યશક્તિનો વાંચકોને અચ્છો પરિચય થશે. હાસ્યરસના બીજા લેખકો કરતાં શ્રી. નાગરદાસની શૈલી અનેાખી છે. એમના પર પશ્ચિમના વાંચનની લગરીકે અસર નથી. કે ઇપણ આડંબર સિવાય અને અસર ઉપજાવવાની અન્ય લેખકોની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓનો આધાર લીધા સિવાય શ્રી. નાગરદાસ આ પુસ્તકમાં એમના હાસ્યપ્રસંગો આપણી પાસે ખૂબ સુંદરતાથી રજુ કરે છે, તેમજ લાંબા વર્ણનોમાં ઉતર્યા સિવાય તડ ને ફડ એકદમ કહી દે છે અને ભારે ક્ષણતાથી હાસ્યરસનું વાતાવરણ જમાવે છે.

આ પુસ્તકમાં શરૂઆતમાં સ્પષ્ટ હાસ્યરસ છે, શેરી ને શાળાનાં મસ્તીતોફાનોના રસિક પ્રસંગો છે અને તે પછી પંડિતજીના તરેહવાર તરંગોનો અને એમની અનેક વિધ યોજનાઓનો માર્મિક ચિતાર આપ્યો છે. ચક્રમ જેવા જણાતા પંડિતજીનાં કેટલાંક હાસ્યોત્પાદક પરાક્રમેમાં હિંદુ સમાજ અને તેની કેટલીક રૂઢિઓ પર વેધક કટાક્ષ કરવામાં આવ્યા છે.

એક શુભ પ્રસંગે પંડિતજી પોતાની આખી નાતને બાજરાના રોટલા અને છાશનું જમણુ આપે છે અને પીરસણીયાઓ 'હ્યો ચક્રમ તમારે' ને 'હ્યો તક્રમ તમારે' કહી પંગતમાં ફરવા નીકળે છે એ પ્રસંગનો ચિતાર વાંચતાં આપણને ખડખડાટ હસાવે છે પણ વાંચી રહ્યા પછી તેના ઉપર વિચાર કરતાં એ આખો પ્રસંગ નાતવરામાં પુષ્કળ પૈસા ખરચનાર ગુજરાતના કૂલણજી-પણા પર કેટલો જખ્ખર પ્રહાર કરે છે તે સમજી શકાય એમ છે.

આવાં આવાં અનેક સફળ કટાક્ષચિત્રો શ્રી. નાગરદાસે આ પુસ્તકમાં ભારે કુશળતાથી રજૂ કર્યાં છે.

શ્રી. નાગરદાસનો માનીતો વિષય બાલસાહિત્યનો છે અને તેમાં એમણે અપૂર્વ સિદ્ધિ મેળવી છે એ નિર્વિવાદ છે. બાલસાહિત્યનાં સફળ સર્જનો ઉપરાંત એમણે સામાજિક નવલિકાઓ લખી છે, સંસ્કૃત કાવ્યનું મનોરમ્ય ભાષાંતર ગુજરાતને આપ્યું છે, અલંકારશાસ્ત્રની વિદ્રતાભરી રચના કરી છે અને ગુન્હા શોધનનાં પુસ્તકો વડે એ પ્રકારના સાહિત્યમાં એમણે એક નવી દિશા ઉઘાડી છે.

ગુજરાતમાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા હાસ્યરસના લેખકો છે. આ પુસ્તકથી શ્રી. નાગરદાસ પટેલ, તેમની પંક્તિમાં પોતાનાં પનોતાં પગલાં માંડે છે. હાસ્યસાહિત્યના એક જૂના જોગી તરિકે એમને હું હાર્દિક આવકાર આપું છું. એમના માં જીવનના સાધારણ પ્રસંગોમાંથી હાસ્યરસનું સુંદર સર્જન કરવાની શક્તિ છે. એમની શૈલી સીધી, સરળ, ધ્યેયલક્ષી અને વેગવતી છે. એમનાં લખાણની ખૂબી તો એ છે કે એમનું પુસ્તક એક વખત હાથમાં લીધા પછી વાંચકનું મન એવું તો જકડી રાખે છે કે તે પૂરૂં કર્યા વગર ચેન પડતું નથી.

શ્રી નાગરદાસ, ખીજાં પણ હાસ્યનાં પુસ્તકો ગુજરાતને આપશે એવી આશા રાખું છું.

મસ્તકૃદીર

મારા મિત્ર પ્રાણશંકર પંડિતજીના જીવનના અનેક અલિનવ પ્રસંગો, પરાક્રમો ને યોજનાઓ, અત્યાર અગાઉ મારાં વિવિધ પ્રકાશનોમાં છૂટાં છૂટાં આપ્યાં હતાં તે સર્વેને સંકલિત કરીને એમની 'હાસ્યપ્રભા'માં રજૂ કર્યાં છે.

એમણે અનેકને હસાવ્યા છે, અનેકને મસ્તી તોફાન કરવા પ્રેર્યા છે ને અનેકને માર્મિક ચાખખા લગાવ્યા છે. એમના સાથીદાર અને મિત્ર તરિકે મેં એમાં ભાગ લીધો છે અને યથાશક્તિ તેનું આલેખન કર્યું છે.

હાસ્ય સાહિત્યના જૂના જોગી શ્રી. મસ્તકૃષ્ણે કરાવેલા પરિચય ખદલ એમનો આભાર માનું છું.

નાગરદાસ પટેલ

શેરીમાં	૬
શાળામાં	૧૫
શહેરમાં	૨૪
પંડિતજીનું પ્રેમપુરાણ	૨૮
શ્વાનભાષા વિશારદ	૩૪
ઘોડકંટનો નવો	૩૮
ચક્રમની નાત	૪૧
ઘેરે ઢોકામાં	૪૭
પંડિતજીએ નાટક બતાવ્યું	૫૦
કવિશ્રી	૫૪
યુનિવર્સલ કવિતા મેન્યુ કં.	૫૬
‘પિકચર્સ’ લિમિટેડ’ની રોજના	૬૮
સાહિત્ય સંવર્ધક લિમિટેડ	૭૨
ગુજરાત ટૅલિગ્રાફ લિમિટેડ	૭૮
ધીકતો ધધો	૮૭
ગુર્જરીનો દાવો	૯૩
ચોર પકડ્યો	૧૦૦
ટકો લો ને આક્ષર કહો	૧૦૩
પ્રદાદાનાં ખાસડાં	૧૦૬
કારિકા ને જગદીશ્વર	૧૦૮
બેટની યાત્રા	૧૨૨
દેવગિરિ	૧૩૧
ઝાંઢા નાગનાથ	૧૪૫
શત્રંગય	૧૫૬
વળેશ્વરી	૧૬૦
સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ	૧૬૮
એક માનપત્ર	૧૭૭
પાપડનું કારખાનું	૧૮૪
એક મહાપરાક્રમ	૧૮૭
પોલાદની ઝાલર...	૧૯૬
અંદ્રલોકની સુસાફરી	૧૯૯

☆
પં ડિ ત જ ની
☆ હાસ્યપ્રભા ☆
☆

શેરીમાં

પંડિતજી અને હું બેઉ બાલપણના મિત્રો છીએ. એમનું નામ પ્રાણશંકર અને મારું નામ નટવર. જામે બેઉ નાનપણથી જ તોફાની બારકસો છીએ. મારા મોટા-આઈએ અમારું નામ વડના વાંદરાઓ પાડેયું છે.

ધિંગામસ્તી, તોફાન, અને ગંભતમાં મારા કરતાં પંડિતજી ચડી જાય. એમનાં મસ્તીતોફાન એટલાં બધાં કે ન પૂછો વાત.

અમે બેઉ એકજ ગામમાં ઉછરેલા, બેઉ જણે સાથે એકઠા થૂંટેલા, અને સાથે જ અભ્યાસ કરેલો.

અમારા ગામનું નામ બામણુગામ. એમાં બધી ગ્રામજીની જ વસતિ હશે એમ તમે રજો માની લેતા! ગ્રામજીનાં તેા હવે દસમાર થર છે, પણ પહેલાંના વખતમાં એમની વસતિ વધારે

હશે, અને એના ઉપરથી એ નામ પડ્યું હશે. અમે શરૂઆતનું શિક્ષણ બામણગામમાં જ લીધેલું, ને તે પછી વડોદરા પણ સાથેજ ગયેલા, અને ત્યાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરેલો.

સવાર પડે અને અમારાં મસ્તીતોફાન શરૂ થાય. આખો દિવસ તે ચાલે. સાંજે પણ ખરાં ને રાતે સૂઈ જઈએ ત્યાં સુધી મેં પહેલે.

સવારના પહોરમાં એક વખત પંડિતજીની નજર એક ગધેડા પર પડી. એ ઠંડે કલેજે બેઠો હતો. પંડિતજીને એની છેડતી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એમણે મને બોલાવ્યો અને અમે બેઠે જણાએ શું કરવું તે નક્કી કર્યું.

પંડિતજી બગાઇબોવાળી ભૂંગળી લઈ આવ્યા, અને હું એ ડબ્બા લઈ આવ્યો. ડબ્બાને દોરી વતી બાંધીને મેં ગધેડાને પૂંછડે દોરીની ગાંઠ વાળી અને પંડિતજીએ ગધેડાના કાન આગળ ભૂંગળીનો દાટો ઉધાડ્યો.

દાટો ઉધડતાં જ બધી બગાઇબો ગધેડાના કાનમાં પેસી ગઈ, એટલે ગધેડો સફાળો બિડ્યો. એના કાનમાં સળવળાટ થતો જાય અને એ ફૂંદતો જાય. એ ફૂંદતો જાય ને ડબ્બાએને લાતો લગાવતો જાય. દોડાદોડ અને ગડગડાટ. આગળ ગધેડો અને પાછળ પંડિતજી તંબા હું. અમારી સાથે બીજાં છોકરાંઓ પણ ભળ્યાં.

આમથી તેમ ને તેમથી ત્યાં,—અમારું સરઘસ આખા ગામમાં ફર્યું. બધાં છોકરાંઓને ખૂબ મજા પડી.

અમે પાછા ફર્યા ત્યારે બપોર થઈ ગયા હતા.

પંડિતજીને ત્યાં તે દિવસે મહેમાન આવ્યા હતા. એમનું નામ શિવશંકર. શિવશંકરને માથે મોટી ચોટલી હતી. એ જબરા બિંધણી હતી.

શિવશંકર બિંધતા હતા ત્યારે પંડિતજીએ મને બોલાવ્યો.

અને કહ્યું: 'નટવર! શિવાકાકાએ આપણાં તોફાની વાત જાપાણને કહી દીધી હતી, માટે એમની ખબર લેવી બેઠકે.'

મેં પૂછ્યું: 'શું કરીશું?'

'એમની ચોટલી કાપી નાખીએ. એટલી સબ બસ થશે.' પંડિતજી બોલ્યા.

અને એ કાતર લઇ આવ્યા. ધીરે રહીને એમણે શિવશંકરની ચોટલી કાપી નાખી. શિવશંકર જેવા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ ચોટલી સિવાય પૂજા શી રીતે કરશે એ વાત ઉપર મને બહુ હસવું આવ્યું. ત્યાં તો પંડિતજી બોલ્યા: 'નટવર! આટલી સબ મને પૂરતી નથી લાગતી. એ જાંઘે છે કવી રીતે!'

મેં જોયું તો શિવશંકરનું મોઢું ઉઘાડું હતું, અને એમનાં નરકારાં બહુ બોલતાં હતાં.

પંડિતજીએ મને દેડકી પકડી લાવવાનું કહ્યું, અને હું નાની સરખી દેડકી લઇ આવ્યો.

ધીરે રહીને પંડિતજીએ એને શિવશંકરના ઉઘાડા મોઢામાં ચૂકી દીધી. અમે એક જણ સંતાપ ગયા. દેડકીની ફાફાંથી અથવા તો એણે ગળાની અંદર જવા પ્રયત્ન કર્યો હશે તેથી શિવશંકરની જાંઘ ઉડી ગઇ, અને એ સફાળા ઊઠ્યા.

એ ઉઠ્યા એટલે સદ્ગમાયે દેડકી એમના મોઢામાંથી બહાર ફેલી અને ફૂટતાં ફૂટતાં શિવશંકરના મોઢામાં ગંદા પાણીની ધીચકારી મારતી ગઇ!

શિવશંકરના બડબડાટનો પાર ન હતો. એમના જેવા ચવિત્ર બ્રાહ્મણના મોઢામાં દેડકી જેવું અપવિત્ર પ્રાણી પેસી જાય એ કેમ સહન થાય? એમણે તો પચીસ પચાસ ફાગળા કર્યા. એટલેથી સંતોષ ન થયો તે નહાવા ગયા.

હસીહસીને મારું તો પેટ ફુપી ગયું. પછી પંડિતજી જાનામાના જાહેને શિવશંકરના દુવાલ પર હીરાકસીની ભૂકી

નાળી આઝા.

શિવશંકરે નાહીને શરીર લૂછવા માંડ્યું. એ જેમ જેમ લૂછતા ગયા તેમ તેમ એમનું શરીર કાળું પડતું ગયું, એમનું મોઢું અને આખું શરીર ધીરે ધીરે કાળું કહેડા જેવું બની ગયું. એક અપવિત્રતામાંથી બચવા જતાં એમના અંગેઅંગમાં અપવિત્રતા ફૂટી નીકળી ! આ બધું એકાએક શાથી થયું તેની એમને બિલકુલ સમજ ન પડી.

અમે એઉ જલ્લુ જાનામાના એમને જોતા જમએ અને હસતા જમએ.

હેવટે એમને હાથ માથા પર ગયો અને ચોટલી ઉડી ગયેલી બહી ત્યારે એમના મોઢાનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર થઈ ગયો કે મારી જીંદગીમાં મેં એ કદરબિહામણું કાચું હું લૂંટી નહિ શકું.

શિવશંકરને અમારા ઉપર શક આગ્યો અને એમણે ફરિયાદ કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ સવારના તોફાનની વાત કરવાથી આટલું થયું હતું તો વળી બીજી વખત શું નહિ થાય. એ વિચાર આવતાં એમણે મુંઝા રહેવાનું, અને બીજે દિવસે પોતાને ઘેર ચાલ્યા જવાનું યાજબી ધાર્યું.

શિવશંકર ગયા એટલે અમે અમારી પાડોશના નયુકાકા ઉપર ધ્યાન દોડાવ્યું. નયુકાકાને બીડીનો જખરો શોખ. અવારનવાર એ મારે ઘેર આવે અને પાન તમાકુનો ધુમાડો કરે. નયુકાકા જખરા વાતગરા એટલે પંડિતજી વાતોની લાલચે એમને કાષ કાષ વાર બીડી વાળી આપે. એક દહાડો એવી રીતે પંડિતજીએ દશ બાર બીડી વાળી આપી, તેથી નયુકાકા ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

પંડિતજીએ એમાં હાથચાલાકી કરેલી એટલે મને ધીરે રહીને સમજવી દીધો.

નયુકાકાએ બીડી પીવા માંડી. એમણે ધુમાડા કાઢ્યા અને અમે એમના સામું ભેયું ત્યાં તો ઘડાકા સમેત એમના હાથમાંથી બીડી ઉડી ગઈ અને પુરચે પુરચા ઉડી ગયા. નયુકાકાની મુછોના એ ચાર વાળનાં આંકાડિયાં પણ વળી ગયાં.

પંડિતજીને એમણે હિંમડા દેવા માંડ્યા; પણ અમે ક્યાં કાયા હતા કે ઊભા રહીએ ?

એ બીડીમાં તંબાકુની સાથે એક ભેરદાર ફટાકડો પંડિતજીએ મૂકી દીધો હતો એ તો તમે સમજી ગયા હશે.

એક દહાડો સવારમાં અમે બધા ધૂણીએ બેઠાબેઠા તાપતા હતા. શિયાળાના દહાડા હતા, અને ટાઢ કહે મારું કામ. શેરી વચ્ચે ધુણી ધખાવી હતી, અને આભુઆભુ પાંચ છ જણ પહોળા પગ કરીને તાપતા હતા. એકાદ ફતરું પણ ટુંટિયું વાળીને એક બાણુ બેઠું હતું. આખું કુંડાળું એમ પૂરું થતું હતું ને જરાયે જગ્યા ન હતી.

એટલામાં પંડિતજી આવ્યા. એમણે ચારે તરફ નજર નાખીને કહ્યું : 'નટવર ! આજે તો મારે ત્યાં મો.....ડું ફાળું આપ્યું છે.'

'કેવડુંક મોટું છે ?' મેં પૂછ્યું.

પંડિતજી મારી પાસે આવીને ધીરે રહીને પાછળ બેઠા, અને મારી તથા બીજા છોકરાની વચ્ચે બે હાથ ધુસાડી એકદમ પહોળા કરતાં બોલ્યા : 'એ આવડું !'

'એ આવડું' સાંભળતાં જ એમનો હાથ મને અને પેલા બીજા છોકરાને એવો તો લાગ્યો કે અમે બેઉ જણ ગોળીમટાં ખાઈ ગયા, અને ફાળાની પેઠે ગળડી ગયા. પંડિતજી પુરાણ ચિત્તે અમારી બેની વચ્ચે બેસી ગયા !

ધણી વખત એકાદ સારો જેવો કાગળ લઈને તેની પાછળ શુંદર મોપડીને એને પંડિતજી ચકવી રાખતા. એની પાછળ

મોટા અક્ષરે

આ ગધિડો વેચવાનો છે.

નવી બતનું બનવર.

હસો ભાષા હસો !

કા ત રિ યું ગે પ !

મે પગનો ખોલકો !

કે એવું જ કાંઈ લખી કાઢતા. એવા મોટા ફકરડા જેવા અક્ષરે લખીએ કે આંધળો પણ વાંચી શકે. આંધળો કેમ વાંચે એ તો કાણુ બણે, પણ આપણે ત્યાં એવું કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે એવું કહું છું. બાકી આંખે જાંખવાળો કે કાણુયો તો વાંચે જ વાંચે ! એમાં જરાયે શક નહિ.

પછી ધીરે રહીને પંડિતજી એકાદ છોકરાની પાસે બેસતા. અને એ શુંદરવાળો કાગળ બીંને કરી પેલાની પીઠ પર લગાવી દેતા, અને 'કેમ છે દોસ્ત !' કરીને એનો વાંસો ધાબડતા, તથા કાગળ જરાજરા ચોટાડી દેતા. પછી ધીમેથી જોડી જતા.

કાંઈ કામને જહાને હું એવા છોકરાને જહાર મોકલતો. અને પછી તો જે જુએ તે હસે, ને છોકરાઓ તો હસીહસીને વાજ આવે. પેલો બિચારો પણ સૌને હસતા બેઠને હસે, અને છેવટે ખરું કારણ બણે ત્યારે ઊંચ રંગ બમે.

જણી વખત પંડિતજી હાથમાં કાગળ રાખી તેને જુગળીની માફક વાળી અંદરની બાજુ એકાદ મુઠી રેતી ભરી રાખતા. અને કાગળ હાથમાં એવી રીતે પકડતા કે કામને કાંઈ વહેંચ બધ નહિ. કામ કામ છોકરાઓ હાથકોટ પહેરી આવતા અને તેનાં ખીસ્સા સાધારણ રીતે જહારની બાજુ હોઈ બટન ખુલ્લાં હોય ત્યારે ખીસ્સાનાં મોઢાં પણ ખુલ્લાં થઈ જતાં. એસે ત્યારે તો વાત જ ન પૂછવી ! પંડિતજી એવા એકાદ જણ પાસે જતા અને વાતમાં ને વાતમાં એના ખીસ્સા પાસે પેલા કાગળનો એક.

છેડા લાવી બીજે છેડેથી કાગળ જરાક ઊંચો કરતા. આસ્તેથી અને ચાલીકીથી. જરાકવારમાં બધી રેતી જમ પડતી પેલાના ખીસ્સાના ખમનામાં. પછી પંડિતજી ખસી જતા અને મારા જેવા એકાદને પેલા પાસે પેન્સીલ કે ચાકુ કે એવું કંઈ લેવા મોકલતા. પેલો ખીસ્સામાં હાથ નાખતો અને ખીસ્સા રેતીથી તર બેધ અજબ થતો. તેનો હાથ બહાર નીકળે અને રેતી હોય એટલે બેધ લો મઝા ! બધા એકઠા થઈ એની પાસે એ નવી બતના ચવેણાની માગણી કરે ને હસીહસીને વાજ આવે !

શાળામાં

અમે શરૂઆતનું શિક્ષણ બામણગામની શાળામાં લીધેલું અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વડોદરામાં કરેલો, એ તો હું આગળ કહી ગયો છું. શેરીની માફક શાળામાં પણ અમારી ભુગલજ્ઞેડી મરતીતોફાન કર્યા વગર રહેતી નહિ. લેટાના જેવા ગરીબ થવા કરતાં વાંદરા જેવા તોફાની થવું અમને ઘણું ગમતું હતું અને એ રીતે મરતીતોફાન કરનાર તરીકે અમે બેઉ ઠીક ઠીક બહીતા થયા હતા.

પંડિતજીને શિક્ષકો સાથે બારમો ચંદ્રમા હતો. બેઉની કદી થે બનતી રાશ આવે જ નહિ. પંડિતજી તોફાની બારકસ હતા, અને બાણવામાં ખ્યાન આપતા ન હતા એવો શિક્ષકોને અભિપ્રાય હતો; અને શિક્ષકો બરાબર બહાવતા ન હતા એવો પંડિતજીનો મત હતો. એટલે ઘણી વખત પંડિતજીને પ્રસાદી મળતી અને પંડિતજી એક યા બીજી રીતે એનો બદલો લેતા.

અમારા શિક્ષકોમાં નરેરભાઈ તથા મયાશંકરને એમણે બહુ જ હેરાન કરેલા. નરેરભાઈ નાના છોકરાઓની કુખોએ ચુંદીઓ ભરતા, અને બેઉ બાજુ ચીમટા ભરી ઊંચકતા. પંડિતજીને પણ તોફાન કરવા માટે એમણે એવી સખ કરેલી તે

દિવસથી પંડિતજીએ એમનો પીછો પકડેલો.

એક દહાડો અમારો વર્ગ ચાલતો હતો. પંડિતજી પાણી પીવાની રમ લઇને બહાર ગયા અને લાગ જોઇને બારીની પાછળથી બકરીનું બચ્ચું ઉપાડીને નરેરભાઇ ઉપર ફેંક્યું. નરેરભાઇ અમને વ્યાકરણ શીખવતા હતા એવામાં એમના પર બચ્ચું પડ્યું, એટલે એમની પાથડી પડી ગઇ અને બે-બેં કરતું લવારું ફૂદફૂદ કરવા લાગ્યું. એ જોઇને બધા હોકરા હસી પડ્યા. નરેરભાઇએ બહાર જોયું, પણ પંડિતજી તો છાનામાના આવીને બેસી ગયા હતા, તે કાઇને જણાયું નહિ.

ખીજે દિવસે પંડિતજી કૌચના ફાફડા લઇ આવ્યા અને એની રૂંવાટી કાગળમાં એકઠી કરી તે નરેરભાઇની ગાદી પર છાંટી.

હું બે ત્રણ ઉંદરડીનાં બચ્ચાં લઇ આવ્યો ને પંડિતજી એક ઉંદરડો પકડીને લઇ આવ્યા, અને એ બધાને અમે નરેરભાઇના મેજના ખાનામાં મૂકી દીધાં. ઉંદરડાને ખાવાનું પણ મૂક્યું.

નરેરભાઇ આવ્યા અને વર્ગ શરૂ થયો. કૌચની રૂંવાટી એમને અડી એટલે ખંજવાળ આવવી શરૂ થઇ. એ જેમ જેમ ખંજવાળતા બધે તેમ તેમ કૌચ એમનાં કપડાંએ ચોંટતી બધી. એમનો દેખાવ જોઇને અમે હસતા જઇએ. એવામાં મેજમાં ધડ ધડ ધડ અવાજ આવ્યો, એટલે એમણે એનું ખાનું ઉઘાડ્યું. ખાનું ઉઘાડતાં વેંતજી અંદરથી પેલો ઉંદરડો નરેરભાઇ ઉપર ફૂંચી અને એમની પાથડી ગમડી ગઇ. ઉંદરડાનાં બચ્ચાં પણ એમના પર ચઢી ગયાં. એમની મુઠવણ જોઇને આખો વર્ગ હસી પડ્યો. ખંજવાળ વધતી ચાલી એટલે એમનાથી બેસાયું નહિ અને તે દહાડે રમ લઇને બેર ગયા.

પંડિતજીને બેર ભણાવવા માટે એમના બાપાજીએ મના-

શંકર મહેતાજીની ઝોઠવણ કરી હતી. મયાશંકર મહેતાજી બહુ જ મારજી કરતા હતા, અને એમને નેતરની સોટી વાપરવાનો અને છોકરાંઓને માર માંવાનો ભારે શોખ હતો.

પંડિતજી ભણવામાં 'ઢ' હતા, એટલે મયાશંકરે એક વખત એમના બરડામાં એચાર સોટી લગાવી દીધેલી. ત્યારથી પંડિતજી એમની પાસે ભણવા એસે ત્યારે પોતાના કબજાની નીચે ફારા પાનની એક નોટ ઘાલીને બેસતા. નોટ એટલા સાર કે વખતે મહેતાજી મારે તો વાગે નહિ !

મયાશંકર મહેતાજીનો ઘાટ ઘડવાનું પંડિતજીએ મન સાથે નક્કી કર્યું હતું. એક દહાડો એ ભણાવીને ઉઠ્યા એટલે પંડિતજીએ બહુ જ વિવેકથી એમને દૂધ પીવાનો આગ્રહ કર્યો. પોતે બંતે જ રસોડામાં ગયા અને દૂધનો પ્યાલો લાવીને એક મોટા ટેબલ ઉપર મૂક્યો, અને ટેબલ પાસે એક પુરસી મૂકી. મયાશંકરને કાચ ઉપરથી તે પુરસી પર પધારવા વિનંતિ કરી. પંડિતજીનો વિનય બેધ મલકાતા મલકાતા મયાશંકર મહેતાજી પુરસી તરફ ગયા. સોટી વાગે ચમચમ અને વિલા આવે થમથમ, એ મયાશંકર મહેતાજીની માનીતી કહેવત હતી. એમની સોટીના પ્રતાપે પંડિતજી જેવો અજબિતરો વાંદરો માણસ થયો હતો એ બેધને એમને આનંદ થતો હતો !

જેવા એ પુરસી ઉપર બેસવા ગયા તેવું જ પુરસીનું નેતર અંદર ચાલી ગયું, અને મહેતાજી પુરસીના ચોકઠામાં આબાદ સલવાઇ ગયા. એમણે જમ પાડી એટલે ઘરમાંથી બીજાં માણસો ફોડી આવ્યાં.

‘માણસંકર ક્યાં છે ?’ એમણે જમ મારી. પણ પંડિતજીનો પત્તા જ ન હતો. એ તો એમને પુરસીમાં ધુસી જતા બેધને જ રડુચક્કર થઇ ગયેલા. તે પછીથી મયાશંકર મહેતાજીએ સોટીનો ઉપયોગ ઓછો કરેલો.

‘બણી વાર તો શિક્ષક શિખવે પણ પંડિતજીના ભેજમાં જ એ ઊતરી ન શકે. એક વખત અમારે વ્યાકરણનો પાઠ ચાલતો હતો, અને અમારા ગુરુજીએ શિખવવા માંડ્યું કે ભતિ ત્રણ છે, એટલે પંડિતજીની નવાઇનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે તો કહ્યું : ‘પણ મારા બાપાજી તો કહે છે કે ભતિ ચાર છે. તમે આવું જોડું જોડું ક્યાંથી શીખવો છો !’

‘એટલે તારા બાપુજીએ કયી કયી ભતિ શીખવી છે !’ ગુરુજીએ પ્રછયું.

‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચાર ભતિ જૂના વખતથી ચાલતી આવે છે એવું એ કહેતા હતા અને તમે તો ત્રણ કહો છો.’

‘એ ભતિ વ્યાકરણની નહિ. સમજ પડી ? વ્યાકરણમાં તો નર, નારી અને નાન્યતર, એમ ત્રણ ભતિ છે.’

‘ઠીક.’

પણ પંડિતજીના ભેજમાં એ કેમે કરી ઊતરવું જ નહિ.

એવી જ રીતે જ્યારે અમને ‘વચન’ શીખવવા માંડ્યા ત્યારે એમને અભયળી થયેલી. ગુરુજી કહે : ‘વચન એ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ત્રણ વચન હતાં પણ ગુજરાતીમાં એ વચન છે.’

પંડિતજીનું કહેવું એવું હતું કે એ વચન હોષ થકે જ નહિ. એમના બાપાજી કહેતા હતા કે વચન તો એક જ હોય. એક વચન કાળે રામ હરિશ્ચન્દ્રે તારામતિ રાણી અને રોહિત કુમારને વેચ્યા હતાં. એક વચન માટે રામચંદ્રજી વનમાં ગયા હતા. માટે વચન એક જ હોય. છતાં ગુરુજી જોડું જોડું બણાવતા હતા ! અને આપણે બણતા નથી એમ કહેતા હતા ! અલબત્ત, અમે જધા પંડિતજીની દલીલ સાચી માનતા હતા એવું ન હતું, પણ અમને એમની ફરિયાદથી અંમત જરૂર ઉપજતી હતી !

પંડિતજી સાળાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ અટકચાળા

કરવાનો પ્રસંગ જવા દેતા નહિ. 'આ ગધિડો વેચવાનો છે. વગેરે ભતની ચિટ્ટીઓ લખી છોકરાઓના કાટ ઉપર ચોંટાડતા અને ફેટલાકના ખિરસાઓ રેતીથી પછુ ભરતા.

એક વખત અમારા વર્ગના એક શરમાળ છોકરાની પાછળ જઈ ધીમેથી એમણે એના કાટની અંદરની બાજુએ બંદરનો દૂકડો મૂકી દીધો, ને પોતે આંધા ખસી ગયા.

એ છોકરાની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. એ ચમક્યો. કયું જનાવર એના કાટ નીચે પેસી ગયું તેની એને સમજણ પડી નહિ. એની મુંઝવણ જોઈ પંડિતજી ને હું હસી પડ્યા, ને જીભ છોકરાઓ અમારી સાથે ભળ્યા.

એક વખત એ છાનામાના પોતાના ખીરસામાં ઉંદરડીનાં ભચ્યાં લઈ આવેલા અને ચાલતા વર્ગે એમણે એ આગલી હારના એક છોકરા ઉપર છોડી મૂકેલાં. એ બિચારો ગણિતને દાખલો ગણતો હતો ત્યાં પાછળથી એની નોટ ઉપર ઉંદરડી ફેલી. એ ચમક્યો. ઉંદરડી નાઠી અને જીભ છોકરા પર પડી. બધા છોકરા ઊંચા થઈ જોવા લાગ્યા. પંડિતજીને પોતાને દાખલો આવડતો ન હતો તે એમણે મારી નોટમાંથી જોઈ લીધો.

મયાશંકર મહેતાજીને ચાલતે વર્ગે પોતાની ટપાલ આવે તે વાંચવાનો અને અમારો વખત બરબાદ કરવાનો ભારે શોખ હતો. ટપાલ આવે કે એ બધું કામ બંધ કરે અને કાગળો વાંચવા મંડે.

એમની એ ટેવ લલાવવા માટે પંડિતજીએ વિચાર કર્યો. અને એ કામ શી રીતે કરવું તેનો અમે નિર્ણય કર્યો.

એ દિવસ પછી ચાલતા વર્ગે એમની ટપાલ આવી અને તે એમણે ઉપાડવા માંડી. જેમ ટપાલમાં કાગળો વધારે આવે તેમ મયાશંકર મહેતાજીના આનંદનો પાર ન રહે. ટપાલમાં કાગળ ન આવે તે દિવસે એમને ચૈન પડે નહિ, એટલે કાંઈક

વાર તો એ પોતે પોતાના ઉપર કામળ લખતાં એવું પંડિતજીએ મને ભાર દમને કહેલું.

એક કાગળ ફેડ્યો, વાંચ્યો ને એમનું મોઢું મલકાયું. એ ખુશ થયા.

બીજું પત્રું હતું તે વાંચીને હસ્યા.

ત્રીજો કાગળ ફેડ્યો ત્યાં તો જંગડીના કકડા ખડિંગ ખડિંગ કરતા નીકળી પડ્યા. એ જોઈને આજો વર્ગ હસી પડ્યો.

મહેતાજીએ કાગળ બાજુ પર ફેંકી દીધો અને ગંભીર ચહેરે બીજો કાગળ લખને ફેડ્યો.

ધરના બળ્યા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ ! એમાંથી નીકળ્યા વાળના ફૂંચા અને દાંતિયાના ભાંગેલા કકડા !

એક પાસંદમાંથી પેણાના કટકા અને નાની સરખી ઢીંગલી નીકળી.

અમારું તો હસી હસીને પેટ દુઃખી ગયું. મહેતાજીનું મોઢું અઢી પાશેર ઓરડિયું પીધા જેવું થઈ ગયું હતું. અમારા તરફ એં કરડી નજરે જોતા હતા.

એ બનાવ બન્યા પછી એમણે પોતાની ટપાલ કદી પણ ચાલતા વર્ગે વાંચી નથી.

ચાલતા વર્ગે ઘેર ચાલ્યા જવું હોય તો પણ પંડિતજીને હરકત ન આવે. 'કે' ને 'કે' ઉપાય એ શોધી કાઢે. એક વખત એવી રીતે જવાનું મન થઈ આવ્યું એટલે મને કહે : 'નટવર ! આજે તો ગોટલી મારવી છે !'

મેં પૂછ્યું : 'કેમ ?'

'એમજ. આજે લેસન કર્યું' નથી અને પેલા જડખાતોડ સંસ્કૃતનો હમણાં 'અવર' આવશે એટલે આપણે અગિયારા મધ્યમાં સિવાય છૂટકો નથી.'

'એમ ! બોલો, શું કરીશું ?'

‘બે ભાઈ! તને કહું તેમ કર. હું તને એક ચીજ આપું છું તે જળી બ.’

‘પછી?’

એની અસર આઘાત થશે.’

મેં હા પાડી અને એમણે મારા મોઢામાં ફેંકે પૂકયું તે હું જળી ગયો.

થોડીક જ વારમાં અદ્ભુત ચમત્કાર જણાયો. મને ઓકારી આવવા માંડી એટલે મયાશંકર મહેતાજીનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચાયું અને એમણે પૂછ્યું: ‘કેમ, શું થાય છે નટવર?’

‘એને ઉલટી થાય છે.’ પંડિતજી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યા, ‘શરીર સારું નથી.’

‘ખરી વાત કે નટવર?’ એમણે પૂછ્યું. ત્યાં તો મને ઓકારાઓ... થયું.

‘એને હું ઘેર મૂકી આવું?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘હા, જલદી લઈ બ.’ મહેતાજીએ કહ્યું.

અને અમે બેઉ જણુ જહાર આવ્યા. મને તરતજ ઉલટી થઈ અને સવારનું ખાધેલું નીકળી ગયું. તેની સાથે સાથે એક માખ પણ નીકળી ત્યારે જ મને ખબર પડી કે પંડિતજીએ મને માખ ગળાવી હતી!

ચાલો, જે થયું તે ખરૂં. અમને બેઉને રાત્રી મળી હતી એટલે અમે હસતાહસતા ઘેર પહોંચ્યા અને અગાસીએ ચડીને કનકવા ચગાવવા લાગ્યા.

એવો જ એક બીજો પ્રસંગ છે. તે વખતે અમારી શાળાની બાળુમાં થઈ એક વરઘોડો જતો હતો અને પંડિતજીને તે જોવો હતો, એટલે એમણે ધીરે રહીને મને વાત કરવાની સ્વચના કરી.

મેં તે મુજબ વાત કરવા માંડી ત્યાં જરા મોટેથી પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા: ‘એક હતો રાત્રી.’

એ સાંભળીને મયાશંકર મહેતાજીએ પૂછ્યું: 'એ કાણુ બોલ્યું? પ્રાણુશંકર! હિભો થા.'

'સાહેબ, નટવર મારી બેડે વાત કરતો હતો.' પંડિતજીએ ઉત્તર્યું.

'એમ! તમે બેઉ તોફાની બારકસ છો. બેઉ જણા પાટલી પર ઊભા થાત!' એમનો હુકમ છૂટ્યો.

અમે બેઉ જણ પાટલી પર ઊભા થયા અને મલકાતે મને ઊભાઊભા બહારનો વરઘોડો બેથો.

વરઘોડો ગયો એટલે પંડિતજીએ વીંચે મોઢે બેસી જવાની રજા માગી, અને ફરીયા વાત નાંદ કરીએ એવી કબજાત આપી એટલે અમને બેસવાની રજા મળી.

અમારા વર્ગના એક છોકરાએ પંડિતજીને જરા છંછેડ્યા હતા એટલે એમણે એનો ઘાટ ઘડવા ટપાલમાં શાળાના સરનામે એને એક પાસંલ મોકલાવ્યું.

એને નવાઈ લાગી કે પાસંલ કાણુ મોકલ્યું હશે? પાસંલ ઉઘાડ્યું તો આળુગાળુ અતરની સુગંધી ફેલાઈ રહી. બધા છોકરા ટાળે વગીને જોવા લાગ્યા કે અંદરથી શું નીકળે છે?

સુગંધી ઉપરથી બધાએ જાંચી બાતનું તેલ હશે એમ માન્યું. એનો દેખાવ, શીશી અને પેંડીંગ બહુ જ સુંદર હતાં. એ બધું ઉઘાડતાં અંદરથી બાસવેટ નીકળ્યું. કાષ્ટ એકાએક તો પારખી ન શક્યું. પણ પછી ખુબર પડી કે સિંહના ચામડામાં ગંધડું છૂપાયેલું છે!

બધા છોકરાઓ ગેલમાં આવી ગયા હતા અને આ ભેટ કાણુ મોકલી હશે તેના અનેક ખ્યાલ કરતા હતા એવામાં પંડિતજીએ ધીરે રહીને પેટી શીશી ઉપાડી એમાંનું બાસવેટ પેલા છોકરાના માથા ઉપર રેડી દીધું.

એ જોઈને બધા છોકરાઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને

ખીજી બાળુએ પેલાના મોઢામાંથી વાણીનો પ્રવાહ એવો તો વહેવા માંડ્યો કે ન પૂછો વાત !

પંડિતજીને એની રજમાત્ર દરકાર ન હતી. એ તો ઠંડે કહેજે હસતા હતા, અને પેલો છોકરો ધીરે ધીરે ઠંડા પડતો જતો હતો.

પંડિતજીને નયુભાઈ માસ્તર માટે ભારે ટાઢક હતી. એક દિવસ એમણે નયુભાઈ માસ્તરને રટોર રૂમમાં કંઈક લેવા જતાં બોલ્યા, એટલે ધીરે રહીને બારણું બંધ કરીને કડી વાસી દીધી.

થોડી વાર બંધ એટલે અંદરથી માસ્તર બારણું ઠોકવા દાગ્યા. એ સાંભળીને છોકરાઓ એકઠા થયા.

પંડિતજીએ એમને સમજાવ્યું કે રટોરરૂમમાંથી મળી વખત ચોખ્ખો ચોરાઈ બચ છે. એટલે આજે ચોર ઠીક સપાટામાં આવ્યો છે.

ચોર ! ચોર ! ની બૂમો અને બારણાના ધબકા સાંભળીને હેડમાસ્તર હાથમાં લાંબી નેતરની સોટી લઈને આવી પહોંચ્યા. અંદર ઢાણુ છે ? એમ પૂછતાં પંડિતજીએ એમના કાનમાં એકાદ નામચીન તોફાની છોકરાનું નામ કહ્યું.

છોકરાઓ બાળુએ હઠી ગયા, અને મોટા માસ્તરે બાંધ ચઢાવી એક હાથમાં નેતરની સોટી મજબૂત પકડી ખીજે હાથે બારણાની કડી ઉઘાડી નાખી.

અંદરથી ધુંધવાઈ રહેલા નયુભાઈ માસ્તરે બારણાને લાત મારી એટલે બારણું ફડાકે કરતું ઉઘડ્યું અને હેડમાસ્તરના નાક ઉપર વાગ્યું. તેમણે ખેડાઈને પોતાનું નાક ચંચવાળતાં બોલ્યા વગર જ ઝપાઝપ નેતરના સપાટા લગાવ્યા !

એ તમાસો બેઠને છોકરાઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ત્યારે જ બેઉ શિક્ષકોને બાન આવ્યું કે કે' કાચું કપાઈ ગયું હતું અને આંધળો બહેરું ફટાઈ ગયું હતું !

ઘેઉએ એક ખીબની સામે બેસું ત્યારે ખરી વસ્તુ સ્થિતિની એમને ખબર પડી.

શહેરમાં

અત્યાર સુધીનાં અમારાં પરાક્રમે શેરીમાં અને શાળામાં થયેલાં આખ્યાં, હવે એજ પ્રકારનાં ખીબં પરાક્રમે ખીબે રચળે કરેલાં તે વિગતવાર આપું છું.

એક વખત અમે ઘેઉ જણ બહાર ફરવા ગયા હતા, તે વખતે પંડિતજીની નજર એક ગાડી ઉપર પડી.

એ ગાડીમાં એક પારસી બાપ બેસીને આવી હતી. માડી બંધ ક્ષીબરામ જેવી હતી. બાપ ઊતરીને ખરીદી માટે બાજુની દુકાનમાં ગઈ હતી.

માડીને કાચવાન કાપ જુદો લાલિયો હતો, અને તે હાંકવાની જગ્યાએ બેઠો બેઠો કાપરાં જોખતો હતો.

પંડિતજીની નજરે આ દેખાવ પડ્યો એટલે એમણે પોતાનાં કળદ્રુપ બેળું ચલાવ્યું.

એ ધીમે રહીને પેલી ગાડી પાસે ગયા. આસ્તેથી બારણું ઉઘાડ્યું અને ધબાક દબને બંધ કર્યું. બારણું બંધ થવાના અવાજે લાલિયો બગ્યો એટલે પંડિતજી બારણામાં માં ઘાલીને બાપની સાથે વાત કરતા હોય એ રીતે ઉભા. પછી એમણે મોટેથી કહ્યું: 'હા રે! માયજીને જરૂર કહેવસ!'

ત્યાર બાદ એમણે કાચવાન પાસે આવી કહ્યું: 'ગાડીવાલા, સયાજીગંજ લે બવ.'

માડીની અંદર બાપ બેસી ગયાં છે અને એમના કહેવાથી જ આ હોકરો બોલ્યો હશે એમ ધારીને ગાડીવાળો ખાલી ગાડી સયાજીગંજ તરફ હાંકારી ગયો.

એના ગયા પછી થોડી વારે પેલી બાપ ખરીદી કરીને

આવી અને પોતાની ગાડી ગુમ થયેલી જોઈ ત્યારે એની નવા-
ધનો પાર ન રહ્યો.

અને એ જ રીતે પેલા લાલિયાએ જ્યારે જણ્યું હશે કે
એ તો ખાલી ગાડી હાંકી લાવ્યો હતો, અને બાકી પાછળ
રહી ગયા હતાં, ત્યારે એની શીકલ જોવા જેવી થઈ હશે. એ
ઉપરાંત જ્યારે એને એની શેઠાણીએ ધમકાવ્યો હશે ત્યારે... પણ
એ પ્રસંગે હાજર રહેવાનું અમારું સહકાર્ય ન હતું, એટલે
અમે કલ્પના કરીને જ સંતોષ વાળ્યો.

ખીજે એક પ્રસંગે મારા એક સગાને ત્યાં જલસો હતો.
એક જાણીતા સંગીતશાસ્ત્રીને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ
વખતસર આવી પહોંચ્યા અને પોતાના સાજાંદા સાથે મિજલસ
જમાવી સંગીતની લહેર ચલાવી. અગિયાર વાગ્યા એટલે બધા
ચહાપાણી લેવા રોકાયા.

સાડાઅગિયાર પોણાબારે પાછું સંગીત શરૂ થયું. ઉસ્તાદ-
જીએ એકાદ સુંદર ગાયન શરૂ કરતાં તેની સાથે કોઈ બિલાડીના
આઉંનો અવાજ ભેળવાયો.

બાબુના ધરના છાપરા પરથી કોઈક મીઠકું બોલતું હશે
એમ માનીને ઉસ્તાદજીએ પોતાતાનું સંગીત ચાલું રાખ્યું.
મીઆઉં-મીઆઉં-મીઆઉંના અવાજ વધવા લાગ્યા, અને ગાયનના
આલાપની સાથે બિલાડીની ચિચિયારીઓ વધી પડી. એ સાંભ-
ળીને મિજલસમાં હસાહસ થઈ રહી. ઉસ્તાદજી ચાટ પડી ગયા
અને ભજનમાં ભંગ પડ્યો ! એમની ઁઠક નીચે ખડખડાટ થવાથી
એ ફૂંકડા મારીને ઊતરી પડ્યા. એક મોઢું લાકડાનું ખોખું
ઉંધું વાળી તે ઉપર શેતરંજ ખીંચાવી એમની ઁઠક બનાવવામાં
આવી હતી. ખોખું ઊંચું કરતાં તેની નીચેથી એક ગભરાયેલો
બિલાડો મિંઆઉ કરતો બહાર ધસી આવ્યો.

મિજલસ ચહાપાણી લેવા રોકાઈ ત્યારે પંડિતજીએ એ

બિલાડાને બેઠકની નીચે ગોઠવી દીધો હતો. બોખામાં એક ઠેકાણે ફાટ હોવાથી તેમાંથી પવન આવતા થોડો વખત એ બેઠકની નીચે મુંગો બેસી રહ્યો હતો; પણ ઉપર તબલા અને વાજાના અવાજ થતાં એ ગભરાઈ ગયો, અને જુઓ મારવા લાગ્યો હતો.

પંડિતજીએ એક મંડળ કાઢવાની મારી પાસે દરખાસ્ત મૂકી ને એ મંડળ તરફથી એક હસ્તલિખિત માસિક કાઢવાનું અમે નક્કી કર્યું.

વડોદરાનું તે વખતનું વાતાવરણ એવું હતું. અમારી સ્ફૂલ્લમાં એવા જુદા જુદા મંડળો હતાં ને એકાદ ડાઁન હસ્ત લિખિત માસિકો પ્રકટ થતાં હતાં. શાળાના સંચાલકો તરફથી એ પ્રવૃત્તિમાં ઠીકઠીક ઉત્તેજન પણ મળતું હતું.

બીજે દિવસે સારી થે પોળનાં છોકરાને અમે ખબર આપી દીધી કે અમે મંડળ સ્થાપવાના છીએ અને છાપુ કાઢવાના છીએ. સૌથે અમને સહાય આપી અને અમારું મંડળ સ્થપાઈ ગયું તેમ છાપુ ચાલુ થઈ ગયું. વપરાયલી નોટોના કાગળોની બીજી બાજુએ અમારું છાપુ લખાતું. અને મંડળની સભાઓ મળતી તેમાં પંડિતજીના પ્રમુખપદે નાનાં મોટાં અનેક ભાષણો અપાતાં. પંડિતજી અમારા માસિકના તંત્રી. પંડિતજી અમારી સભાના સર્વમાન્ય પ્રમુખ અને પંડિતજી અમારા આદર્શ નેતા હતા. પંડિતજી ન હોય તો અમારા સાતેય વહાણ ફૂટે. ચોપાની-આમાંથી ચિત્રો કાપી કાઢી અમારી અઢી ગળની ઓરડી અમે શણગારી હતી અને તેને અમે મંડળના હોલને નામે ઓળખતા ને ગળગળ ફૂલાતા હતા. લાંબાટુંકા હાથ કરી પંડિતજી ભાષણ કરતા ત્યારે મજા પડતી. નેપોલીઅન ક્યારે થયો? વડોદરાનો ખરો રાજા કોણ? દીવાન કેવો હોવો જોઈએ? નરસિંહભાઈ પટેલને પેલાસે કેવો ત્રાસ આપ્યો? બાલયોગીએ ક્યાં ક્યાં

સુસાદરી કરી? ગુજરાતની સાહિત્ય સંસ્થાઓ ઇઈ? ગુજરાતી સાક્ષરો લઢવામાં ચરા છે કે નહિ? વગેરે. વિષયોમાં પંડિતજીનો ચંચુ પ્રવેશ હતો અને તેમણે અમારા મંડળ આગળ જડાવેલા ભાષામાં પણ ઠોડી માથાની ચોટલી છૂટી રાખી, હાથ લાંબા ટુંકા કરી સ્વર મરડી મચરડી આરોહ અને અવરોહ સાથે અભિનય સહિત ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમજ એમની અસિધારા જેવી તિક્ષ્ણ વાગ્ધારાનો અમને પરિચય કરાવ્યો હતો.

એવામાં એમણે પંડિત મદનમોહન માલવિયાનું નામ સાંભળ્યું. એમને એ ખૂબ ગમી ગયું તે મને પૂછ્યું: ‘નટવર! આપણું સરનેમ હવે ના ફેરવાય? જોને, પ્રાણુશંકર ભટ-‘ભટ’ કેવું ખરાબ નામ છે? એને બદલે ‘પંડિતજી’ હોય તો કેવું સારું? એવું કરવાનો કંઈ રસ્તો જતાવની.’

‘કેમ નહિ? તમે કહેતા હો તો એકસોને એક રસ્તા જતાવું.’

‘તો તો તું મારો પરમેશ્વર!’

એને મેં રસ્તો જતાવ્યો કે કોઈ ‘પંડિતજી’ કહે તો ખૂબ ચીઠાઈ જવું એટલે જતે દહાડે અટક બદલાઈ જશે.

અને એમની એ ઇચ્છા પાર પાડવાનું મેં માથે લીધું. પોળના પંદર જણને મોટે મેં કહ્યું: ‘અધ્યા! પેલા પ્રાણુશંકરને પંડિતજી કહો એટલે બડી ગમ્મત પડશે.’

મને એક વખત એક જણને ‘લાલભાઈ કાળા કે ધોળા?’ અને એક જણને ‘દેડકાનું શાક કયું?’ એમ પૂછવા માટે જે સ્વસ્તિ વચનો સાંભળવાં પડેલાં તે હું ભૂલી નહિ ગયેલો. પંડિતજીને તે સૌ મેં શીખવેલાં અને પ્રસંગ આવ્યે તેનો સદુપયોગ કરવાના સર્વહક્ક સ્વાધીન કરેલાં.

લોકોએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડ્યું અને તેમણે સ્વસ્તિ-વાચનોનો દોલા દિલે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ‘કાના બાપની

દીવાળી? વચ્ચેનાં દરિદ્રતા?' એ પંડિતજીનાં પ્રિય મુત્રો હત્યાં. એટલે તરત જ બધાએ એમને પંડિતજી કહેવા માંડ્યા. પોળને નાકે આવીને કાઠ પૂછે કે પંડિતજીનું ઘર કયું? કે પંડિતજી ક્યાં રહે છે? તો પાશેરનું હોકડું થે બતાવે.

અને એને માટે પંડિતજીએ મારો પ્લાન જેવો ઉપકાર માન્યો.

પંડિતજીનું પ્રેમપુરાણ

મલાડથી મુંબાઈ જવાને માટે એક એવી સરસ ગાડી છે. કે તેની બરોબરી પંબબમેલ પણ ન કરી શકે. છત્રીસ મીનીટમાં ઓગણીસ માઇલની સફર થાય. તેમાંથે વચ્ચે એક સ્ટેશને ગાડી બે મીનીટ ઉભી રહે. કાઢો ત્રિરાશી કે પંચરાશી. ગાડીની ઝડપ કલાકના કેટલા માઇલની? એકે એવી 'ફાસ્ટ' ગાડી નથી, એકે એવી 'મેલ ટ્રેન' નથી, એકે એવી 'લોકલ' નથી કે જે એ ગાડીની હરીફાઈ કરી શકે. એ તે એજ. અનન્ય અલંકાર. માનિનીના મુખની ઉપમા શોધવા માટે પાનાં પુસ્તક અને વેદ વેદાંગ ઝોળીને આખરે આરસીને આશરો લેવો પડ્યો તેજ રીતે એની બેડી શોધવા માટે એના પડછાયાનો જ આશરો લેવો પડે. તેમાંથે ન્યારે વાંદરા વટાવીએ છીએ ત્યારે ભારે ગમ્મત બમે છે. વાંદરાથી એક બીજી ગાડી છૂટે છે અને પછી જુઓ એકે ગાડીઓની શી હરીફાઈ બમે છે તે. પૂનાની 'રેસ' કે મુંબાઈની 'રેસ' અઠવાડીઆમાં એક કે બે વખત રમાય અથવા વરસમાં ગણ્યા ગાંડ્યા દિવસ રમાય પણ આ સરત તો અઠવાડીઆના જ દિવસ તો જરૂર રમાય જ રમાય. ગાડીમાંથી અધું ડોકુ બહાર કાઢી 'આ આગળ થઈ,' 'રંગ છેરે ડ્રાઇવરને' 'મારી આગળ' 'આવજો' 'હુરીઓ' વગેરે પોકારો સંભળ્યા હોય તો

તમને પણ ઉંમર થઈ બચ કે આપણે પણ કાંઈક બોલીએ.

કેટલાક રસીયા તો દૂધવરની સીકલ બેઠને કહી દેતા કે આ આવો છે કે તેવો છે અને ગાડી આગળ લઈ જશે કે પાછળ પડી જશે.

એક વખત મારે અને પંડિતજીને એ ગાડીમાં જવાનું થયું. અમે એ વખતે મુંબાઈ પરીક્ષા આપવા આવેલા અને મલાડમાં નયુભાઈ નારણદાસને ત્યાં ઉતરેલા. નયુભાઈ નારણદાસ પંડિતજીના કાકાના જન્મમાન થાય. તેમનો મરવારોડ પર સુંદર બંગલો હતો.

અમે બેઠા હતા બારી પાસે અને રસપૂર્વક ભાગ લેતા હતા એ સરતમાં. એવામાં પંડિતજીની નજર સામેની ગાડીમાં પડી. અમારી ગાડી માહીમ નજીક આવી પહોંચી હતી અને પેલી ગાડી પણ માહીમ પાસે આવી ગઈ હતી. બન્ને વચ્ચે છેડું હતું છતાં તે લગભગ સરખા વેગે દોડતી હતી. એક ગાડી માથી બીજી ગાડીમાં 'પેસેન્જર' ને બેઠ શકાય એમ હતું પણ ઘોઘાટ એટલો હતો કે કોઈપણ ભતની વાતચીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરો વચ્ચે થઈ શકે એમ ન હતું. મોટેથી ઘાટો કાઢીને બોલે તો જેવું તેવું સંભળાય કે હાથના ચાળા ચસકા કરે તે દેખાય અથવા રમાલ ફરકાવે તે બેઠ શકાય. તે સિવાય બીજી કોઈ નવી રીત એ બે ગાડીઓના મુસાફરોને વાત કરવાને કોઈ શોધી કાઢી નથી. આગળ ઉપર કોઈનું લેણું એ વિષયમાં ચાલી શકશે કે નહિ તે અત્યારથી કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી એ રસાકસીમાં ભાગ લેતા લેતા એકદમ બોલી હાયા : 'નટવર ! એજ ! એજ બે પેલી, એજ ! એજ !

મેં એકદમ રહામી બાળુ નજર નાખીને પૂછ્યું 'શું એજ !' 'પેલી સામે છે તે.'

'કોણ ?'

'એજ ! એજ ! તને કશું હતું તેજ !'

સામી ગાડીમાં એક ચૌદ પંદર વરસની કુમારિકા બેઠી હતી. તેનું વદન શ્યામ હતું પણ ચહેરો ઘાટદાર હતો.

‘પણ કાંઈ સંબંધ વગરજ એજ એજ કર્યા કરશે ?’

‘અરે ઉભો રહે તો ખરો,’

અને પંડિતજીએ તેના તરફ જોઈને મ્હોં મલકાવ્યું, પેલી પણ હસી. પણ એ બધું ગોડબંગાળ હું સમજું તે પહેલાં તો અમારી ગાડી માદુંગા વટાવી ગઈ હોવાથી આગળ ચાલી. સામી ગાડી દાદર સુધી ‘ફાસ્ટ’ હતી અને અમારી ગાડી એકદમ ‘ચર્ચિટ’ જતી હતી.

સામેનો ચહેરો ન દેખાવાથી પંડિતજી બેઠા એટલે મેં તેમને પ્રછયું કે પંડિતજી ! એ કાણ હતું ?

‘તને મેં વાત કરી ન હતી ?’

‘અરે ભલા માણસ ! તમારા જેવો કોઈ ભૂલકણો નહિ કોઈ ખીબને કહ્યું હશે અને મને વાત કરી એમ ક્યાં ઠોકી એસાડો છો ?’

પંડિતજી જબરા ભૂલકણો હતા. એનો મને ઘણીએ વખત અનુભવ મળી ચૂકેલો. એક વખત એમના હાથમાં અમરેશતક હતું અને અમરેશતક સોંપવાને મારા મોટાભાઈની આખી ‘લાયબ્રેરી’ ઉથામી વળેલા. એવાં એવાં તો અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય એમ છે.

પંડિતજી તરતજ પોતાનું દાસ્તાન છૂટી ચોટલી રાખી હાવભાવ સાથે કહેવા મંડ્યા.

‘નટવર ! ત્યારે તને એની ઓળખાણ મારે કરાવવી જોઈશે. મારા પ્રેમપુરાણનાં બે પાત્રો છે. એ અને હું. એનું નામ કાલિકાદેવી. હું અને એ એટલે તારા ‘શેકસપીયર’ના ‘રોમિયો’ અને ‘જુલીએટ’ કાલિદાસનાં ‘દુષ્યન્ત’ ને ‘શકુન્તલા,’ અને પેલાં તું વખાણતો હતો તે ‘બિલ્હણ’ અને ‘શશિકલા.’ અમે એક-

ખીમને જોઈને મોહી પડેલાં પ્રેમપંથીઓ છીએ. અલબત્ત, થોડા વખતમાં અમારી આશાની વેલ ફળશે, એમ લાગે છે.

‘હવે મારું પુરાણ શરૂ કરું. પાત્રોનો ટુંકો પરિચય પ્રસ્તો છે. એને પ્રેમપુરાણ કરતાં પ્રેમનાટક કહીશું તો વધારે બંધબેસતું આવશે. પુરાણના અધ્યાય કરતાં નાટકના અંક ઓછા હોય છે. ઘણુંબધું ત્રણ અને મારા પ્રેમનાટકના પાણુ ત્રણ અંક છે.

‘એની શરૂઆત અમદાવાદમાં થાય છે. એક દહાડો ઉનાળામાં આપણે અગાસીમાં આનંદથી ફરીઓની મજા ઉડાવી રહ્યા હતા. સેવક કાકાને ઘેર મહેમાન હતો. ઘરમાંથી જોઈએ ત્યારે અને મન ગમતી ફરીઓ ન મળે એટલે જાનામાના મેડે ચઢીને એક ખૂણામાં પાક નાખેલો તેમાંથી દિલ ચઢાય તેમ ફરીઓ તફાવતા અને ધીરે રહીને અગાસીમાં જઈ આડું અવળું જોતા જોતા ખાતા. સામા ઘરના જાપરા ઉપર કે આમ તેમ ગોટલા છોતરા ફેંકી દેતા. એક દિવસ એજ રીતે અમારી પાછલી બાળુની અગાસી તરફ મેં ગોટલો ફેંક્યો પણ કોણ જાણે કેમ એ અગાસીમાં ન પડતાં નીચેની બારીમાં જઈને પડ્યો.

‘પારધીએ કોચને બાણુ માયું’ અને આદિકવિ વાલ્મીકીએ તે ઉપરથી રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય રચ્યું તેજ સુજબ સેવકે ગોટલો ફેંક્યો અને તે આડોઅવળો પડતાં તેમાંથી આખું એ પ્રેમપુરાણ —નહિ—પ્રેમનાટક રચાયું.

‘ગોટલો પડતાં જ ધીરે રહીને બારીએથી એક ખીલતી કળી જેવી સુકુમાર કુમારિકાએ ડોકીયું કયું’ અને મીઠા મધ જેવા શબ્દો બોલી કે ‘આ ગોટલો કયા ગધેડાએ અહીં ફેંક્યો ?’

‘પ્રિયતમાના પહેલાં શબ્દોમાં મને ‘ગધેડા’ નો શિરપાવ મળ્યો હતો. એ પણ વિધિની વિચિત્રતાજને !

‘અને પછી તો એની નજર મારા ઉપર પડી. કાણુ બધે ફેમ મારી નજર તેના ઉપર ઠરી જ ગઇ અને તે પણ સ્તબ્ધ થઇને મારા સામુ જ બેઠ રહી.

‘મેં ભૂલથી નાખ્યો’ એમ કહી હું હસ્યો અને તે બેઠને એ પણ હસી.

‘એવામાં અંદરથી જુમ પડી ‘કીકી! અજમે લાવ તો’ અને એ લયેલી દેહલતિકા ત્યાંયા ઉપડી ગઇ. મારાં નયન અતૃપ્ત જ રહ્યાં.

‘પછી તો રોજ અગાસીએ જઈને હું એ રનેહતીથેં બેસતો અને ગોખમાં બિરાજેલા દેવનાં દર્શન કરવા માટે જેટલા બકતો આતુર નહિ હોય તેથી વધારે આતુર નયને બારી તરફ બેઠા જ કરતો. કેટલીકવાર દર્શન લાખતાં પણ પ્રત્યક્ષ વાત કરવાનો પ્રસંગ કદી પ્રાપ્ત થયો નહોતો.

એ વાતને થોડા મહિના થયા પછી બીએ પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો.

‘પ્રથમ દર્શનના ‘ગષ્ટિડા’ હવે માણસ બન્યા હતા.

‘વડોદરાની વાત છે. એક વખત હું મારા નાના કાકા સાથે જતો હતો. મારા હાથમાં છત્રી હતી. સુરસાગર ઉપર અમને પાંચ સાત કન્યાઓનું ટોળું સામું મળ્યું. એમાં એ હતી. એનાં ચંચળ નયન અને ઉચ્છ્રંખલવૃત્તિ ઢાંકયા ઢાંકાય એવાં ન હતાં. કાંઈ ને કાંઈ અડપલું કરવાની એને ઇચ્છા થઇ આવી હોવી બેઠએ એમ મને જણાયું.

‘મારી છત્રી ઝાલવાની ટેવ તો તું બધે છે. છત્રીની ટોચ આગળ રહે ને હાથો પાછળ રહે. એણે પણ ધીરે રહીને પોતાની છત્રીને એવી રીતે રાખી ને પાસે થઇને વટાતાં એની છત્રીનો હાથો મારી છત્રીના હાથમાં બેરવી દીધા.

‘પછી તો બેઠ લો મજા! એક તાણે આમ ને બીજાં

તાણે તેમ. પણ આખરે નાના કાકાની શરમે મેં તરત જ મારી છત્રી છોડાવી દીધી ને કહ્યું કે 'માફ કરજો.'

'એ અને એનું' સખીમંડળ હસી પડ્યું એ જોઈને કાકાએ એવી રીતે છત્રી કદીએ ન પકડવાની મને ચાંપીને શિખામણ આપી.

'અમારા પ્રેમનાટકના ત્રીજા અંકનો પડદો પણ વડોદરા-માં જ ઉપડે છે. એક વખત સેવક રાજમદાલરોડ તરફથી આવતો હતો અને સામેથી શ્રીમતીની સ્વારી પધારતી હતી. ન્યાયમંદિર થાસે ઊઠેનો ભેટો થઈ ગયો. દરથી એક બીજાને જોઈને અમારી 'મળી 'દબો દબો' જેમ નવીનચંદ્ર અને કુમુદની મળી હતી તેમ.

'પણ અમે ઊંઠ નજીક આવીએ તે દરમિયાન પૃથ્વી મારા પગ નીચેથી સરી જતી હોય એમ મને લાગ્યું અને હું ધબ્બાક દબને પડ્યો. ભોગભોગે માફ માથું શ્રીમતીએ પકડી દીધું, નહિ તો જોવા જેવો વખત આવત. આખુંએ માથું રંગાઈ ભત અને હોસ્પિટલમાં પડી રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત. પણ ધન્ય છે શ્રીમતીને ! તેણે તરત જ લોકલાજ ધરેણે મૂકીને અજળ શૌર્ય દાખવ્યું. સેવક પરણતા પહેલાં જ પગે પડ્યો કે 'હે દેવી ! શાસ્ત્રાણ્તોર્લિન ! પાહિ મામ્ !'

'પ્રિયતમાનાં એ તૃતીય દર્શન.

'તપાસ કરી તો પગ નીચે કમળખત કેળાનું છોતરું આવી ગયું હતું અને તેના પર પગ પડતાં આ અકસ્માત થઈ ગયેલો. પ્રભુ ખોટામાંથી સાચું પરિણામ લાવે છે તેનો મને સાક્ષાત અનુભવ ત્યાં થયો. એ અકસ્માતનો મારે આભાર માનવો જોઈ એ કે તેણે મને પ્રિયતમા સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાની સંધિ પ્રાપ્ત કરી દીધી. અમદાવાદમાં જે છૂટ ન મળી શકી તે વડોદરામાં પ્રાપ્ત થઈ અને તે પણ પેલા અકસ્માતના પ્રતાપે. તેણે શ્રીમતીની જીભ મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવા પુરતી છૂટી કરી દીધી હતી,

અને મારા સ્વાસ્થ્યના બહાને તે પ્રથમ પ્રશ્ન પછી શકી હતી.

‘અને હવે નટવર! મારું માનવું છે કે અમારા આ સંપૂર્ણ રોગલગ્નમાં પિતાજી સંમતિ આપી આભારી કરશેજી. વખત આવે ત્યારે તારે અમારે પડખે ઉભવું પડશે.’

આ વાત થયા પછી થોડા વખતમાં પંડિતજીનાં લગ્ન કાલિકાદેવી સાથે કરવામાં આવ્યાં. એ વાત બાણીને મને ઘણું આનંદ થયો. અલબત્ત, એ લગ્ન ગોઠવવામાં કોનો હાથ હતો તે તપાસ કરવા હું ઘણું ચે મથ્યો. પણ જરા જર પતો મેળવી નથી શક્યો એટલે કાં તો પંડિતજીનું નક્કી થઈ આવતું કે પછી કાલિકાદેવીની મોરમાનો પ્રતાપ વધારે. જે હોય તે ખરું પણ આખરે એ પરણ્યા એટલે આપણને સંતોષ થયો.

શ્વાન ભાષા વિશારદ્

ફરક મહાપુરુષને હોય છે તેમ પંડિતજીને પણ કુતરાનો ભારે શોખ હતો. કાઠિયાવાડના એક રાબ્બએ પોતાના માનીતા કુતરા તથા કુતરીને પરણાવવા પાછળ હબ્બરો રૂપીઆનો ધુમાડો કર્યો હતો, એટલે સુધી એમનો શોખ વધ્યો હતો કે કેમ તે તો હું નથી કહી શકતો, કારણ કે પંડિતજી પાસે એટલો પૈસો ન હતો અને એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, નહિતર પ્રસંગ આવ્યે પંડિતજી શું કરશે અને શું નહિ કરે તે કહી શકવા કે કથી શકવા અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક એ શ્રી હરિ સિવાય કોઈ સમર્થ નથી, તો મારું તે શું ગણુ ?

ગમે તેવું બસતુ કૃતર હોય તોયે એ ઠંડ કલેજે ચાલ્યા બધા. એક વખત અમે મારા એક દુરના સગાને ઘેર ગયેલા, ત્યાં એક કુતરાને પંડિતજીએ એકદમ ઉપાડીને હાથમાં લીધો પણ તે તો એવો હરામજોર નીકળ્યો કે પંડિતજીની પદવી પીછાપચા સિવાય

એકદમ શ્વાનભાષામાં એમની આલઓલાદ ધોવા લાગ્યો. પંડિતજી જરાય ગભરાય એવા ન હતા. એમણે પણ એનો એવીજ રીતે સચોટ જવાબ વાળ્યો. પેલો પણ સમજી ગયો કે આ વળી મારી ભાષા બહુનાર કોઈ મોટો વિશારદ છે એટલે તરતજ તેણે પંડિતજીનું તેમની પદવી પ્રમાણે સ્વાગત કર્યું અને એ પગે વચ્ચે પૂંછડી દબાવી અતિ વિનયથી આગલા એ પગ લખાવી તેમાં માથું ઢાળી પંડિતજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. હું તો આ બધું જોડબંગાળ સમજી ન શક્યો પણ મને લાગ્યું ખરું કે પંડિતજી કોઈ પ્રચ્છન્ન શ્વાનભાષાશાસ્ત્રવિશારદ છે !

પોતાનો વિજય બેઠ પંડિતજી પરમ પ્રસન્ન થયા, અને તેમના ન્હાનપણનો, તેમજ એમને એ શાસ્ત્ર કેમ શીખવું પડ્યું તે પ્રસંગ દાખવતો ઇતિહાસ મને કથ્યો.

‘ નટવર, વાત એમ બની કે એક વખત હું મારી ફોદ સાથે જગનકાકાને ત્યાં ગયો હતો. એમના આંગણમાં એક નહિ પણ અનેક કૂતરા ફરતાં હતાં, એમનું ઘર એટલે કૂતરાનો અખાડો. પછીએ તો કહે કે કૂતરા તો પુણ્યવાન પ્રાણી છે. મહારાજા યુધિષ્ઠીર પણ એમને સદેહે સ્વર્ગમાં લઈ જવા તૈયાર થયેલા. જગનકાકાના કેટલાક કૂતરા તો ઘણા બચકર. ચોરને પણ એ ચાર કૂતરાએ તો નસાડી ચૂકેલા અને લોહીલુહાણ પણ કરેલા.

‘ અમને જોઈને એ ચાર કૂતરા અમારું સ્વાગત કરવા મંડી પડ્યા, પણ તેમના શબ્દો ફોદના નહિ સમજ્યાં એટલે ગભરાયાં ને ‘કો મારા બાપરે!’ કહીને મારા દાદાને બોલાવ્યા. દાદા ન આવ્યા તેથી કે કોણ બણે કેમ પણ એ તો મુઠીયો. વાળીને બચરે નહીં. આગળ ફોદના ને પાછળ એ ત્રણ કૂતરા, અને પછી જગનકાકા. એમણે કૂતરાઓને બોલાવ્યાં કે ડાહ્યાં ડમરાં થઈને આવ્યાં. ફોદના ઉભાં રહ્યાં ને બેળે બેળે પહોંતા

ખડીતાં આત્મા. એમની રેશમી સાડી બે ચાર જગ્યાએથી ફાટી હતી અને હાંફે તે માતો ન હતો. એમણે ફૂતરાંની આલસોલાલ ધોષ અને જાગનકાકાને ચ શાલપામરી ઓઢાડી. હું તો ઠંડે કહેજે પેલા ધુરંકતા નામદારો પાસે ગયો, માથે હાથ ફેરવ્યો અને તને જાણીને નવાઈ લાગશે નહીં! કે એમનો પ્રકોપ તરત જ શાન્ત થઈ ગયો.’

‘ત્યારે તો નાનપણથી જ આ ભાષા તમને આવડતી હશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘ધીરેધીરે મેં એનો અભ્યાસ કરેલો અને તેમનું જાત-જાતનું બોલવું, ગુદા જુદા હાવભાવ, ચાલચલણ અને રીતરીવાજ પરથી બારીક અવલોકન કરી ધ્યાન રાખતાં હું ઠીક પ્રગતિ કરી શક્યો. અલગત, એમની ભાષા ગૂઢ છે છતાં બાત્યાવસ્થામાં છે. આખું શ્વાનસાહિત્ય કંઠસ્થ છે. હજી એમની ભાષામાં મખર વિદ્વાનો નથી પાક્યા. આપણા સાહિત્યકો જે ધ્યાન આપે તો તેમના માટે એ સાહિત્યમાં વિશાળ ક્ષેત્ર છે. શ્વાન સાક્ષરો આપણા સાક્ષરો જેવા પ્રમાદી અને મત્સરઝસ્ત નથી તેમજ ગાદીપ્રદાન શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નથી, એટલે ઉગતાને માટે પ્રકાશવાનું થે પુરતું સ્થાન છે.’

પાછા ફરતાં રસ્તામાં પંડિતજીને ક્ષુધાદેવીએ પીડવાથી એની શાન્તિ માટે એકાદ ક્ષુધા શાંતિગૃહમાં જઈ ચહાની આરાધના કરવાનો મને આગ્રહ કર્યો, પણ મેં તો ચહાનો શતવિધ બાહબકાર કર્યો હોવાથી તેમની સાથે જવા પુરતી જ હા પાડી. તેઓ કેટલા ઘુંટડા ભરીને ચહાનો પ્યાલો ખલાસ કરતા તે ગણવાનું આવે વખતે મારે માથે આવતું, અને એ વિષયની એક કુશળ ગણિતશાસ્ત્રીને જાણે એવી રીતે મેં ગણતરી કરી હતી કે સરેરાશ ત્રણ ઘુંટડાથી પંડિતજી ચહાનો આખો થે પ્યાલો ગટમટાવી જતા. પંડિતજી તો કહેતા કે ‘ચહા તો ભૂમંડળ પરનું

અમૃત છે ! નટવર !

પંડિતજીએ ચહા અને કાંઈક ખાવાનું મંગાવ્યું એ આવે ત્યાં સુધી અને ઊંઠા ઊંઠા લાખ લાખની હાકતા હતા એવામાં હોટેલ વાળાનો ફૂતરો અમારી પાસે આવ્યો. પંડિતજીએ ફૂતરાને બોલ્યો પછી તો પૂછવું જ શું ? તેમણે ફૂતરાની ખાસ બિસ્કીટ આવે છે તે મગાવીને એને નાખી ને માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. એક વખત હાથ ફરતાં જ ફૂતરાએ શ્વાન ભાષામાં કાંઈક કહ્યું. એ વિષયમાં હું નિષ્ણુત નહિ એટલે શું કહી શકું કે એ શું બોલ્યો અને શું નહિ ! એ વિષયમાં માફ પ્રાવીણ્ય હોત તે. એ અમર શબ્દોથી આ પૃષ્ઠોને વચિત રાખતજ નહિ.

થોડીવારમાં ફરીથી ફૂતરો કાંઈક મોટેથી બોલ્યો અને પંડિતજીએ તેને જવાબ આપ્યો અને પોતાનો હાથ એના શરીર પર ફેરવવા સારૂ મૂક્યો.

એકાદ મીનીટમાં જ ફૂતરાએ ફરીને ભયંકર અવાજ કર્યો તે સંભળાયો અને પંડિતજી ડાબે હાથે પ્યાલો ઉપાડી ફૂતરાના માથામાં મારતા હતા એ અનુપમ દ્રશ્ય મારી દ્રષ્ટિએ પડ્યું.

ખીજી મીનીટને અંતે પંડિતજીના જમણા હાથની ત્રણ આંગળીઓ લોહીલુહાણુ થઈ ગયેલી મેં જોઈ.

ચહાવાળો તરતજ દોડી આવ્યો અને પૂછ્યાગાછ્યા વિના પંડિતજીને તેમના આ પ્રશંસનીય કાર્ય બદલ પોતાની બધીયે અક્કલ ખર્ચીને ઉપાલંબ આપ્યો અને પૈસા લેતી વખતે પેલા માલવિનાના પ્યાલાની કિંમત પણ વસૂલ કરી.

પંડિતજીની આંગળીઓનો ઘા મટાડવા દાકતરને ખીલ ભરવું પડ્યે તે ઉલટું ચહાવાળાએ પોતાના ફૂતરાની એવકુશી અને બદનક્ષી ભરી ચાલ માટે આપવાનું તો બાબુએ રહ્યું પણ ચોર ફાટવાળને દંડે તેમ પંડિતજી પાસે પ્યાલાની કિંમત કેમ લીધી એ વિચારમાં હું ચાલતો હતો ત્યાં એ વિચાર

પરંપરાનો ભંગ કરતાં પંડિતજીએ કહ્યું : 'નટવર, એ કૃતરા જેવો
 બ્રહ્મનિષ્ઠ બીજો કોઈ કૃતરા મેં નથી જોયો. પંડિતોને મારા
 અને તારાનો ભેદ કદી નથી હોતો. એ વાતનું પ્રતિપાદન કર-
 વાને અમારે આ ભાજગડ થઈ હતી. તમારું લોહી તે મારું લોહી
 એમ કહી તેની પરીક્ષા લેવા કાળે મારા આંગળામાં તેની
 પ્રચણ્ડ દંડાવડે લોહી કાઢ્યું પણ હું બ્રહ્મપદમાં પારંગત નહિ
 તેથી મને જરાક ગુસ્સો આવી ગયો અને મેં ઉલટો પ્યાલો
 ભાગી નાખ્યો તેથી તેના પ્રાયશ્ચિત રૂપે એની કિંમત ભરી આપી.
 હવે મારે મારા કોષનું દમન કરતાં શીખવું જોઈએ.'

પંડિતજી તે વખતે ક્રૌંત અને બ્રહ્મ સંબંધી પુસ્તકોનું
 પારાયણ કરતા હતા એટલે આજો દિવસ ને રાત એમને બ્રહ્મ-
 ના જ વિચાર અને બ્રહ્મનાં જ સ્વપ્ના આવતા હતાં તેથી એની
 અસરથીજ આ બોલ્યા હશે એમ મારું માનવું હતું. પછી
 એમના મનની વાત તો એ જાણે.

ચોક્કડનો નવ્વો

‘નટવર! પેલા ચંદુલાલના લગન નજીક આવ્યા.’
 પંડિતજીએ એક દિવસે મને કહ્યું.
 ‘કયે દહાડે’ મેં પૂછ્યું.

‘આ સાતમે. કાંઈ ગયા સિવાય છૂટકો છે!’ પંડિતજીએ
 જવાબ આપ્યો.

‘જવુંજ જોઈએ. એ બહાને સુરત જોવાશે.’

અમે તરત જ સુરત જવાનું નક્કી કર્યું ચંદુલાલ
 અમારો જીવબન દોરત. એના લગનમાં ન જઈએ તો કોના
 લગનમાં જઈએ!

વખતસર અમે સુરત જઈ પહોંચ્યા. એટલામાં રંદેરથી
 મારા કાકાનો કાગળ આવ્યો કે આટલે સુધી આવ્યો છે ત્યારે

મને જરૂર મળી જજે એટલે મારે તેમને મળવા જવાનું હતું, તેથી બ્રાહ્મણોની પંક્તિ એઠી તે સમયે મને એક બાજુ જમવા એસાડી દીધા હતા.

પંડિતજીની જીભ અત્યંત સ્વાદપ્રિય હતી. થર્મામિટરથી જેમ તાવ માપી શકાય છે તેમ તેમની જીભથી સ્વાદ માપી શકાતો. એમનો ખોરાક પણ નજીવો હતો: પોણો રતલ વાલની દાળ, અઢી દડીઆ કઢી, દોઢ ડઝન પુરી, ત્રણ દડીઆ ભરીને શીંખડ ને એના પ્રમાણમાં શાકભાજી એટલી નજીવી આકૃતિ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમે તેમ પંડિતજીએ પોતાના વિશાળ મુખમાં ધીરે ધીરે અપીં.

ઉનાળાના દિવસ હતા અને પંડિતજી બીંતને અઢેલીને એઠેલા હતા. લગભગ ખાઇ રહ્યા જેવા હોવાથી પવનની લ્હેર આવવાથી તેઓ બીંતે અઢેલ્યા અને જરા વારમાં નિદિધ્યાસન લેવા મંડી ગયા. મને તેમણે બણીવાર કહેલું કે 'નટવર! જ્યારે હું આખી મીંચીને સર્વે ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરીને ધીમે ધીમે શ્વાસ લઈને શાન્ત એસી રહું ત્યારે હું પ્રાણાયમ કરું છું એમ તારે જાણવું', પણ મને એમાં શંકા રહેતી હતી કે પંડિતજી આમ પ્રાણાયમ કરતી વખતે કોઇ કોઇ વખત ભાગળ પરની કાઠિયણના તાજવાની માફક જમીને માથું કેમ ઝડાડી દેતા હશે? મને તો એમના એ પ્રાણાયમ નિદિધ્યાસન જેવા લાગ્યા. એટલે મેં એને નિદિધ્યાસન નામ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું.

માણસને ઊંઘમાં સ્વપ્ન આવે છે, તે તો જાણે ઠીક, પણ પંડિતજીને તો દિવાસ્વપ્ન, ધોળે દહાડે અને વળી ભ્રમતાંજ સ્વપ્ન આવતાં એટલે નિદિધ્યાસન જેવા વખતે એમને સ્વપ્ન આવે તેમાં નવાઇ શી?

એમના હાથમાં અરધી ખાંધેલી પુરી હતી અને એ બે ત્રણ

વખત ધરતીને નમસ્કાર કરી પાછા બીંતને અંદરની બેઠા હતા. એટલામાં એક જણ 'શ્રીખંડ શ્રીખંડ તમારે એ એ-' કરતો આવી પહોંચ્યો. એટલે તેઓ એકદમ સફાળા ટટાર થઇ ગયા, અને હાથમાંની પુરી પાસેના શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણના પત્રાળામાં નાખતાં મોટેથી બોલી ઉઠ્યા: 'એ હ્યો ચંદુલાલ! આ ચૌકટનો નવ્વો, બોલો હું નેપોલિયન' અને ત્યારે જ મને સમજણ પડી કે પંડિતજી તો સ્વપ્નમાં નેપોલિયનની રમતમાં પડેલા અને રમતમાં જ આ ચૌકટનો નવ્વો ઉતરેલા.

પણ પેલી પુરી કેવી જંગલી? તદન અભણ! સુરત શહેરની ગટરો સુધરી પણ પુરી નહિ સુધરેલી તે આખાદ પેલા શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણના બાજમાં જ જઈને પડી એટલે એ બ્રાહ્મણ તો રાતો ને પીળો થઇ ગયો. એણે તો તડુકીને રાજા ફાડીને મોટે સાદે સંસ્કૃત ભાષામાં પંડિતજીની આલ બોલાવે ઘોષ નાખી. આખી પંક્તિ ખાવાનું જુલ્હી ગઇ અને ખડખડાટ હસવા લાગી. હસતાં હસતાં કાંઈના મોંમાંથી કાઢિયા પડી ગયા અને કાંઈને ખૂબ હસીને પેટમાં દુખાવો શરૂ થયો. પંડિતજી પણ થું કરવું તે ન સમજ્યાથી પેટે હાથ ફેરવી બાજે કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ મારી સાથે વાતે વળગ્યા-‘અને નટવર, શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંતની સાથે શેકસપીયરના સિદ્ધાંતો પણ મળતા આવે છે. મેં તેનું શોધન કર્યું’ છે અને થોડા સમયમાં જ હું તેનું પંડિતોમાં પ્રતિપાદન કરવાનો છું. આર્યાવર્તના વિદ્વાન મંડળની તે વખતે જેવા જેવી સ્થિતિ થઇ જશે.’

પણ ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે અમે સુરત જતા અને જમવા બેસતા ત્યારે ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ પુરીને બદલે અમારી પાસે આવીને બોલી જતું કે ‘હ્યો ચૌકટનો નવ્વો! ઓ...ઓ.’

એ વખતે પંડિતજીની આકૃતિમાં વિલક્ષણ વિકૃતિ થઇ જતી અને મને તે વખતે ઈમના અને ઉરાગ ઉટાંગના મોઢામાં થણું જ

સામ્ય જણાવું.

ચક્રમની નાત

પંડિતજીના પિતાજી અસાર સંસારમાં કોઈ અમર નથી એ કાલાતીત નિયમના અપવાદ રૂપ ન થવાની ઇચ્છાથી કે કાણુ બાણે કેમ મરણુ પામ્યા. તેમના મોટાભાઈ પણ પરવાર્યા હતા એટલે હવે પંડિતજીને પિતાની પાછળ ઉત્તરાર્ણી કરવાનો શુભ અવસર આવ્યો હતો. ‘બાપનું બારમું ને સ્ત્રીની અધરણી’ એ બે વારે વારે આવતાં નથી. એ વખતે જેટલું કરાય તેટલું કરી લેવું અને નચાય તેટલું નાચી લેવું એવી સાધારણુ લોકની માન્યતા હોય છે.

સ્વર્ગ પ્રત્યે પંડિતજીને કંટાળો હતો. સ્વર્ગ એટલે વિહારનું સ્થાન એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. કોઈપણ માણસ મરણુ પામે તો તેને મારે એમ યોલવું કે ફલાણુ ભાઈ સ્વર્ગે ગયા, એ મહાપાપ છે એમ અનેક દાખલા અને દલીલોથી પંડિતજીએ પ્રતિપાદન કર્યું હતું અને મને સમજવું હતું. એમ ન કરે તો પછી એ પંડિત શાના ?

એમની દલીલો પણ એમના જેવા જ ભેભમાંથી નીકળે એવી હતી. અલખત, એના ઉપર મેં અનેક પ્રયત્ન કર્યા પણ ટીકા કરવા જેવું એક પણ ગાળડું જડ્યું નહિ. દુશ્મનના કિદલામાં જરા જેવું નબળું સ્થાન જડે તો તેના ઉપર પ્રહાર કરતાં કોઈ અટકે નહિ. પણ જ્યાં કામ સંગીન હોય ત્યાં લોખંડની સંગીન પણ નકામી પડે છે તેમ મારી દલીલોયે નિરપયોગી અને નકામી થઈ ગઈ હતી.

એમનું કહેવું એવું હતું કે સ્વર્ગમાં પ્રેમ છે જ નહિ. જેને પ્રેમ કહી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ સ્વર્ગમાં નથી. સ્વર્ગ

એટલે વિહારતું સ્થાન અને તેણે સ્વચ્છંદ વિહાર. પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી તમે ત્યાં ટકો અને પછી પડો પાછા પૃથ્વી પર. એમનાં અમર શબ્દો હજીયે મારાં કાનમાં ગુંજે છે :

‘નટવર, અને એ વિહાર પણ કોની સાથે? અપ્સરાઓ સાથે? ખરું? વાહ! શું મૂર્ખ લોકો છે! એની એ અપ્સરાઓ, એમની સાથે અનેક જણે વિહાર કર્યા, એ દેવોને વરી, માનવોને વરી, મુનિઓને બળે કર્યા છતાં આપણે એના વિહારને વાંછીએ! શી મૂર્ખતાની પરિસીમા!’

અને એમના શબ્દોમાં મને પણ કાંઈક ને કાંઈક વળુદ લાગતું. એક વખત ભૂલેચુકે હું બોલી ગયેલો કે પંડિતજીના પિતાજી સ્વર્ગે ગયા અને નસીબ જોગે પંડિતજીના કાન એ એ સાંભળવાના ગુન્હેગાર થયા : પત્ની જોષ દો એમનો વાક્ય પ્રવાહ! વિસ્મયિત કે એટલાનો જવાબામુખી ફાટે અને તેમાંથી ‘ધગધગતો લાવા’ બહાર પડે તેમ પંડિતજીનું મુખ ફાટ્યું અને તેમાંથી પ્રખર વાક્યપ્રવાહ પથ્થર વેગે બહાર પડવા લાગ્યો. અનેક દલીલો અને અનેક પિંછપેપણેથી એમની એની એ ફીલોસોફી તેમણે ફરીથી મારા મગજમાં ઠસાવવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો.

બાપનું બારમું કર્યા સિવાય ચાલે એમ ન હતું એટલે પંડિતજીએ એ વિષે મારી સલાહ લેવા માંડી.

‘નટવર, નાત તો કરવી પડશે.’ તેઓ બોલ્યા.

‘હાસ્તો! કાંઈ છૂટકો થાય.’ મેં કહ્યું.

‘શું કરીશું? એવું કરીએ કે આપણું નામ સૌને યાદ રહી જાય.’

‘હાસ્તો, પણ શું કરશો?’

‘જે થાય તે ખરું. ઝાઝા પૈસા ખરચવા વિચાર નથી.’

‘ત્યારે એક રસ્તો બતાવું. છે હિંમત?’

‘કહે તો હિમાલય ડોલાવું કે પછી નર્મદા ઉલટાવું.’

‘નારે! એટલું બધું નહિ પણ પછી મારી સલાહથી ખરાબી આય તો જુમ ન મારશો. કાં તો આ પાર કે પેલે પાર.’

‘બલે! આપણે તો કાંઈ પણ ભોગે નામ કાઢવું છે.’

‘સારું કે જોડું?’

‘એમાંથી એક.’

‘તો લાડુ કે શીખંડ પુરી, બાસુદી કે દૂધપાક અથવા પાંચ પકવાન કરો. તોયે તમારા બાપને કાંઈજ પહોંચવાનું નથી. નાહકવું જે હશે તે લોક ખાઈ જશે અને નામ તો નીકળે કે નથે નીકળે. રસોઈયા ઉપર તેનો આધાર રહ્યો.’

‘ખરી વાત નટવર, પૈસા ખર્ચો પણ બરાને માથે પાણી ફેરવવું હોય તો તે રસોઈયા કરે ખરા.’

‘પણ આપણે બીજે રસ્તો લઈએ. નવી રીતની નાત કરીએ.’

‘શું જમણું કરીશું?’

‘બલે કે જૂરે નામ કાઢવું હોય તો કરો રોટલા.’

‘શું? રોટલા!’

‘હા રોટલા ને જાશ.’

‘નટવર, એ નાત નવાઈની તો ખરી. રોટલા તે ચક્રમ અને જાશ તે તકમ. કાંઈ પૂછે તો ચક્રમ ને તકમની નાત કરી એમ કહેવાય પણ ખરું.’

‘બલે ત્યારે. થવા દો. પણ હિંમત બેઠએ.’

‘આપણે તો નામ કાઢવું છે. આમ કે તેમ.’

અને અમે ઠંડે કલને તૈયારી કરવા માંડી. ‘તકમ’ ની વ્યવસ્થા મેં ઉપાડી લીધી. કપુરીના પોચા પટેલ, મોજલપુરના મગનભાઈ, શિવાજીપુરાના પેચાભાઈ ને જેસંગપુરાના વાઘજીભાઈ વગેરેને જાશને માટે કહેવરાવી દીધું.

પંડિતજીને હાથ ‘ચક્રમ’ની ઝોઠવણ કરવાનું હતું. શ્રીમતિ

કાલિકાદેવી અને એમના સખીમણ્ડળે એ કામ શુભ રીતે પ્રમ-
ધોકાન પાર પાડવાની પુરતી ખાત્રી આપી હતી.

પંડિતજીની નાતના નાના મોટા અનેક જણ સાથે મારે
સાર હતું એટલે સામ દામ અને ભેદથી તેમને પંડિતજીનો એ
અવસર પાર પાડવા મેં સફળ આગ્રહ કર્યો.

ધીરે ધીરે નાતનો દિવસ પાસે આવ્યો. બધી તૈયારીઓ
થઈ ગઈ. નોતરાં દેવાયાં, અનેક ઉત્સાહથી લોક જમવા પધાર્યા.

પંડિતજીની નાતનો સવિસ્તાર હેવાલ એમની જ નાતના
એક ઉગતા લેખકે મને લખી આપેલો તેજ અત્રે આપી
હઉં છું:

‘અનેરા ઉત્સાહથી સુંદર રેશમી વસ્ત્રો અને બહુમૂલ્ય
આભૂષણો સજી સજ્જનો અને સન્નારીઓ ખાલગોપાલ સહિત
પધાર્યાં હતાં. ખાલમંડળ અને સુંદરીસંઘના આનંદનો
પાર નહોતો. છેલ્લી ઘડી સુધી શી રસોઈ થઈ હતી તેની
નાતને ખબર પડી નહતી.

‘પંગત પડી. પતરાળાં પડીઆ પીરસાયાં અને પછી તે
પંડિતજીની પલટણ છૂટી અને એકાદ શાક, બાજરાનો રોટલો
અને છાશ પીરસ્યાં. બધું પીરસાઈ રહ્યા પછી હર હર મહાદેવ
થાય તે પહેલાં જ પંડિતજીએ નાત આગળ જઈને પોતાનું
પ્રવચન શરૂ કર્યું તેનો જરૂરી ભાગ નીચે પ્રમાણે હતો—

‘આજકાલ માણસો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડે છે
અને દાક્તરોની એ તાજ ફરીયાદ છે કે અનેક રોગની ઉત્પત્તિ
અજીર્ણતાથી થાય છે. અજીર્ણ એ અનેક ભયંકર રોગનું જનન
સ્થાન છે. અકર્તાતિયા થઈને વધારે ખાવું એ અજીર્ણનું ઉત્પત્તિ
સ્થાન છે. માણસો સ્વાદિષ્ટ અને ભારે ભોજન હંમેશાં ખૂબ
ખાય છે. હવે મારા જેવા સમાજસેવક અને જ્ઞાતિહિતૈષિની
ફાજ છે કે આપ સર્વેના આરોગ્યનું સંરક્ષણ કરવું. તમે ભારે

જોજન જમો, તમને અજીર્ણ થાય અને દાકતરને નાહકના પૈસા આપો તો આપણી જ્ઞાતિના ધનનો ફેટલો બધો અપવ્યય થાય ? સમાજમાંથી પૈસો આ રીતે ચાલ્યો બય છે અને આર્થિક આપત્તિ આવીને ઉભી રહે છે. એ આપત્તિ ટાળવા માટે જ મેં આરોગ્યશાસ્ત્રને અનુસરીને ચક્રમ કરાવેલ છે. વિલાયતના વડા વિદ્વાનો પણ તકને જીવન લંબાવનાર સંજીવિની માની તેના ઉપર ફીદા ફીદા થઈ ગયા છે એટલે આપને માટે મેં તાજી તકની સવડ કરી છે. વડોદરા શહેરમાં તકના ભાવ ઘણા ઉંચા હોવા છતાં તેમાં ચે આજવાના મહાત્મ્યાવના જળની મેળવણી ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવતી હોવાથી ઉંચી ભતની તક વસુનો બચ કર્યા છતાં મળતી નથી એ જોઈને આપને માટે ખાસ બહારગામથી કાલે રાત્રે તક તૈયાર કરાવી મંગાવેલી છે. આ ચક્રમ અને તકમ ખાવાથી મારી ખાત્રી છે કે આપ સતોષ પામશે. કારણ કે માણસને જીવવાને માટે ખાવાનું છે કંઈ ખાવાને માટે માણસ જીવતો નથી. આવો સુંદર અને બળદાયક ખોરાક બીજા કાષ્ટો પીરસ્યો હોય એવું મારી બાણમાં નથી. મુખવાસને માટે લોકો નાગરવેલનાં પાન ખાય છે પણ તેયે આરોગ્યશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. નાગરવેલનાં પાન ખાધાથી મોઢું અને દાંત બગડીને સડી બચ છે એવા અનેક નિબ્ધાતોનાં પ્રમાણપત્રો છે તેથી આપને માટે નિરોગી નિમ્બતરૂનાં પાન મુખવાસાર્થે તૈયાર રાખેલ છે. એ લીધાથી આપની રૂચિ વધશે અને પાચન ક્રિયામાં ઘણા જ સુધારો થશે. આજકાલ નાત કરવા પાછળ આપણા લોકો હબરો રૂપીઆનો ધુમાડો કરે છે તેને બદલે આ દાખલાનું અનુકરણ કરે તો મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે જ્ઞાતિની ઉન્નતિ ઘણા જ થોડા સમયમાં થયા સિવાય નહિ રહે.’

અને પંડિતજીની વાત ખરી હતી એમ મારે કહેવું જોઈએ.

અમારી પાટીદારની નાત બે આનું અનુકરણ કરે તો તેમને
ઁડો પાર જ થઇ જાય.

પંડિતજીનું પ્રવચન પંદરેક મીનીટ ચાલ્યું તે દરમિયાન
અનેક ફારસો થયેલાં તેની થોડી ઘણી ખજર મને પાછળથી
મળેલી. કેટલાંક છોકરાં ‘મા! મને બાઉ’ કરીને લાડવા માટે
માગણી કરતાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ ‘અલી, આ સાડી મેં
નાત હોવાથી કાલે લેવાવી અને નાત તો આવી નીકળી’
‘અલી બા! મેં તો કાલનો અપવાસ કર્યો હતો. અને રોટલા ને
છાશ ખાવાનાં આવ્યાં.’ વગેરે વાતો કરતી હતી અને કેટલાંક
યુવાનો પંડિતજીની ઠેકડી કરતા હતા. કાંઈ કાંઈ તો પંડિતજીને
નાત બહાર મૂકવાની વાત પણ કરતું હતું.

પીરસણીઆ પીરસતા જાય ને ઓલતા જાય ‘ચક્રમ તમારે’
‘તક્રમ તમારે’

પંડિતજીને નાત બહાર મૂકવાની કાંઈની હિંમત ન ચાહી
કારણ કે મારો રનેહી વળે એમના પક્ષમાં થઇ ગયો હતો. તેમની
દલીલ એ હતી કે પંડિતજીએ એમ ક્યાં કહ્યું હતું કે હું
અમુક સાઈ જમણુ કરીશ. એમને નાત કરવી હતી તે કરી.
સૌને જમાડ્યા. ઓછા જ જમાડ્યા સિવાય પાછા કાઢ્યા છે ?
નાતનો ક્યાં એવો ધારો છે કે લાડવાની કે શીરાપુરીની કે અમુક
જ નાત કરવી. રોટલા ને છાશની નાત કેમ ન થાય ? એમાં
શો વાંધો આવી ગયો ? ઘેર ખવાય અને પરઘેર કે નાતમાં
કેમ ન ખવાય ?

અને એ દલીલો સામે કાંઈ ટકી શકતું નહિ. ગમે તેમ
પણ પંડિતજીનું નામ નીકળ્યું ખરૂં. સાઈ કે માહું.

ઘેરે ઢાકળાં !

જેવી જેની પ્રકૃતિ, કાષ્ટને શિયાળો પસંદ હોય છે તે કાષ્ટને ચોમાસું, પંડિતજીને ઉનાળો પસંદ હતો, ઉનાળામાં એ ઘણા ખીલતા. મને એમણે વસંત તથા શ્રીઋતુનો મહિમા ઘણોજ સમજાવેલ. અલબત્ત, કાષ્ટ કાષ્ટ વખત એ મારી પાસે એવા વિષયો ઉપર પ્રવચન કરતા ત્યારે હું સારી જેવી ઊંઘ ખેંચી કાઢતો, પણ પંડિતજીને એમાં જરાય ખોટું લાગતું નહિં, કારણ કે મેં કહી રાખ્યું હતું કે જ્યારે હું મ્હોં નીચું રાખી હાથપર માથું ટેકવી આંખ બંધ કરી કાન ખુલ્લા રાખી અંગ મરડું ત્યારે તમારે સમજવું કે હું તમારા પ્રવચનનું અંતઃકરણપૂર્વક મનન કરું છું.

નસીબ અજમાવવા પંડિતજી મુંબાઈ આવ્યા હતા અને મારી સાથે મલાડ રહેતા હતા.

એક વખત હું અને પંડિતજી મલાડથી ચર્ચગેટ જવા નીકળ્યા. ઉનાળાનો દિવસ એટલે પંડિતજીના આનંદની અવધિ. પંડિતજીને ગાડીમાં ખૂણો મળે તો ખૂબ ખુશી થાય અને ખૂણો મેળવવા માટે તો ઘણીએ વખત એમણે કેટલાકની સાથે સાઈ-મારી કરેલી, અને જુના કાળમાં જેમ અસ્ત્રશસ્ત્ર સાથે યુદ્ધ થતાં તેમ આ નવા જમાનાને અનુસરીને એમણે અહિંસાત્મક વાગ્યુદ્ધ આદરેલાં. આજે પણ તેમને ખૂણો મળ્યો હતો.

દિવાસ્વપ્નનો એમને અનુભવ હતો, એમ હું બણતો હતો. તે મુજબ આજે પણ એમને સ્વપ્ન આવ્યું હતું. એ દિવાસ્વપ્ન નહિ પણ તંદ્રાસ્વપ્ન હતું એમ કહી શકાય.

ખૂણામાં એસી બારી બંધ કરી પગ એક ઉપર મૂકી તેમણે રીંગણાં બોખવા માંડ્યાં. સુરતમાં ભાગળ આગળની કાછીઅણી રીંગણાં કેમ બોખે છે તે મને એક દહાડો પંડિત-

જીએ જ સમજવું હતું. મને પંડિતજીના ડોકાની આ વખતની સ્થિતિ અને કાછીઅણના તાજવાની સ્થિતિ સમાંતર લાસી પછી ભૂલ પણ હોય. જેવી જેની બુદ્ધિ અને જેવી જેની કલ્પના-શક્તિ. બધાં લોકો કાંઈ સરખાં હોઈતાં નથી. અમારા પંડિતજીની લોકી પાદર સુધી હોઈતી હતી.

એવામાં સાન્તાક્રુઝનું સ્ટેશન આવ્યું. એક માછણુ પોતાના સુગંધીદાર ટોપલા સાથે અમારા ડબ્બામાં આવી. રેલ્વે કંપની કેટલી બેદરકાર છે! એ લોકો માટે બરાબર ગોઠવણ કરતી નથી, માછલીનો ડબ્બો રાખ્યો તેમાં શું વળ્યું? એને માટે બરાબર બંદોબસ્ત રાખવો જોઈએ. પંડિતજી જેવા શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા હોય તેમની બાજુમાં જ આવી રીતે માછણુ પોતાનો વાસ મારતો બાકી ટોપલા લઈને બેસે અથવા તે વાંદરા જેવા સ્ટેશનેથી એકાદો મુસલમાન કે યાત્રી પોતાની સાથે કતલખાના (Sloter House) નો કચરો લઈને બેસે એ તે કાંઈ રીત કહેવાય? અધીરું મીનીટ ગાડી ઉભે તેમાં ગાડને ક્યાં કહેવા જઈએ? સાંકળ બેંચીએ તો પચાસ રૂપિયા દંડ ભરવો પડે!

અમે તો ઘણીએ ના કહી પણ એ કમજખત કાંઈ માને!

‘મી તરી પૈસા દિલા આહેત! તુઝયા બાપાચી ગાડી નાહિ’ એવો રોકડો જવાબ માછણે એક બે જણને સંભળાવી દીધો અને એ ડબ્બામાં આવીને બેઠો.

એના ટોપલામાં થોડીક માછલી હતી તે વાસ મારતી હતી, પણ શું કરીએ! ગાડી ફાસ્ટ હતી. સાન્તાક્રુઝથી સીધી ટ્રાંઝરોડ જતી હતી. નાકે રમાલ દઈને બેઠા સિવાય છૂટકો ન હતો. પંડિતજી તો મહાપુરુષ હતા. તેમની તંદ્રા પણ મહાન હતી એટલે તેઓ બગ્યા જ નહિ. નહિ તો કાણુ બણે શુંયે કરત?

એવામાં ટ્રાંઝરોડ નજીક આવ્યું, પેઢી ટોપલા સાથે ઉઠી

અને માથે ટોપલો મૂકી બારણા આગળ ઉભી.

પંડિતજી જ્યારે જ્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે ત્યારે પોતાની જ્યેષ્ઠિકાને સાથે રાખતા. એ કહેતા કે એના વગર શોભીએ નહિ. એ હાથનું ભૂષણ છે. માણસનું ભૂષણ નાક અને હાથનું ભૂષણ સોટી. સોટી ન હોય તો શું નું શું થઈ જાય, ધારો કે કોઈ બદમાશ તમારી સાથે લડવા આવ્યો તો? ધારો કે કોઈ માતેલો સાંઠ દોડતો દોડતો સામો આવ્યો તો? ધારો કે હડકાયું કુતરું તમારી પાછળ પડ્યું તો? ધારો કે કોઈ છોકરું તમારું ટીખળ કરે તો? અથવા તો એવા એવા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા તો? એ વખતે હાથમાં સોટી હોય તો તમારું ભેર અને પરાક્રમ પ્રકટ કરી શકો.

ગાડી ઉભી રહી, પણ ડ્રાઈવર કમબખ્ત તે આંચકો એવો સખત લગાવ્યો કે પેલી માછલુ પડી પંડિતજીના ઉપર. પડતાં પડતાં ટોપલો જાલી લીધો. પંડિતજી કાણુ જાણે કેમ પણ સફાળા ઉડ્યા અને એક બે સોટી પેલી માછલુને અડાવી દેતાં દેતાં બોલ્યા:

‘અરે કમબખત! કેટલી વાર કહ્યું કે હું કહું તે તારે કરી દેવું, પણ કરતી નથી. આજે ઢોકળાં કેમ ના કર્યાં? ઢોકળાં કરવાનું મેં તને કહ્યું હતું તો ખરું.’

અમે બધા તો આથી આભા થઈ ગયા. પંડિતજી શું બોલે છે? માછલુને ઢોકળાં કરવાનું કહ્યું હતું અને ના કર્યાં. તેમાં આ પરસાદ શાનો?

માછલુ પણ જામરી ચાલાક, તેણે પણ પંડિતજીની રેવડી દાણા દાણુ કરી. તે પણ સમજી ગઈ કે કોઈ આંધળો બહેરું કુટાય છે. એટલે તેણે પણ પંડિતજીને ઉધડા લેવામાં બાકી ન રાખી. એવામાં ગાડી ઉપડી. પેલીને કોઈ પ્રજાપુ પડે? તેણે ચાર પાંચ માછલાં જાલીને પંડિતજીના મોઢા ઉપર ફેંક્યાં અને બોલી:

ઘેરે ! ઢોકળાં. તુલા ઢોકળાં પાલિજે ! ઘેરે ઢોકળાં.’

અને એ માછલાં પણ સાવ મૂરખ ! કેવાં અણુઘડ ! પંડિતજીના કપાળમાં આખાદ વાગ્યાં અને તેમના બોળામાં પડ્યાં.

પંડિતજીનું મુખાર્ચિદ આ વખતે જોવા જેવું થઈ રહ્યું હતું. તેઓ ચન્દ્રીરેડ ઉતરી પડ્યા, અને એક ઓળખીતાને ત્યાં જઈને સાંભળ સ્નાન કરી આવ્યા તથા કપડાં બદલી આવ્યા.

સાંજે ઘેર આવીને તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે પંડિતજીએ શ્રીમતી કાલિકાદેવીને ઢોકળાં કરવાનું કહેલું પણ એમને નાથી કાઢીએ આજે ખૂબ આગ્રહ કરી જમાડેલાં અને જલદીથી ઘેર જવા નહિ દીધેલાં તેથી સાંજે ઘેર જતાં મોડું થઈ ગયું અને ઢોકળાં કરવા જેટલો વખત નહિ હોવાથી પંડિતજીને માટે બાજરાના રોટલા કરી મૂકેલા, તેથી તેમનો મિભજ ગયેલો અને શ્રીમતીને ઉધડાં લઈ નાખેલાં.

હવે એ ને એ ભ્રમણામાં પંડિતજીને દિવાસ્વાન આવ્યું અને શ્રીમતી કાલિકાદેવી ઉપર કાઢવાનો ખાર માછલુ ઉપર કાઢીને આટો બાણી નાખ્યો.

પછી તેા જ્યારે જ્યારે અમે ઢોકળાંની વાત યાદ કરતા અથવા અમારા ભાણામાં ઢોકળાં પીરસાતાં ત્યારે પેલાં માછલાં યાદ આવતાં અને જ્યારે જ્યારે માછલાં ભેતા ત્યારે પંડિતજીનાં ઢોકળાં યાદ આવતાં.

પંડિતજીએ નાટક ખતાવ્યું !

‘ મારા તે શા ભોગ લાગ્યા કે તમારું આ નાટક જોવા આવી. ’ સુમને મને સંભળાવી દીધું.

રાતના સાડાનવ થયા હતા. સુરતમાં સ્ટેશન પાસે આવેલા એકાદ થીએટર નજીક અમે ઉભા હતા. અમારા

મિત્ર પ્રાણશંકર પંડિતજીના તે વખતે અમે મહેમાન હતા. પંડિતજીએ અમારે માટે 'સળગતો સંસાર' નામનો તાળેજ જેલ જેવાની ગોઠવણ કરી હતી. પંડિતજીના રનેહી સુદરલાલ એના લેખક હતા અને અમારે માટે પંડિતજી એમની બલામણુ નાટક મફત બતાવવા સાડે લખ આવ્યા હતા.

નાટક જેવાનું નામ આવ્યું એટલે છોકરાંઓના મોઢામાં પાણી આવી ગયું હતું અને તેઓ ખડે પગે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. પંડિતજીએ અમારે માટે મગનભાઈની ઘોડાગાડીને બંદોબસ્ત કર્યો હતો. પંડિતજી છેક નાનપરા જેટલે દૂર રહેતા હતા એટલે રાતને વખતે અમારી સવગવડ બળવવાની એમણે ખાસ કાળજી લીધી હતી. બચુ અને કમુને તૈયાર થતાં જોઈ પંડિતજીનાં પાડોશી વિજયાબહેનનાં છોકરાંઓએ હા લીધી અને મને કે કમને સુમને એમનાં બેઉ પોરિયાંઓને અમારી સાથે લીધાં. વખત થયો એટલે મગનભાઈની ગાડી આવીને ઉભી રહી, અને પેલા ચાર ચેક્રસોને લઈને એક બાજુએ સુમન બેઠી અને બીજી બાજુ હું તથા પંડિતજી બેઠા.

ગાડી ચાલતી ચાલતી ભાગળ સુધી આવી એટલા વખતમાં કંઈ બણવા જેવો બનાવ બન્યો ન હતો. ભાગળ વટાવીને જેવી અમારી ગાડી આગળ ચાલી તેવોજ 'અરે પ્રાણશંકરભાઈ! કિંકા ચાલ્યા?' એમ કહીને કાંઈએ પંડિતજીને બોલાવ્યા અને ગાડી ઉભી રખાવીને પંડિતજી નીચે ઉતર્યા.

'નટવર! તમે ચાલતા થાવ. હું હમણાં આવી પહોંચુ છું.' એમ કહીને પંડિતજી પેલા બોલાવનારની સાથે એક દુકાનમાં દાખલ થયા.

મગનભાઈની ગાડી અમને થીએટર આગળ ચૂકીને ચાલી ગઈ. નવ થયા. જેલ શરૂ થવાની તૈયારી થઈ ચૂકી, પણ પંડિતજી દેખાયા નહિ. મેં મારા ખિસ્સામાં હાથ નાખી જોયો ત્યારે ખબર

પડી કે પૈસાનું પાકીટ પંડિતજીને મૂકવા આપેલું તે કમનસીબે એમની પાસેજ રહી ગયું હતું. મારા ખિરસામાં પૈસા હોત તો ટીકીટો લઈને અમે જ્યાં નાટક જોવા જત પછુ મારી વધારે પડતી તકેદારીને લીધે મેં પંડિતજીને પૈસા મૂકવા આપ્યા અને આ રીતે મોઢું વકાસીને ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો.

છોકરાઓ નાટક જોવાને માટે પૂછી પૂછીને બારે કંટાળો આપતા હતાં. સુમનનું મોઢું અઢીપાશેર એરંડીયું પીધા જેવું થઈ ગયું હતું. એણે પોતાનો મિજાજ એજે એજે કાણુમાં રાખ્યો હતો. સદ્‌ભાગ્યે એના લેજની કમાન છટકી ન હતી.

સાડાનવ થયા એટલે સુમને સંતાપ પામીને કહ્યું : ‘મારા તે શા ભોગ લાગ્યા કે આ નાટક જોવા આવી ! તમે શું ધાયેલા મૂળા જેવા ઉભા રહ્યા છો ! પ્રાણશંકરભાઈ ક્યાં ગયા તે તો તપાસ કરો. એમણે પણ ઘરણુ વેળાએ સાપ કાઢ્યોને !’

‘પણ સુમન ! અહિંયાં આવે અમણે ઠેકાણે તને એકઢી મૂકીને હું તે ક્યાં તપાસ કરવા જઉં ? પંડિતજી જ્યાં ગયા ત્યાં ગુંદરની ગારે ચોટી ગયા લાગે છે !’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘અહિંયાં તે મને કાણુ ખાઈ જવાનું છે ? હું મારે અહિંયાં બેઠી છું. મારી પાસે ચચ્યાર ચેલકાઓ છે ! તમે સહેજ પછુ ચિંતા કર્યા સિવાય પંડિતજીની તપાસ કરી આવો.’

સુરતમાં અમે પહેલીજવાર પગ મૂક્યો હતો અને પહેલા કોળિયામાં માખી નીકળે તેમ પંડિતજીને ઘેર ઉતર્યા તેજ દિવસે આ કમનસીબ જનાવ જનવા પામ્યો હતો. કચવાતે દિલે સુમનને તે ઠેકાણે ઉભી રાખીને હું પંડિતજીની તપાસ કરવા ચાલ્યો. મારા ખિરસામાં સોગન ખાવાને પણ રાતી પાછ ન હતી એટલે ટાંટીયા ઘસડીને ગયા સિવાય છૂટકો ન હતો.

પંડિતજીના નામની શેષ ભણુતાં ભણુતાં રોશનથી ભાગજ સુધીનો રસ્તો મેં માપી કાઢ્યો. જે દુકાનમાં પંડિતજી પેલા

ચર્જન સાથે ગયા હતા તે દુકાન શોધી કાઢી. ત્યાં તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે પંડિતજી ત્યાંથી હરિપુરામાં ગયા હતા. એ બધા માણસે એના નોકરને મારી સાથે મોકલ્યો અને છેક સાડાદસ વાગે અમે પંડિતજીને શોધી કાઢ્યા.

બણે કંઈજ બન્યું ન હોય તેમ પંડિતજીએ મને બેતાં વેંતજ કહ્યું: ‘હું હમણાં જ આવવાનો હતો, નટવર! બિચારાં સુમનબહેન અને છોકરાંઓ ખોટી થતાં હશે. કામ જરૂરનું હતું એટલે સહેજ વાર લાગી; પણ હરકત નહિ, આપણે હમણાંજ થીએટર પર પહોંચી જઈશું.’

એમની સાથે કંઈપણ વધારે પડતું બોલ્યા સિવાય હું મુંગો મુંગો ચાલ્યો. અમે થીએટરે પહોંચ્યા ત્યારે અગીયાર વાગી ગયા હતા અને છોકરાંઓ કંટાળીને સુમનના બોળામાં ઊંઘી ગયાં હતાં.

‘માફ કરજો, સુમન બહેન! મને જરા મોડું થયું તે’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા. ‘છોકરાંઓને ઉઠાડો, આપણે એમને નાટક જોવા લઈ જઈએ.’

‘દીઠા દેવ ને પહોંચી જાત્રા! પ્રાણશંકરભાઈ!’ સુમન બોલી ઉઠી. ‘આપણે હવે ઘર ભેગા થઈએ તો વધારે સારું.’

‘એ! ગાડી!’ મેં ગાડીવાળાને બોલાવ્યો અને છોકરાંઓને ઉપાડીને મહા મહેનતે ગાડીમાં સુવાડ્યાં. સાંકડે માંકડે અમે ત્રણે જણુ બેઠાં અને છેક સવા અગીયારે પથારી ભેગાં થયાં.

ત્યાર પછી પંડિતજીએ થણીએ વખત નાટક જતાવવાની દરખાસ્ત રજુ કરી છે, પણ સુમને એ જાણતની દરેક વખતે થસીને નાની ના જ પાડી છે, તેમજ ગમે ત્યાં જવું પણ પૈસાનું પાકીટ પાસે રાખવું એ વાતનું સુમને મારી પાસે પાણી મૂકાવ્યું છે.

કવિશ્રી

પંડિતજીને કવિ થવાનો અને કવિ તરિકે સાહિત્યરસિકોમાં નામના મેળવવાનો ભારે શોખ હતો. તેમનો વિચાર એ હતો કે કોઈએ ન કયું હોય તેવું કરી બતાવવું. કોઈએ ન લખ્યું હોય તેવું લખી બતાવવું. કાંઈક નવિનતા કયાં સિવાય કદીએ નામના મળતી નથી અને નવું બતાવ્યા સિવાય કોઈ સંભારતું નથી. એના સમર્થનમાં તેઓ ઘણાં દૃષ્ટાન્તો આપતા. કવિ ન્હાનાલાલે આંદોલનો શોધી કાઢ્યાં તો તેઓ વખણાયા, શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે ઇંગ્રેજી ટબની કવિતા ચંદા વગેરે લખ્યાં એટલે તેઓ પ્રકાશમાં આવ્યા. રા. કાન્તે વસંતવિજયથી નવી પ્રણાલીનાં ખણક કાવ્યોની શરૂઆત કરી અને તેઓ થોડું લખ્યા છતાં સાક્ષર ગણાયા, રા. બાલ તથા મણિલાલ નલુભાઈ ફારસી સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીમાં ગઝલનો રાગ લાવવા માટે પંકાઈ ગયા, અને છેલ્લે છેલ્લે રા. મનહરરામ પોતાના નામના છેલ્લા એ અક્ષરનો નવીન છંદ બતાવવા માટે તેમજ રા. ખજરદાર સરવાળા બાદબાકીના નવા નવા છંદો માટે ગવાઈ ગયા. તેજ મુજબ પંડિતજીનો વિચાર કાંઈક નવું કરી બતાવી જગતને આંજી નાખવાનો હતો. પણ શું નવું કરવું તેની ચર્ચામાં તેમણે મારી સાથે કલાકોના કલાકો ગાળવા છતાંયે એક પણ નિર્ણય પર તેઓ આવી શક્યા નહતા એ અફસોસની વાત હતી !

એક વખત તેમણે મને કહ્યું કે 'નટવર, આનો કાંઈ રસ્તો કાઢ'

અને કોઈપણ ગુંથ હોય તો તેનો નિકાલ લાવવા તે મારી સલાહ લેતા. અલબત્ત, દરેક વિષયમાં હું નિષ્ણાત છું એવું મારું કહેવું નથી પણ કેટલીક વખત મારી સલાહ એમને કામની અને

વહેવાર લાગતી, એ બાળતની તો કાઢથી ના પાડી શકાય એમ હતું જ નહિ.

મેં કહ્યું: 'એ માટે મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે એક રસ્તો જડે છે. તમે નવા છંદ શોધવાની ખટપટમાં ન પડો પણ નવી બતના કાચો જૂના રાગોમાં લખવાનું શરૂ કરો.'

અને પંડિતજીને એ સૂચના પસંદ પડી પણ ખરી.

થોડા દહાડામાં એમણે કેટલીક કવિતાઓ ઘસડી કહાડી. લુહારના કારખાનામાં એરણ ઉપર લોખંડ ઘડાય છે તેમ તેમના મગજમાં કલ્પનાનો તાર ઘડાઈ ને પાતળો થતો પછી તે દ્રાવક થઈ સફેદ કાગળ ઉપર કાળી લીટીરૂપે પરિણમતો. તેમના અનેક કાવ્યોમાંથી વાનગી દાખલ થોડાંક આપું છું:

આકડાના ફૂલને

+

આકડાના ફૂલ !

તારે જાજૂ છે મૂલ

કરે લોક મૂખ બૂલ

તે ન કરે દિલ ડૂલ

રૂડા આકડાના ફૂલ !

તું તો ગોંદરાનું નાક

રૂડો આપે તું ચે પાક,

તારે મજાનું શું તૂર

ઉડી જાય દૂર દૂર

રૂડા આકડાના ફૂલ !

તારી યુની શી સુહાય,

ઘણી કન્યકા લોભાય

ચુટે હાથથી ચતૂર

જડે નાક એ મધુર !

રૂડા આકડાના ફૂલ !
 નમણું શોભતુ શું નાક,
 ચુની મધુર આક પાક
 રસિક થાય ઘેલાંતૂર
 ભ્રમર કાઢે મધુર સૂર
 રૂડા આકડાના ફૂલ !

કાગડીને

કાગડી ને કોકિલા
 બેયમાં છે ભેદ શા ?
 રંગ કાળો બેયનો
 જાદુ શાં સ્વરમાં વસ્યાં ?
 જાત એકજ બેઉની,
 કાલિમા સરખી ભરી;
 સ્વર જૂદા જન માત્રમાં
 કાગડી ! તેજું તુંમાં.
 વાણી કોઈની વૈખરી
 કોઈની મધુરી ઘણી
 તોય માનવ જાત છે
 ભેદ કે' ન ગણાય છે !
 કાગડી પર કોપ શો ?
 ઉતર્યો આ કારમો ?
 વખરી વાણી સુણી
 કોકિલા ક્યમ ના ગણી ?
 જાતજ એકજ બેયની,
 રંગ મેળવણી વળી,

ને ઈડાયે સેવતી,
 કોકિલા આ તો પછી-
 બચ્ચું મોટું થાય કે
 વૈખરી વાણી વંદે
 કાગડો કે કામડી
 શે વહી નિંદો વળી ?
 સ્વાર્થી માનવ, સ્વાર્થના
 કાયદા સઘળા ઘડ્યા !
 મુજ નજર એ કામડી !
 તુંય કોકિલ છે ખરી !

*

ગધેડીને

*

ઘોળી ગધેડીનું ઉજળું છે દૂધ
 કામ કરે જાતુ એ દિલ રાખી શુદ્ધ
 બાજો ઉપાડીને ચાલે એ ભાર
 તોયે ગધેડીને ડીકાંનો માર !
 તારા ગધેડી ! અનેરા ઉપકાર
 ભૂલી જશો તે હશે જે ગમાર
 મનપતિનો તું જમણો છે હાથ
 લાવે માટી તું તો ઘડે એ ઘાટ.
 તારૂં ગધેડી ! ગુલ્લુકારી છે દૂધ,
 પીધે બને રે બુવાનોયે વૃદ્ધ;
 તારી હશે ફોધ કોઈ ગમાર
 કહી 'ગધેડી' તું છે ખબરદાર !

*

અને આ કાવ્યો પ્રકટ થયાં હોત તો તેમની સાહિત્યમાં સારી ખ્યાતિ થાત એવો અમને સૈંકડે સવાસો ટકા વિશ્વાસ હતો પણ કોણ બણે કેમ તેમણે તેને પ્રકટ જ કર્યાં નહિ. તેમણે એવું કહેલું પણ મને યાદ છે કે માણસની કિંમત જીવતાં થતી નથી પણ તેના મરી ગયા પછી જ થાય છે. સ્વર્ગ આપી ગયા પછી જ તેની ખરી કિંમત સમજાય છે, તે મુજબ જ પંડિતજીના સ્વર્ગપ્રયાણ પછી જ તેમની કિર્તિ દિગંત ગાજી રહેશે ત્યારે તેમની કવિતાઓ જ સોનાના મૂલની ગણાશે. કવિ ન્હાનાલાલની જીવતાં જ્યંતિ ઉજવાઈ એ નિયમનાં એક અપવાદરૂપ અને ચંદ્રશંકરની ભકિતના કારણરૂપ વાત હતી એમ એમણે જણાવેલું.

કલાપી મરણ પામ્યા પછી તેમના ભકતો જેમ વરસો સુધી તેમના વિષે કાંઈ પણ સ્થળે એ શબ્દો બોલાય, તેમની કવિતા કાંઈની પાસે હોય કે કાગળ હોય તો તે વાંચવા જેમ હબરો શિક્ષારસો કરતા અને વાંચીને ભારેખમ થઈને બોલતા કે કલાપીના કાગળો કે કાવ્યો હજી સુધી જે અપ્રકટ રહ્યાં છે તે મેં વાંચ્યાં છે ! બીજના કરતાં મારા એક રેનેહીની જ તાજી વાત કહું. એ કહેતા કે ‘કલાપીના એકસોને સાત અપ્રસિદ્ધ કાગળો ને એક નાતું સરખું ભાષણ મારે ત્યાં સત્રા વર્ષ પડી રહ્યું અને આખરે એમાંથી થોડુંક જ ‘હાજીમહમ્મદ સમારક અંધ’માં છપાયું. બીજ કાગળો હજી અજાણ્યા પડ્યા છે તે કોણ બણે કયારેય છપાશે !’ વગેરે. એજ મુજબ પંડિતજીના ભકતો એમના માટે પણ બોલવાના જ એવો એમને અટલ વિશ્વાસ હતો.

યુનિવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની

નો કરીથી કંટાળીને અમે એક વખત કાંઈક ધંધા કરવાનો વિચાર કર્યો. શું કરવું ને શું નહિ એમ અનેક વિચાર કરતાં કરતાં એક કંપની કાઢવાનો વિચાર કર્યો. શાની કંપની કાઢીશું એમ વાત કરતાં પંડિતજી એલી ઉઠ્યા: ‘નટવર, કવિતાઓ બનાવવાની કંપની કાઢીએ તો ?’

બધા ધંધાના અમે વિચાર કરી ચૂક્યા હતા અને તેના સારાસારના અનેક સ્વાનુભવ નહિ પણ પરાનુભવ રજુ કરી તેમની કિંમત આંકી ચૂક્યા હતા એટલે આ નવી જાતની કંપની વિશે પંડિતજીને વિચાર આવ્યો.

‘તો કાંઈ કમાઈએ તો ખરા. આજકાલ કવિઓ તો ઘણાંય છે પણ નરસિંહરાવ કે ન્હાનાલાલથી માંડીને નટવર વીમાવાળા (એવુંજ કાંઈક મહેં કહ્યાનું યાદ છે, પછી એ નામ નહિ હોય તો એવાં જ બીજાં નામ હોવાં જોઈએ એ તો કલ્પી શકાય એવું છે) સુધી બધાય સુંઠને ગાંગડે ગાંધી થયા લાગે છે. આપણે માલ સારો સસ્તો અને સુંદર તૈયાર કરી છૂટક અને જથ્થાબંધ કિંદાચતે વેચીશું તો પ્રાપ્તિ સારી થશે’.

‘એમજ કરીએ. આપણા સમાજને સાહિત્યમાં રસ લેતાં કેળવવાની ઘણી જરૂર છે અને સસ્તે આપીશું તો સૌ લાભ લેશે ને સમાજ કેળવાશે.’

‘જે ખર્ચ જોગુ મળ્યું તે. બે ચાર મહિના જોડ આવશે તો ખમી લઈશું. બીજું શું ?’

ગાંઠના ગોપીચંદન કરીનેય સાહિત્યસેવા ક્યાં નથી ચતી ?

અને અમે એવી એકાદ કંપની કાઢવાના નિર્ણય પર આવ્યા. ઇંગ્રેજ અને ભપકાદાર નામ હોય તો લોક અંબલ

અને સારી છાપ પડે એ હેતુથી નામ રાખ્યું 'યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની' અને દમ બાંધીને બહેરખબરો દેવા માંડી. અમારી બહેરખબરો પણ જબરી આકર્ષક હતી. શરૂઆતની બહેરખબર અમે 'ગુજરાત'માં આપી હતી.

એ આખીએ બહેરખબર વાંચતાં ઘણાંયને કવિ થવાનું મન થઇ આવેલું. આ રહી તે:

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની

[કવિતાઓ તૈયાર કરનારી એક ધરખમ કંપની]

આ જ કાલ ઘણા માણસોને કવિ થવાનો તથા મહા-કાવ્ય લખવાનો તેમજ સાહિત્યમાં ઝળકવાનો અભખરો થઇ આવે છે, પરંતુ તેમાં ઘણી અનિવાર્ય અડચણો નડે છે. મહાકાવ્ય લખવું હોય તો તેમાં નાયકનાયિકાનાં વર્ણન, ભાગ્યગીયાનાં વર્ણન વગેરે પ્રસંગો જરૂર જ આવવા જોઈએ; અને તે તૈયાર કરતાં અર્ધા કરતાં વધારે વખત વહી જાય છે. આથી ઘણા માણસોને નિરાશ થવું પડે છે અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની ઈતિશ્રી કરવી પડે છે. ઘણા એક ઉગતા કવિઓ, કવિવરો તથા કવિશિરોમણિઓ તરફથી કવિતા તૈયાર છૂટક તથા જથ્થાબંધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાની અમારા તરફ માગણીઓ આવ્યાથી અમે તે બધાની શુભેચ્છાઓને માન આપીને ઉપરની કંપની ઉભી કરી છે અને તેમાં દરેક ભતનો સામાન છૂટક તથા જથ્થાબંધ કિફાયત ભાવે મળશે. આજ કાલ કાગળ, શાહી, હોલર, હોલરની સ્ટીલો, ફાઉન્ટન પેન, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, રસ, અલંકાર વગેરેની મોંઘવારી છે છતાં અમે તે જથ્થાબંધ તૈયાર કરતા અને સ્ટોકમાં રાખતા હોવાથી અમે છાતી ઠોકીને કહીએ છીએ કે-ખાત્રી આપીએ છીએ કે-અમારા નેટલી સરતી

કિંમતે ખીજે કાષ્ઠ પશુ ટુકાણેથી-આખા કવિતા બબરમાંથી-અમારા
જેવો સુંદર માલ મળશે નહિ. અમે અમારા ભાવ ઘણા-ઘણા જ
કિંકાર્યત રાખ્યા છે.

પ્રાસ:—

નર્મદલપતશાહી	જોડના	૦-૧-૦
દીવેટિયાશાહી	,,	૦-૦-૬
નહાનાલાલશાહી	ખે ભતના					
ઉંચામાંનાં કાવ્યોમાં વચરાતા	જોડના...	૦-૧-૦
નીચા વર્ગનાં આદેશનો માટે	,,	૦-૦-૩
કુટકળ ઠંજનના	૦-૦-૬

મકત-નહાનાલાલશાહી ઉંચા તથા નર્મદલપતશાહી પ્રાસની
જોડ નંગ ૧) લેનારને કુટકળ અર્ધા ડઝન પ્રાસ મકત.

અલંકાર:—

ઉંચામાંનાં નંગ ૧) ના	૦-૪-૦
વચલા વાંધાના	,,	૦-૨-૦
નીચલા વર્ગના	,,	૦-૧-૦
વિશેષ માટે આગળ જુઓ.						

લાલિત્યપદો:—ડઝનના ૦-૨-૦

દલપતશાહી, નર્મદશાહી, કલાપીશાહી, મસ્તશાહી, લલિત-
શાહી, નહાનાલાલશાહી, દીવેટિયાશાહી. ધ્રુવશાહી વગેરે જેવાં
જોડએ તેવાં ભતભતનાં તથા જુદાજુદા વળનાં મળશે.

નવો રટોક:—

લલિતશાહી, નાનાલાલશાહી, દીવેટિયાશાહી, ધ્રુવશાહી
વગેરેનો તદ્દન નવો રટોક ખાસ તૈયાર કરાવ્યો છે.

વહેલો તે પહેલો !

મહાકાવ્યની સામગ્રી

નાયિકાવર્ણન:—

સુંદરમાં સુંદર પદલાલિત્યથી રસાલંકાર તથા ઝડઝમકથી

છલકાતું અમારા શિશ્નકવિઓ પાસે ખાસ દરેક પ્રસંગને અનુ-
કૂલ થાય એવી રીતે તૈયાર કરાવ્યું છે. કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

જોષ્ટકો તે રાગરાગણીઓમાં મળશે. વાનગી નીચે આપીએ.
છીએ. કયા રાગમાં જોષ્ટકો તે ઝાડર આપતી વખતે જણાવવા
ચક્રવર્તી નહિ.

(૧) ન્હાનાલાલશાહી આંદોલનો

‘યૌવનમદ્ભેલડી,

‘ચંપકળી સમોવડી,

‘પુષ્પે નમેલ માલતીના લતામણડપે,

‘ત્યારે ઝીણી ઝીણી-

‘પગલો પાડી મ્હાલતી હતી.

(૨) વસંતતિલકા

થેલી પ્રમત મદ યૌવનને ભરેલી,

ચંપકળી સમ; સુમંડપ એ ઢરેલી,

પુષ્પે નમેલ મનહારિણી માલતીના,

ત્યારે લલિતપદ એ હતી મ્હાલતી હા !

(૩) ગીતગોવિંદના પ્રખંધ

થેલી પ્રમત્તા યૌવનમદ્ભર, ચંપકળી સમ દેહ,

મનહારિણી માલતીને મંડપ મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૪) દોહરા

યૌવનમદ્ભર થેલડી, ચંપકળી શી દેહ;

મનહર માલતીમંડપે મ્હાલતી ત્યારે એહ.

(૫) ચોપાઈ

એ યૌવનમદ્ભર થેલડી, ચંપક કળી જેવી દેહડી,

મનહર શો મંડપ માલતી, ત્યારે ત્યાં એ હતી મ્હાલતી !

(૬) શાર્દૂલચિત્રીકીડિત

થેલી યૌવનના પ્રમત મદ ને ભાવે ભરેલી હતી,

ચંપાની કળીના સમાન શરીરે શોભી રહેલી રૂડી;
ભારે પુષ્પ તણે નમેલ લલિતા, એ માલતીમંડપે,
ધીરથી પદ એ ભરંતી રસિકા ને મ્હાલતી તે સમે.

(૭) મિશ્રરાગ અથવા ખીડચલીવૃત્ત

યૌવનમદ્ભેલડી,
ચંપકકળી સમોવડી,
પુષ્પે નમેલી માલતીના મંડપે
મ્હાલતી આનન્દથી—
લલિત પગલીઓ ભરી!

નાયકવર્ણન:—

નાયિકાવર્ણન જેવું જ ઉચ્ચપ્રતિનું Made in Muse-
land ના માલનાં વખાણુ કરવાની જેમ જરૂર નથી તેવી જ
રીતે અમારા આ પ્રસંગનાં વખાણુ જેટલાં કરીએ તેટલાં
ઐશાં જ છે.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

ખીભાં વર્ણનો:—

નગરવર્ણન, કાનનવર્ણન, વનવર્ણન, ફીડાવર્ણન, સખીઓની
ગોષ્ઠીવર્ણન, સૌંદર્યવર્ણન, મેઘવર્ણન, વસંતવિહારવર્ણન વગેરે
અનેક જુદીજુદી ભાતનાં વર્ણનોવાળા પ્રસંગો ભાતભાતના રાગોમાં
જથાભંધ તૈયાર રાખવામાં આવ્યા છે. અમારી ઑશીસમાં એક
વખત આપનો ઑર્ડર મોકલી આપો કે પૂરતો સંતોષ તમને
મળશે જ મળશે.

દરેકની કિં. ૦-૮-૦. ડઝનના ૪-૮-૦.

ખંડકાવ્યો:—

જુદાજુદા પ્રસંગોનાં ખંડકાવ્યોમાં પણ નાયકનાયિકાના
મિલનનો, તારામૈત્રકનો, મૃત્યુનો, પ્રેમનો, આનંદનો, વરવધૂના
પ્રથમ મેળાપનો, નવલ રજનીનો, પુત્રજન્મનો, વીરતાનો વગેરે

અનેક પ્રસંગોને અનુસરીને ઉચ્ચપ્રતિની સુંદર કવિતા જાતજાતના રાગ, વૃત્ત અને આદોલનોમાં તૈયાર કરાવી છે.

કિંમત એકના ૦-૪-૦. ડઝનના ૨-૪-૦.

છુટક કાવ્યો:—

માસિકામાં, છાપામાં અને બીજે ત્રીજે કવિતા લખના રા-
ઓના ખાસ આગ્રહથી તેમની કડાકુટ ઓછી કરવાના હેતુથી
અમે જુદી જુદી જાતનાં કાવ્યો ખાસ તૈયાર કરાવ્યાં છે. નીચેના
પ્રસંગોનાં કાવ્યો ઘણા જ હૃદયંગમ થયાં છે એમ તમારે જોતાં
વેંતજ કણ્ઠ કરવું પડશે.

‘સનમને,’ ‘વહાલીને,’ ‘વહાલુડાને,’ ‘વેલડીને.’ ‘વહાલે
ઉઠીને મને આજ દર્શ દીધાં.’ ‘વહાલે ઉઠીને મને આજ માન
આપ્યાં.’ ‘એ રસીઆ રાજનો રહી સાજ હું નીહાળી’
વગેરે વગેરે.

એક આખીઆને, ચંડોલને, કણ્ઠતરને, કલિને, ભમરાને,
કાગડીને, ભેંસને વગેરે વગેરે.

તેમજ મરણપ્રસંગનાં, લગ્નપ્રસંગનાં, મુખારકબાદીનાં,
બેસતા વર્ષનાં, સાલએકનાં, શાદીમુખારકનાં, ઇદમુખારકનાં
વગેરે પ્રસંગોનાં.

તથા જાતજાતની ચળવળોનાં ‘વીર ઉઠો આલો આલો તર-
વાર કરો કેસરીઆં,’ ‘શું કાંચળી પહેરી આજે ?’ ‘પહેરો ખાદી’
‘અમે સૌ દેશને કાજે,’ ‘અસહયોગ,’ ‘ધન્ય ખ્રીટીશ,’ ‘જ્ય થજે
જ્ય થજે ખ્રીટીશ મહારાજ્યનો,’ ‘રામભાગવ અને મોહને
દીપવી ગુર્જરી ગાજજો આજ જગતે,’ ‘પુરોક્સીનો વિજય’
વગેરે વગેરે પ્રસંગોનાં અતિસુંદર, મનહર અને પ્રતિભાશાલી
કાવ્યો તૈયાર મળશે. આ જાતનાં કાવ્યો ઑડરથી પણ તૈયાર
કરી આપીશું. ભાવ નીચે આપ્યા છે.

જાત જાતના દુયકાઓ, દોહાઓ સાખીઓ, સનડાઓ,

સમસ્યાઓ વગેરે પણ જ્યાજ્ઞ વંચ રાખીએ છીએ.

રેવાબટક, અંબાબટક, મહી-અબટક, ગંગાબટક, સ્તોત્રો, ગર-ખીઓ, ગરબાઓ, રાસડાઓ, રાસો, આરતીઓ, પ્રભાતીઓ, બપોરીઓ, ભજનો, ફટાણાં ગીતો વગેરે વગેરે ઘણાજ મોટા જથામાં તૈયાર છે. કિંમત એકના ૦-૬-૦ ડાનના ૪-૮-૦.

એક વખત પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો.

અલંકાર

અલંકારો અમારી કંપની જેવા ખીજે કયાંથી માયુ પટકતાંએ તમને મળી શકશે નહિ. દરેક પ્રસંગને બંધ ભેસે એવા ભતભતના અલંકાર અમે તૈયાર રાખીએ છીએ. તમારું ભેજું પણ કહ્યું ન કરે એવા સુંદર અલંકારો અમારી કંપનીમાં તૈયાર થાય છે. નમુનો નીચે મુજબ આપીએ છીએ.

સખીમંડળીમાં ઉભી હતી,
અણુચીંત્યો તવ આવીઓ પતિ;
લઘ પદ્મ કરેજ પદ્મિની,
બીડતાં મંદ સહી શું ત્યાં હતી.

(ટીકા: પદ્મ ખીડવા રૂપ અને હાસ્યરૂપ ક્રિયાએ કરીને જણાવ્યું કે આ મળવાનો કે ગોપ્ટીવિનોદનો અવસર નથી; તે તો જ્યારે પદ્મો ખીડાશે અને ચંદ્રની ધવલ નિર્મલ ચંદ્રિકા પ્રકાશશે ત્યારે)

બોલો, તમારા ભેજમાં આ ઉત્તરું હતું કે? હું એ?

આના કરતાંય અપ્રતિમ શબ્દલાલિત્યથી છલકાતા અને ઝટગળે ઉતરી જાય, એવા ચાવે તોજ પચે એવા, મગદળીઆ લાડુ જેવા પચવામાં ભારે, સાલમપાક જેવા ખાતાં અને પચાવતાં

બારે પડે એવાં, ફેરીના રસ જેવા (જ્યારે ખાઓ ત્યારે અભાવ ન થાય એવા) વગેરે ભતભતના અલંકાર મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર રાખીએ છીએ. કિંમત ઉપર આપી છે.

ખાસ કાવ્યો

ખાસ કાવ્યો જેમને તૈયાર કરાવવા હશે તેમને નીચેના બાવથી કરી આપીશું. પહેલી ત્રણ લાખનના ત્રણ પૈસા. દર ત્રણ લાખને ચોથી લાખ મફત.

રીચેરીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ

કવિઓને:-

અમારા રીચેરીંગ ડીપાર્ટમેન્ટમાં દરેક ભતન્દ્રી કવિતા સુધારીને સારામાં સારી તફાવત નવીન (નવા જેવી નહિ પણ નવી જ, સમજ્યા ને?) કરી આપવામાં આવશે. ગમે તેવી જૂની, ભૂલોવાળી કવિતા પણ ગાંઠ ગળદા વગરની સીધી અને સરલ કરી આપીશું.

તંત્રીસ્થાનેથી પાછી ફરેલી, અગ્રાહ્ય, ભૂલવાળી, નકામી, કચરા જેવી કવિતાઓને પણ સરસમાં સરસ અને ઝટ ગળે ઉતરે તેવી રામબાણુ-ઝંડુભટ્ટની દવા જેવી અસરકારક કરી આપીશું.

તંત્રીઓને:-

તંત્રીઓ પાસે આવેલી કવિતાઓ પણ અમે સુધારી આપીશું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે હવે કોઈપણ કવિતાને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન થવા વખત આવશે જ નહિ. દરેક જાપાવાળા, માસિકવાળા, પાશ્વિકવાળા, સાપ્તાહિકવાળા, ત્રૈમાસિકવાળા, છ માસિકવાળા તેમજ વાર્ષિક વાળાઓએ અમારી સાથે જોડવણ કરી લેવી. બને તેટલા સસ્તા દામે સ્વચ્છ કામ અમે કરી આપીશું.

સરતો:-

અમારી કંપની ખીનહરીક હોય અમે ચાલુ તેવી અધરી શરતો નાખી શકીએ છીએ, પરંતુ ગુજરાતી આલમ ઉપર અનેરો ઉપકાર કરવાની અમારા હૃદયમાં જવલંત ભાવના હોવાથી વેચાણ માટે નીચેની જુજ સરતો રાખીએ છીએ:

૧. એક વખત લીધેલો માલ પાછો રાખવામાં આવશે નહિ અને કદાચ રાખીએ તો પૈસા પાછા લેવામાં (દેવાતું) અમે સમજતા નથી) નહિ આવે.

૨. એક વખત વાંચ્યા પછી ફરીયા માલ બદલી આપતી વખતે અધી કીંમત (બદલી આપેલા માલની) લેવામાં આવશે. કવિ થાઓ:—

ગુજરાતી ભાષામાં ખૂણે જોયરે પણ હવે કોઈ પણ માણસ રહેવો ન જોઈએ—કવિ થયા સિવાયનો.

જો જો કુંવારા રહી જશે:—

આવી સુંદર તક વારેવારે હાથ આવતી નથી માટે સત્વર લાભ લો. જો જો વહેલું મોડું કરતાં સાવ કુંવારા ન રહી જાઓ. તમારા ઓર્ડર આજે જ નોંધાવો.

સર્ટીફિકેટો:—

અમારા માલની ખાત્રી બદલ સર્ટીફિકેટોનો નાચ્યાના જેવો ધોધ અમારી કંપની ઉપર ચાલુ થઈ ગયો છે.

ઓર્ડર નોંધાવાનું ઠેકાણું:—

ધી યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ

કંપની, ખડેરાવ માર્કેટ-કોટ,

મુંબઈ

આશરે ત્રણસો ચારસો રૂપિયા બહેર ખર્ચમાં ખર્ચ્યા છતાંયે અમારા માલનો જોઈએ તેવો ઉઠાવ ન થયો. અલબત્ત, થણા જણ એ જોઈને જ કવિ થયેલા. મફતનું મળે તો લાભ લેવા થણા તૈયાર હતા પણ અમને એવું મફતનું આપવું પાલ-

વતુ નહતુ એટલે આખરે અમારે એ ધરખમ કંપની બંધ કરવી પડી.

આપણાં છાપાવાળા અને લોકો ખાલી ફેગટની બૂમો મારે છે કે લોક સાફ લખતા નથી પણ એ ભેકરના પાદશાહોને સારાની કદર જ ક્યાં છે ! પૈસા ખરચતાં ટાઢીઓ તાવ આવે. સાચુ કહું તો બધાને લેખ ને વાત મફત ભેષ્યો. એની પાછળ પછી પૈસા ખરચાય. અને છપાવવા, ચિત્રો તૈયાર કરાવવા, બ્લોક પાછળ કે બાઇન્ડરને આપવામાં મળલખ ખર્ચ થાય પણ લખનારને આપવાના વાખા ! એને પાઈ પણ પરખાવવાની નહિ પછી લખનાર પૈસા ક્યાંથી ખરચે કે અમારી કંપની ચાલે !

એક જણે એમ કહેલું કે એ બધા શા કમાઈના કાપળા બાંધે છે ? પણ કમાતા નથી તો ટુંકુ કેમ ચાલે છે ? વિવેક વિનાનો ખરચ કરે તો કમાય શાના ?

ત્રણસો ચારસો રૂપીઆ ખરચીને ગુજરાતની કદરદાની બાણીને સંતોષ વાળ્યો.

કંઈ નહિ ! બીજો કાંઈ ધંધો કરીશું.

‘પીક્યુર્સ લિમિટેડ’ની યોજના

પીયુનીવર્સલ કવિતા મૅન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીનું કામ બરાબર સફળ નહિ થવાથી પંડિતજી એકાદ સારા ધંધાની શોધમાં હતા તેવામાં તેમને એકાદ એવો ધંધો જડી આવવાની તેમણે મને બજાર આપી.

બીજે દિવસે તેઓ મને મળવા આવ્યા ત્યારે કહે : ‘નટવર ! આજકાલ સચિત્ર માસિકો વધી પડ્યાં છે અને ચિત્રકારો ઘટી પડ્યા છે. સારા સારા ચિત્રકારોને ઇંગ્લેન્ડથી રત્નગર્ભા ચિત્ર-કળાનું આદર્શ માસિક કાઢવાનું હોવાથી બોલાવી લીધા છે અને

તેથી હમણાં હમણાં ગુજરાતમાં ચિત્રકારનું ખબર તેજ છે.

‘લેખકને લેખ માટે કલમ કે ટાંક થસી નાખે અથવા ઇન્ડી-પેનની સોનાની અણી બગાડી નાખે તોયે તેને સાહી કે કાગળના ખર્ચ જોગુએ કોષ નથી આપતું’ પણ ચિત્રકારને તો સારા જોગું મહેનતાણું મળે છે માટે આપણે એ ધંધામાં પડીએ તો સારું.’

એ તો એમનું બાપણુ લખાવ્યે રાખત પણ મારી ધીરજ ખૂટવાથી મેં પ્રછયું: ‘પણુ આપણને ચિત્રકળાનું જ્ઞાનજ કયાં છે?’

‘અરે બહા માણસ! જ્ઞાનની જરૂર જ કયાં છે! એના હું બહુ સહેલા રસ્તા જતાવી શકું એમ છું. કલાનિપુણ ન હોવા છતાંએ એનું ખપપુરતું જ્ઞાન આપણને છે અને પછી ધંધા કરીશું એટલે ધીરે ધીરે શીખી લઈશું.’

‘પણુ એમ ગમે તેવાં ચિત્રો ચીતર્યે આપણને કેમ પાલવશે! આપણાં ચિત્રોનો ઉઠાવ પણ મને જોઈએ ને?’

‘એ બાબતની એ મેં જોઈવણુ કરી રાખી છે. હંમેશાં માલ જમાવળું તૈયાર થાય તો બાવમાં સસ્તો પડે ને ખપત જાડી થાય. આપણે એવી વ્યવસ્થા રાખીશું કે માલ પુરક તૈયાર થઈ શકે અને ગમે તેટલા ઑડર હોય પણ જોતજોતામાં જ આપણે તેને પહોંચી વળીશું. આપણી કંપની આપણે લીમીટેડ કરીશું એટલે તેમાં ખોટ આવે તોયે જાડી હરકત નહિ પડે. લીમીટેડ કંપનીના કાયદાનું મને સારું જ્ઞાન છે અને તેની આંટીધુંટી પણ મને જરાબર ખબર છે. વખત આવે સારા ચિત્રકારોને આપણે રાખી લઈશું.’

એમ કહી પંડિતજીએ તેમની આખીએ થોળના મને સમ-બવવા માંડી:

‘જોને નટવર! આપણે હાફ્ટોન બ્લોક બંને એવાં ફોટો ચિત્રો શરૂઆતમાં નહિ દોરી શકીએ પણ લાઇન ડીઝાઇનો તો થોડાજ દોરી શકીશું અને લાઇન ડીઝાઇનો તથા સ્ટીરીઓનો ઉઠાવ જકુ જ છે.’

‘આપણે બતબતના રખરના આડી અવળી લીટીએ દોરાવ એવા સીકા રાખીશું અને તેની મદદથી બહુ જ થોડા સમયમાં આખું ચિત્ર તૈયાર કરીશું. એક પાન છાપવાને જે રીતે બુદ્ધા બુદ્ધા અક્ષરો ગોઠવીને છપાય છે તેજ રીતે આપણે ચિત્રોના એવાજ ટાઇપ બનાવીશું અને તે જોઇએ તે રીતે ગોઠવી છાપીને ચિત્ર તેમજ પ્લોક પણ આ રીતે સસ્તામાં દ્રષ્ટ શકીશું’ કારણ કે આપણી આ રીત નવી હોઇ તેનું આપણે પેટન્ટ લઇ રાખીશું.

‘આમ બીન હરીફ હોઇ સસ્તામાં સસ્તે ભાવે લાઇન પ્લોક વેચીશું. આપણને પણ તે મોંઘા ભાવે નહિ પડે. આપણે હેડ ઑફીસ અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ ને કલકત્તા રાખીશું, એટલે ત્યાં ત્યાંના સચિત્ર માસિકકારોને ચિત્ર દોરાવવા કે પ્લોક કરાવવા દૂર નહિ જવું પડે. વડોદરાની ખાંચ હમણાં નહિ ખાલીએ કારણ કે ત્યાં માલનો ઉઠાવ હમણાં ઝાઝો નહિ થાય.’

‘એક ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આ નવી શોધથી અર્ધાં કલાકથી વધારે વખત નહિ લાગે. પ્લોક તો આગળથી બન્યો હશે એટલે તેથી તો (વળી) માસિકકારોને થણીજ સવડ મલશે.’

‘નાક (વલણ) ના આવી રીતે ત્રણસો ટાઇપ થશે. કાનના બસોપાંચ, હાથના બે હજાર, આંખના આઠસોએસી, એવી રીતે જેટલો મોટો શરીરનો ભાગ અને જેટલાં તેનાં વલણુ તેટલા તેના ટાઇપ થશે, અને તે એવી રીતે ગોઠવાયા હશે કે ક્ષણના સોમા ભાગમાં જોઇતો ભાગ શોધી શકાશે. બનશે તો આપણે આગળ ઉપર લાઇનોટાઇપ કે મોનોટાઇપ* જેવી ગોઠવણુ

* લાઇનોટાઇપ અને મોનો ટાઇપ એ એવાં યંત્રો છે કે જેમાં સીસાનો ગરમ રસ એક બાજુ રાખવામાં આવે છે અને ટાઇપરાઈટર પેઠે બટન દાબતાં જોઇતા અક્ષરો પોતાની મેળે તૈયાર થઇ રીતસર કપાજ થાય છે. બધી ક્રિયા યંત્રથીજ થાય છે. લાઇનોટાઇપમાં આખી લીટીઓની લીટીઓજ તૈયાર થાય છે જ્યારે મોનોટાઇપમાં દરેક અક્ષર છુટો તૈયાર થઈ બરાબર ગોઠવાઇ જાય છે, ‘ટાઇપસ’ કે ‘યુનિટ સમાચાર’ના છાપખાનામાં આ બેંદ યંત્રો જોઈ શકાશે.

પણ કરીશું અને એ યંત્રોમાં આપણા આ ટાઇપ તૈયાર થાય એવી પણ શોધ કરીશું.’

‘કારદુ-સ આપણે ભતભતનાં તૈયાર રાખીશું. જેવી જે પ્રસંગે જરૂરીઆત તેવું તે પ્રસંગે ગોઠવી આપીશું. કારદુ-સનો આપણો સંગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પંક્તિનો હશે.

‘નદી, પહાડ, જંગલ, ઝાડી વગેરેના દેખાવ માટે આપણે અનેક ફોટોઆફ રાખીશું અને તે ઉપરથી બ્લોકના કકડા તૈયાર રાખીશું. ઑડર મુજબ તે ગોઠવી બ્લોક તૈયાર કરીશું. નાટકના પદ્ધતિના કકડા ગોઠવાઇને જેમ અનેકવિધના દેખાવ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમ આ બધા દેખાવ ભેતભેતામાં તૈયાર કરી શકાશે.

‘આકાશના દેખાવ માટે તેમજ પાણીના દેખાવ સારૂ પણ એવી જ ગોઠવણ રાખીશું. તેનાએ કકડા તૈયાર રાખવા પડશે.

‘મહાપુરુષોનાં ચિત્રોનો અને ફોટોઓનો તથા હાફટોન બ્લોકનો આપણે ગંભીર સ્ટોક રાખીશું એટલે સ્ટીરીઓ જેમ સસ્તા પડે છે તેમ આ બ્લોક પણ આપણે સસ્તામાં સસ્તા આપી શકીશું. પછી સ્ટીરીઓનું તો પ્રશ્નું જ શું? સીસાને ભાવે એ મૂકી દઇશું.

‘એકંદરે આપણે એવી સુગમતા કરી આપીશું કે કોષ પણ પુસ્તક, કોષ પણ ચોપાનીયું, કોઈ પણ હસ્તપત્ર, કોષ પણ દૈનિક, સાપ્તાહિક પાક્ષિક, માસિક કે ત્રૈમાસિક આપણા ચિત્રો વગરનું નહિ રહેવા પામે.

અને પંડિતજીનામાં મને અચળ શ્રદ્ધા છે. તેઓ ભે ધારે તો આ બધુંએ કરી શકે એમ છે પણ હવે વળી બીજે પ્રસંગે એ વાત કરીશું.

આ બધી વાતચીત કર્યા પછી અમે અમારી કંપનીને લગતુ હસ્તપત્ર તૈયાર કરવામાં ગુંથાયા-વાંચનારે છાંપાઓમાં

અમારું એ હસ્તપત્ર વહેંચાય ત્યારે ઉઠાવી લેવું અને તેનો બહોળો ફેલાવો કરવો.

અમારી એ કંપનીનું નામ અમે ‘પીકચર્સ લિમિટેડ’ રાખવાના છીએ. એ ધ્યાનમાં રાખવું.

સાહિત્ય સંવર્ધક લિમિટેડ

‘ન’ ટવર દિવસે દિવસે સ્થિતિ ઘણીજ અસહ્ય થતી બન્ય છે.’ મારા મિત્ર પ્રાણશંકર પંડિતજીએ ખુરસી પર સ્થાન લેતાં કહ્યું.

‘શી બાબતની સ્થિતિ? પંડિતજી!’ મેં પૂછ્યું.

‘આપણા સાહિત્યની. એના સંવર્ધનની.’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

પ્રાણશંકર પંડિતજી પ્રખર વિદ્વાન અને સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત છે. કાવ્ય અને અલંકારશાસ્ત્રનો એમનો પક્ષપાત બાણીતો છે. એમણે એ વિષય ઉપર અનેક વિદ્વતાભર્યાં ભાષણો કર્યાં છે. અને ગુજરાતી સાહિત્યને કાવ્ય, રસ અને અલંકારશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ કરવાના એમના કોડ છે. એમણે એ વિષે ઘણા જ વિદ્વતાભર્યાં ગ્રંથ રચ્યા છે અને અલંકારશાસ્ત્ર લખી રહેવા આવ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં પુસ્તકોની જોટ એમને ઘણી જ સાલે છે અને તે પુરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

‘વળી કેં નવાળુંની છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ જોતે પેલા ધનગોપાળ પરિખનો પત્ર.’ એમ કહી એમણે મને પત્ર આપ્યો.

ધનગોપાળ પરિખ અમદાવાદનો સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશક હતો. પંડિતજીએ એને અલંકારશાસ્ત્રના પ્રકાશન માટે લખ્યું હતું અને તેનો આ જવાબ હતો. એમાં એણે લખ્યું હતું કે એ આ

જાતનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરતો ન હતો. વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે પંડિતજીની ખ્યાતિ એણે સાંભળી હતી અને એમના જેવા વિદ્વાન લેખક એકાદ નવલકથા લખી આપે તો સારું પારિતોષિક આપીને પણ પ્રકટ કરવાની એની ઇચ્છા હતી. પ્રકાશન સારામાં સારું છેલ્લી ઢબનું કરવા સંબંધી પણ ઇસારો હતો.

‘તમે પણ એકાદ નવલકથા લખી આપો ને પંડિતજી ! અલંકારશાસ્ત્ર માટે આ એકવીસમે ઠોકાણેથી નન્નો વસાયો’ મેં કહ્યું.

પંડિતજીએ એકે એક ઠોકાણે પ્રયત્ન કરી જોયા હતા અને દરેક ઠોકાણેથી એમને લીલે તોરણે પાછા ફરવું પડ્યું હતું.

‘એ કામ તને સોંપ્યું. નવલકથા મારા કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા બહારનો વિષય છે.’ પંડિતજી બોલ્યા. ‘છતાં ભવિષ્યમાં એ વિષયમાં અંપલાવવું પડે તો એમાં પણ આગલી પંકિતના લેખક તરિકે પંકાતાં મને વાર નહિ લાગે.’

‘એ જાળતળી મારી ખાત્રી છે.’

‘મને તો એ લાગે છે કે આપણા ગ્રંથપ્રકાશકો અને વિકેતાઓ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે કૈંજ નથી કરતા. પૈસો શી રીતે પેદા કરવો એજ એમનું લક્ષ્ય હોય છે.’

‘પંડિતજી ! તમે એમને અન્યાય કરો છો.’ મેં કહ્યું. ‘એમણે કયાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે એ ખંધો અખત્યાર કર્યો છે. એમનું ખોય ખરી રીતે અર્થપ્રાપ્તિ છે અને તે મુજબ એ લોકો કામ કર્યો જાય છે.’

‘પણ સાથે સાથે થોડો બજો પરમાર્થ કરતા જાય તો બોટું થું ?’

‘એ તો સૌ સૌને પાલવતી વાત છે.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘તારો બચાવ વેપારી વર્ગ માટે છે પણ જાહેર સંસ્થાઓનું

યું? તે પણ પૈસા એકઠા કરવાની વાત ક્યાં કરશે કે કેંક સારું કામ કરશે? ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે ફાઈન સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓ આ જાતનું પ્રકાશન કરી શકે.’

‘એ પોતાનાં કામોમાંથી પરવારે તોને-’

‘હારે! એક ભાષાતરો કરાવતાં પરવારતી નથી અને બીજી પૈસા વધારવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું નથી શીખી. પેલા પુસ્તકાલય સદાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડને એવી સંસ્થાને બદલે હું વેપારીની જ કક્ષામાં મૂકું છું.’

‘એને પોતાના શેરહોલ્ડરોને ડીવીડંડ અને થાપલુદારોને વ્યાજ આપવું રહ્યું. એટલે એ વેપારી સંસ્થા તો ખરી જ ને.’

એ ત્રણે સંસ્થાઓએ પંડિતજીને નકાર ભણ્યો હતો. પંડિતજીનાં પુસ્તકો પ્રમાણમાં ઘણાં જ મોટાં હતાં અને એમની પાછળ પૈસા રોકવાનું તેમને પાલવવું ન હતું. મુંબાઈ અને અમદાવાદના જાણીતા પ્રકાશકોએ પણ એવાજ જવાબ આપ્યા હતા. એ જાતનાં પુસ્તકો પાછળ થવું નાણાનું રોકાણ બીજી રીતે કયું હોય તો નાણાં જલદી પાછાં ફરી વળે અને પુરતો નફો પણ મળે. એ પ્રકારનાં પુસ્તકોનું વેચાણ બહુ જ ઓછું હતું અને નાણાં પાછાં ફરતાં કેટલી મુદત લાગશે તે પણ અચોક્કસ હતું એટલે કેટલેક અંશે તેઓ વ્યાજબી હતા.

‘પણ ત્યારે એમણે સાહિત્યસેવાનાં બહુગાં ટુંકવાં છોડી દેવાં જોઈએ’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘જુઓને, એ તો જ્યાં સુધી પીપુડી વાગે ત્યાં સુધી વગાડવી રહી, તમને મારા જેવો તો અનુભવ નથી થયોને-’

‘વળી તારો કયો અનુભવ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘પેલા શાર્ક કંપની † વાળો.’ મેં કહ્યું.

‘એવો નથી થયો એ હજી સદમાગ્ય.’ પંડિતજીએ કબૂલ કર્યું.

†Shark Co. શાર્ક માછલીના જેવી સ્વાદા કરી જનારી કંપની.

શાર્ક કંપનીઓ ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી એ ગુજરાતી સાહિત્યનાં સદ્ભાગ્ય છે. એવી કંપનીઓ ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકામાં પુષ્કળ છે. એમની પાસે ટ્રાઈપલ લેખકનું લખાણ જતું જોઈએ પછી તેઓ એને એવો મીઠો આવકાર આપશે કે ન પૂછો વાત. એને દરેક પ્રકારની મદદ આપવાનું અને સલાહ આપવાનું કહેશે અને છેવટે મીઠા મધ જેવા શબ્દોમાં જણાવશે કે તમારા પુસ્તકના પ્રકાશન માટે અમે નીચેની સ્કીમ શોધી કાઢી છે. એને અમે પ્રગટ કરીએ—સારી રીતે, ચિત્રો સાથે, મનોહર ત્રિરંગી વેષ્ટન સાથે અને તેના ખર્ચ પેટે તમે અમને અમુક પૌંડ કે ડૉલર આપો. એમાંની અર્ધી રકમ શરૂઆતમાં અને બાકીની રકમ પુસ્તકનાં પ્રુફ સાથે તમારી સગવડ મુજબ મોકલાવો. પુસ્તક વેચાયેથી દરેક નકલ દીઠ તમને અમુક શિલિંગ રૉયલ્ટી આપીશું અને રૉયલ્ટીનો હિસાબ દર ત્રણ ત્રણ મહિને મોકલાવીશું. નવા લેખક તરિકે તમને આગળ પાડવાની આ અમારી સોનેરી સ્કીમ છે માટે પહેલી તકે એનો લાભ લેશો.

એટલે તમારા પૈસા, તમારું લખાણ અને પ્રકાશક અમે. જેટલી નકલ વેચાય તેના પર તમને રૉયલ્ટી આપીએ અને નફો અમે ખીસ્સામાં મૂકીએ. તમારો ખડીયો તમારી શાહી અને મતુ કરે મારા માવજીબાર્દ! ધરબાર તુમેરા ઔર હુકમ હમેરા!

મારા એક પુસ્તકના પ્રકાશન માટે આવી જ એક કંપનીએ ફક્ત ૮૫ પૌંડ માગેલા અને દર નકલ દીઠ વેચાયેથી દોઢ શિલિંગ રૉયલ્ટી આપવાનું જણાવેલું.

આપણે ત્યાં આ પ્રકારના પ્રકાશક નથી બાકી એના જેવા, છપાયેલાં પુસ્તકો જાગડ માગનારા ઘણા છે. વેચાયેથી તમારા ટાટિયાની કઢી કરાવીને નાણાં આપે. તમારા કબાટમાં પુસ્તકો સડીને ઉધછખાય તેના કરતાં તમને વેચી આપે, એને લોકોમાં

ફરતા કરે એ કેં ઝીણું છે! એટલા લાભ ખાતર તમારે નાણું માગવાનું માંડી વાળવું બેઠ્યો.

‘મારું માનો તો તમે ખીજ બધી કડાફટ જવા દો, પંડિતજી!’ મેં કહ્યું. ‘તમારો પ્રિય વિષય કાવ્ય અને અલંકાર છે એટલે એ બાબતમાં ખીજનો અનુભવ કામે લગાડો—’

‘કોનો અનુભવ?’ એમણે પૂછ્યું.

‘તમારા પ્રેરણામીઓનો. ખીજ કોનો?’ મેં કહ્યું. ‘તમારા જેવા જ અનુભવ ન્હાનાલાલ કે ખબરદારને થયા હશે એટલે તો એ બંને કવિઓ પોતાના પુસ્તકો પોતે બંને જ છપાવે છે.’

‘એમ જ હોવું બેઠ્યો. તારી એ સલાહ વ્યાજખી છે.’ પંડિતજી એલી ઊઠ્યા ‘મને અત્યાર સુધી એ કેમ સુઝ્યું નહિ? જેટલો સમય મેં આ બધાને પૂછવામાં ગાળ્યો—’

‘ભગ્યા ત્યાંથી સવાર. એ બધાને પૂછ્યું તો અનુભવ મળ્યો.’

‘પણ વળી પાછી ખીજ ભાંજગડ તો ઉભી જ રહેવાની.’

‘શી?’

‘પુસ્તકોના વેચાણની. પ્રકાશનનું તું કહે છે તેમ કરીએ પણ વેચાણનું શું કરવું?’ પંડિતજીએ પોતાની મુંઝવણ જણાવી.

‘એનો પણ એવોજ રસ્તો કાઢવો.’

‘બંને વેચવાં—’

‘હાસ્તો. એટલે પછી પંચાત જ નહિ. બુકસેલરને આપવા બવ તો ટકા માગે ને?’ મેં કહ્યું.

‘ખરી વાત. એમને તો એમનું પોતાનું પ્રકાશન એટલે સાડાખાર ટકા કમીશન અને ખીજનું પ્રકાશન એટલે કચરો— આપો પચાસ ટકા-સાઠ ટકા કે પોણાસો ટકા. હજીયે ભૂલ કરે છે, સોએ સો ટકાજ કમીશન માગતા હોય તો શું ખોટું?’ પંડિતજી એલ્યા.

‘સૌને પેટ લાગ્યું છે.’

‘એમજ ધંધાની પાયમાલી કરવા મંડ્યા છે. અદલા-અદલામાં સામાને મૂંડવાની દાનત છે અને ‘મેં તો મરું પણ થાને રાંડ કરું’ એ વૃત્તિ છે ત્યાંસુધી શ્રેય ન થાય.’ પંડિતજીએ અભિપ્રાય આપ્યો.

‘તમે જાતેજ બધું ઉપાડી લો એટલે પીડા નહિ.’

‘પણ નટવર ! મને ખીજો વિચાર આવે છે—’

‘શો ?’

‘આપણું એકલાનું જ શ્રેય કરવા કરતાં ખીજનું પણ જાણું કરવું’

‘તે કરજોને. કોણ ના કહે છે.’

‘એટલે એમ કે મારા માટે જ્યારે કામ કરવું પડે ત્યારે સાથે લાગી મોટા પાયા પર જ એ પ્રવૃત્તિ આરંભીએ.’

‘એટલે ?—’

‘એમ કે આપણે જ એક પ્રકાશન સંસ્થા ઉઘાડીએ અને તેને અંગે વિક્રય વિભાગ પણ રાખીએ.’

‘એવું કામ તો પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ કરે છે.’ મેં કહ્યું.

‘એમાં ને આમાં આસ્માન જમીનનો ફેર રહેશે. આપણે તદ્દન જુદી જ ઢોળે કામ લાગ્યું.’ પંડિતજી બોલ્યા. ‘એ ખાતામાં એકઠી વેપારીવૃત્તિ છે જ્યારે આપણી નેમ સાહિત્ય સંજોગપન અને સંવર્ધનની રહેશે અને નાનામાં નાના ઉગતા લેખકની માંડીને પ્રખર પંડિતો અને સાક્ષરોનાં પુસ્તકો આપણે પ્રકટ કરીશું.’

‘તો તો થણું સારું. બિચારા ઉગતા લેખકોને તો ઘણી જ મુશ્કેલીઓ છે. પથરાના ગંજમાંથી ઉગતા ઘાસના જેવી એમની સ્થિતિ છે.’ મેં જણાવ્યું.

‘એ બધામાં યે સુધારો થશે. નટવર!’ પંડિતજીએ આશા આપી. ‘મારું ચાલશે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવો જ યુગ પ્રવર્તશે. આપણી કંપની મારફત આપણે બધાયને લઢતા બંધ કરીશું અને સૌમાં સંપ્ર વ્યવર્તે એમ કરીશું.’

‘પણ અનેક વાડા છે તેનું કેમ? આપણે ત્યાં તો સૌનો વાડો જુદો. અને એક બીજા પક્ષ પર ધૂળ ઉરાડવામાં બહાદુરી માનતા સાક્ષરોનો તોટો નથી.’

‘એ બધું યે શમી જશે. દરેકને પસંદ પડે એ રીતે આપણે સાહિત્ય સેવા કરીશું. પુસ્તકોનો પ્રકાશન વિભાગ ઘણાજ ઔદાર્યથી કામ લેશે. નવીન લેખકોને તેમાં સ્થાન રહેશે અને એમને યોગ્ય ઉત્તેજન મળશે. પ્રકાશનોની ઢબ પણ ફેરવાશે અને સૌના સહકારથી સુંદર પુસ્તકો બહુ જ સસ્તી કિંમતે જનતાને મળી શકશે. વેચાણ વિભાગમાં સ્ટોલ સિસ્ટમથી કામ લખશું. ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોમાં સંસ્થાના સ્ટોલ રહેશે અને ત્યાં ઠરાવેલી કિંમતે પુસ્તકો વેચાશે. દરેક સ્થળે પુસ્તકોની કિંમત સરખી જ રહેશે. અને બરાકને કમીશન માટે કમવાને દુકાને દુકાને ધક્કા ખાવાની જરૂર નહિ રહે.’

‘તો તો બહુ જ સારું. એવી એક પ્રભાવશાળી, મધ્યવર્તી સંસ્થાની મહાગુજરાતને અત્યારે બહુ જ જરૂર છે.’ એ કહ્યું.

‘તો પછી એને લગતી ગોઠવણો આપણે કરવા માંડીએ.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘બલે.’

અને અમે એનું પ્રોસ્પેક્ટસ તૈયાર કરવા પાછળ રોકાયા. એનો શેર કેટલાનો રાખવો, ડાયરેક્ટરો કેને નીમવા અને શું શું કરવું તે બાબતની લંબાણ ચર્ચામાં અમે બહુ વખત ગાળ્યા.

પંડિતજીની કુશાગ્રબુદ્ધિ મારા ધારવા કરતાં યે વિશેષ, યોગ્યતા આ બાબતમાં કામ કરી રહી છે અને પ્રભુકૃપા હશે તો

થોડા વખતમાં અમારું પ્રોરપેક્ટસ બહાર પાડવાની અમારી ઉમેદ છે.

અમારી એ કંપનીનું નામ અમે 'સાહિત્ય સંવર્ધક લિમિટેડ' રાખવાના છીએ એ જણાવવું ઉચિત છે. ગુજરાતી જનતા એના શેર પુરતા પ્રમાણમાં ઉઠાવી લઈ અમને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે. [અલબત્ત, અમારું મિત્રમંડળ જ એના પોણાસો ટકા શેર ઉપાડી લેવાનું છે તો પણ.]

ગુજરાત ટોકિઝ લિમિટેડ

‘નટવર ! આજે રીંગલમાં સુંદર શીલમ આવી છે.’
પંડિતજીએ મને મલાડથી મુંબાઈ જતાં સ્વચના કરી

‘શાની ?’ મેં પૂછ્યું.

‘વી’વા વી’લાની.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘ડીક.’

‘આજે આપણે જઈશું જોવા ?’

‘બલે, મારું ચોક્કસ નહિ છતાં આવજોને. પરવાર્યો હાથેશ તો આવીશ.’ મેં કહ્યું. ‘આપણે રહેવું બહાર અને સીનેમાના શોખ રાખવા એ કાવતી વાત નથી.’

‘તું તો એવો જ રહ્યો નટવર ! એમાં શું ? મન હોય તો માળવે જવાય.’

‘પણ આ ક્યાં માળવે જવાની વાત છે !’

પંડિતજીએ પોતાની હાસ્યપ્રભાથી અનેકને પ્રસન્ન કર્યા છે. હજારોને હસાવ્યા છે અને કૈંક દિવેલીયાં ડાયાં જેવી રાત્રી મુરતોને હસતી સુરત બનાવી દીધાં છે.

પંડિતજી નાનપણથીજ ભારે તોફાની હતા. એમના તોફાનની વાત તો મને વારે થકીએ યાદ આવે છે.

એક વખતે એમને કેંક નહિ આવડ્યું હોય એટલે નરેરભાષ માસ્તરે એમને ગાલે લપડાકે લગાવી દીધી. પંડિતજીને તો એટલુંજ ભેઈવું હતું. એમના ગાલ ભરાઉ હતા. એટલે લપડાકે ફડાકે દબને વાગી ને ચારે આંગળાનાં સોળ ઉડ્યાં. થોડીવાર થઇ એટલે પંડિતજી પાણી પીવાને નામે બહાર ગયા અને લીંબુની ચીરી ચેવડાવાળા પાસેથી માગીને તેનો રસ કાઢીને ગાલે ચોપડી દીધો.

બપોરની રજામાં કાંદો છુંદીને બગલમાં બાંધી દીધો.

સાંજ પડવા આવી ત્યાં તો પંડિતજીનો ગાલ પુલ્લી ગયેલો અને શરીર ગરમગરમ થઇ ગયેલું!

પંડિતજીએ મને સમજાવી રાખેલું એટલે મેં નરેરભાષ માસ્તરનું ધ્યાન ખેંચ્યું કે ‘પ્રાણશંકરને તમે માર્યાં તે એને તાવ આવ્યો છે.’

‘આમ આવે ભેડિં, પ્રાણશંકર!’ માસ્તરે એમને બોલાવ્યા.

પંડિતજી માસ્તર પાસે ગયા. એમનો હાથ ભેથો તો ગરમગરમ થઇ ગયો હતો અને ગાલ પુલ્લીને ફડા જેવો થયો હતો.

‘મારા બાપાજીએ મને કહ્યું છે કે માસ્તર મારે તો મને કહી દેજે.’ પંડિતજીએ બેધડક કહેવા માડ્યું. ‘આજે ઘેર જઇને એમને કહી દઇશ કે મને માસ્તરે માર્યાં તે ગાલ પુલ્લી ગયો અને તાવ આવ્યો.’

અને પંડિતજીના બાપ જજરા વઢકણા હતા. માસ્તરને એની ખબર હતી. હવે શું થાય?

એમણે પંડિતજીને બહુ બહુ સમજાવ્યા પણ તે એકના બે ન થયા. ઘેર જઇને એમણે પોતાના પિતાજીને ફરિયાદ કરી.

એમણે પણ બેયું તો પંડિતજીનો ગાલ પુલ્લી ગયેલો અને

અંગમાં ઝીણો તાવ આવેલો. બાળકોને આવી ઘાતકી સજ કરનાર શિક્ષક તરફ એમને રોહભાવ નજ હોય એ દેખીતી વાત છે. એમણે શિક્ષકની સીતોતેર પેઢીને સરસ્વતી ચોપડી કાઢી અને હેડમાસ્તરને ફરિયાદ કરી.

પંડિતજીને જોઈ હેડમાસ્તરની પણ ખાતરી થઈ કે નરેરભાઈ માસ્તરે એમના પર જીલ્લમ ગુજર્યો હતો. બાળકોને આવી રીતે સજ કરવાની રીત ઘણીજ ઘાતકી હતી.

બીજે દિવસે હેડમાસ્તરે નરેરભાઈને ઉઘડા લીધા અને બાકી હતું તે પૂરું કરવા પંડિતજીના પિતાજી પણ શાળામાં આવ્યા અને એમણે પણ નરેરભાઈને સારી રીતે સંભળાવવામાં આકી ન રાખ્યું.

એ દિવસથી નરેરભાઈ માસ્તર બાળકોને મારવાનું ભૂલી ગયા અને એમણે છોકરાઓના કાન પકડવાનું કે એમને હાથ લગાડવાનું પાણી મૂક્યું.

નરેરભાઈ જેવા કડકમાં કડક માસ્તરની જો ભૂલાવવા માટે સૌ છોકરાઓએ પંડિતજીને ધન્યવાદ આપ્યો.

આવા તો પંડિતજીનાં શાળાનાં, શેરીનાં અને શહેરનાં અનેક મસ્તી તોફાન અને પરાક્રમે જોવાનું અને એમના સાથીદાર તરિકે ભાગ લેવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું હતું.

આશરે પોણાચાર વાગ્યે પંડિતજી મારી ઓફિસમાં આવ્યા. હું એમની રાહ જ જોતો હતો એટલે અમે એક જણ રીંગલ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

પણ થીએટર પર પહોંચતાં ખબર પડી કે એક રૂપિયા જે આના વાળી ટીકીટો ખસાસ થઈ ગઈ હતી. સવાળે રૂપિયાવાળી ટીકીટો મળતી હતી.

અમે એક બીજાનું મોઢું જોઈ રહ્યાં !

સવાળે દુ રહાડાચાર રૂપિયા ખરચવા એ ભેમાંથી એકેને

પાલવવું ન હતું.

‘કે’ નહિ, આપણે બીજે વખતે જોઈશું.’ એમ કહીને અમે મ્યુઝીઅમને રસ્તે ચાલ્યા.

‘ખરેખર! આપણે આગળથી ટીકીટ મંગાવી હોત તો ઠીક થાત.’ પંડિતજી બોલ્યા, ‘પણ તારું આવવાનું નક્કી નહિને!’

‘એ વાત ખરી. ચાલો આપણે તો માંડી વાળીશું’ મેં કહ્યું.

‘પણ ફીલમ એટલી સરસ છે કે એનાં બારેબાર વખાણ ‘સેન્ટીનલ’ માં આવ્યાં છે.’ પંડિતજીએ સહમતવ્યું. ‘એને જોવાની તક ચૂકવી એ સરીયામ મુર્ખાઈ છે.’

‘ઠીક. મારે ટાઉનહૉલ તરફ જવું છે. તમારે—’

‘હું હવે પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ તરફ જઈશ.’ પંડિતજી બોલ્યા.

અને અમે બેઠે જણ બે જુદી ટ્રામોમાં બેઠા.

ટ્રામ ચાલી એટલે મને વિચાર આવ્યો કે પંડિતજી કહે છે એવી જ અજોડ ફીલમ હોય તો જોઈ નાખવી, આજે ચાર વાગ્યાના ‘શે’ માં જોઈએ તો જ જોવાય. સહાડાઈમાં જઈએ તો ઘેર જતાં દસ વાગે. કાલે તો મુંબાઈ આવવું નથી અને પછી— પછી તો જોવાયજ નહિ. ત્યારે ચાલો પાછા, સવા બે ખરચી નાખીએ. મલાડ રહેવું અને સગવડ સાચવવી એ બે કેમ બને? સગવડ સાચવવી હોય તો થોડા પૈસા વધારે ખરચી નાખવા, અને હવે ક્યાં પંડિતજીની ટીકીટના પૈસા મારે ખરચવા છે? એક રૂપિયો બે આનાની બે ટીકીટો લીધી હોત તોયે સવા બે તો આપતને!

આમ વિચાર કરીને હું પાછો ફર્યો. સવા બેની ટીકીટ લીધી અને થિએટરમાં દાખલ થયો.

મુંખ્ય ફીલમ હતી હવે શરૂ થતી હતી.

એક એક દેખાવ જોઈને પૈસા વસૂલ થયા એમ લાગતું હતું.

વાર્તાની ગુંથણી, પાત્રોની ચૂંટણી, સ્ત્રીઓની પસંદગી, પાત્રોના હાવભાવ ને ભાષા અને નયનમનોહર ફોટોગ્રાફી તથા કલ્પારંજક અવાજ એ સર્વે આદર્યાદર્યા હતાં.

વાર્તા આગળ વધતી હતી અને અનિમિષ નયને હું નોંધ રહ્યો હતો.

થોડી વારે 'વિશ્રાંતિ' માટે ફીલ્મ બંધ થઇ અને થીએ-ટરમાં પ્રકાશ પથરાયો.

મારી નજર બાળુની ખુરસી પર પડી અને હું થંભી ગયો. ઓ ભગવાન! આ શું?

મારી બાળુમાં જ પંડિતજી બેઠા હતા.

એ પણ મને નોંધને અભયજન થયા.

અમે બન્ને મનમાં જ રહમજ્યા કે એકી વખતે બેઉ બાળુને એક સરખા વિચાર આવ્યા અને બેઉ પાછા ફરીને ફીલ્મ જોવા આવ્યા.

હળી ગયેલા દૂધ પર વિલાપ કરવાને બદલે અમે બન્ને ખીજી જ વાતોએ વળગ્યા.

'કેમ નટવર! હું કહેતો હતો એટલી જ સુંદર ફીલ્મ છે ને?'

'જરૂર, આપણે ત્યાં આવાં બોલપટ તૈયાર થતાં વર્ષો નોંધએ.' મેં કહ્યું.

'અરે બહા માણસ! એ વાત જ જવા દેને! ગુજરાતમાં બોલપટ જેવી વસ્તુ જ ક્યાં છે?' છે એકે ગુજરાતી બોલપટ?

'નહિસ્તો, હમણાં એક તૈયાર થાય છે એમ વાંચ્યું છે, 'પ્રકાશ પીકચર્સ' ગુજરાતી ભાષામાં 'સંસાર લીલા' નામનું બોલપટ તૈયાર કરે છે એમ સાંભળ્યું છે.

'પણ નટવર! એ તો હજી શરૂઆત છે અને એ કેવું ચાલશે તેનીયે એના સંચાલકોને શંકા હશે એટલે તો સાથે

સાથે હિંદી આવૃત્તિ પણ તૈયાર કરે છે.’

‘એમ નહિ પડતી! ગુજરાત માટે ગુજરાતી આવૃત્તિ અને હિંદુભરનાં બીજાં સ્ટેશનો માટે હિંદી આવૃત્તિ એ લોકો કાઢે છે એમાં શંકાને બદલે પ્રચારનો જ હેતુ મને તો લાગે છે.’

‘ભલે એમ. પ્રચારનો હેતુ માનીએ પણ એ હિસાબે એકલા ગુજરાત માટે જ તૈયાર થયેલી એ ફીલ્મ નથી એ તો તું કબૂલ કરશે ને?’

‘એ સંબંધી કે’ પણ અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં એ જોતાં સુધી આપણે એની ચર્ચા મુલતવી રાખવી જોઈએ. બાકી એટલું તો ખરું જ કે ગુજરાતી બોલપટની જોટ ખુંચે એવી છે.’

‘અને આપણે ઈંગ્રેજીમાં કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટીકોરેટો, લા મીઝરબલ્સ, લોસ્ટ વર્લ્ડ, ટાર્જન ધી ઓપ મેન વગેરે ફીલ્મો જોઈએ છીએ ત્યારે ઘડીભર એમ જ થઈ આવે છે કે ગુજરાતની ફીલ્મ કંપનીના સંચાલકોને ગુજરાતી નવલકથાઓ નહિ દેખાતી હોય કે શું? ગુજરાતના સમર્થ નવલકથાકારોનો સહકાર એ લોકો શા માટે નહિ સાધતા હોય?’

‘એમની વાત નીકળી તો કહેવા દો કે એમને તો એવા સહકાર સાધવાનું સુઝતું જ નથી! કાં તો કોઈની વાત ચોરાવશે કે આડી અવગળી કાપકપ કરીને યાગડચીંગડ કરીને ફીલ્મ તૈયાર કરશે. ફીલ્મ તૈયાર કરવા પાછળ, એનાં નગારાં વગાડવા પાછળ આંખો મીંચીને હાજરોનો ધુમાડો કરશે પણ સારી વાર્તા અથવા સુંદર પ્લોટ મેળવવા માટે કંજુસાઈ કરશે અને હવે તો હિંદી ફીલ્મો પણ મુંબાઈમાં થોડખંધ તૈયાર થાય છે—’

‘એજ ખરાબી છે ને! એક ફીલ્મ તૈયાર થતાં યુરોપ અને અમેરિકામાં જેટલો વખત લાગે છે; તેટલા વખતમાં આપણે ત્યાં પાંચ સાત ફીલ્મો તૈયાર થાય છે પછી એમાં કળાને સ્થાન ક્યાંથી હોય! બનતી ઉતાવળે અને થોડખંધ

ફીલમો તૈયાર થાય પછી નામ વાપડુ પડે એમાં કેં નવાઈ છે ! શ્રીમતિ સાથે એક વખત હું લયલા—મજનુની ફીલમ જોવા મયો હતો. એમાં એટલા બધા ગાયનો આવતા હતા અને તેઓવી રીતે ગવાતા હતા કે શ્રીમતિ તો કંટાળી ગયા અને અધીં ફીલમ જોઈને અમે ચાલ્યા આવ્યાં. તે દિવસથી હિંદી ફીલમની વાત આવે ત્યારે એસુરા રાગડા અમારી નજર આગળ આવે છે અને એ જોવા જવાનું દિલ જ નથી થતું.’

‘અને ઇંગ્રેજ ફીલમમાં લખ ભવ તો પૂછી પૂછીને શ્રીમતિ તમારો દમ કાઢે છે એમ જ ને ?’

‘જરૂર. એટલે તો હું કહું છું કે ગુજરાતી બોલપટ હોય તો સારું.’

‘ભલે.’

એટલામાં વિશ્રાંતિનો વખત પુરો થયો અને પાછી ફીલમ શરૂ થઈ.

અમે જોવામાં મશગુલ બન્યા.

ધરતીનો સાદ પાંચાને સંભળાતો હતો અને એ મેકિસકોનો તારણહાર બનતો જતો હતો.

છેવટે એ એની એકજ કુટેવને અંગે મરાયો, પણ મરતાં મરતાં જો ધરતીનો સાદ એણે સંભળ્યો અને પોતાના ભાઈઓને સંભળાવ્યો તે ધરતીને એ સ્વતંત્ર કરતો ગયો.

એક સુંદર ફીલમ જોનાર ઉપર ભારે અસર કરે છે.

પંડિતજી પર આ ફીલમે એવી અસર કરી.

ખીજે દિવસે એ મને મળ્યા ત્યારે એમણે, અમે બંનેએ ચર્ચા દરમિયાન વિચાર કર્યા મુજબ એક આદર્શ ગુજરાતી બોલપટને લગતી કંપની ઉભી કરવાનો પોતે નિર્ણય કર્યો હતો એમ મને જણાવ્યું.

‘મુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકારો અને કલા નિપુણોના

સુંદર સહકારથી ગુજરાતભરમાં એકે અવાજે વખણાય અને નામના નીકળે એવા બોલપટ તૈયાર કરવાનો એ કંપનીનો અભિલાષ રહેશે.' પંડિતજીએ મને સમજાવવા માંડ્યું. 'ગુજરાતના બહુતા નવલકથાકારોની વાર્તાઓનાં બોલપટ તૈયાર થશે અને એમની સાથે સહકાર સાધી ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્લોટ પસંદ કરી તેને રૂપેરી પડદાપર ઉતારશે,'

'પણ ગુજરાત એટલો વિશાળ નથી અને એમાં એટલાં થીએટરો નથી કે એને લગતો ખર્ચ એ ઉપાડી લે-' એવી મારી શંકાનું નિરસન કરતાં પંડિતજીએ ઉમેયું કે 'માલ સારામાં સારો હોય તો એનું થરાક મળી રહ્યા વિના ન જ રહે. એક જ દાખલો બસ થશે. પંદર વરસ પહેલાં ગુજરાતી ભાષામાં આટલાં છાપાંઓ ન હતાં. આજે મુંબઈ, અમદાવાદ, અને સુરતમાં દૈનિક છાપાંઓ નીકળે છે અને એનો પુરતો ઉઠાવ છે. ગુજરાતી ભાષામાં સવા બસો છાપાંઓ : દૈનિકો, અઠવાડીકો, પાક્ષિકો અને માસિકો નીકળે છે એ શું બતાવે છે ? એક કરોડ માણસો ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. એટલી વિશાળ વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં એનાં પોતાનાં બોલપટ ન પોષાય એ માનવું તે સાવ મૂર્ખાઈભર્યું છે, એટલે તારી એ શંકા અસ્થાને છે.'

અને તે પછી પોતે પૈસા માટે શી ગોઠવણ કરી છે અને નટવર્ગ માટે શું કરવાના છે તેમજ કલાકારોમાંથી કોણ કોણ સહકાર આપી શકશે અને શરૂઆતમાં કોની નવલકથા પસંદ કરવી એ બધું એમણે વિગતવાર સમજાવવા માંડ્યું.

પંડિતજીએ એમની એ કંપનીનું નામ 'ગુજરાત ટોકીઝ લિમિટેડ' રાખવ. ધાર્યું છે અને એનું પ્રોસ્પેક્ટસ થોડાં વખતમાં બહાર પાડવાની તેઓ ઉમેદ રાખે છે.

એમનું સાહસ તમને ઠીક લાગે તો એ કંપનીના શેર આખો મીચીને ઉપાડી લેજો.

ધીકતો ધંધો

યનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની પીકચર્સ લિમિટેડ અને સાહિત્ય સંવર્ધક લિમિટેડની યોજનાઓ પછી પંડિતજીએ કાંઈ નવીન યોજના હાથ ધરવા વિચાર કર્યો. પંડિતજીનું નસીબજી બુલંદ નહિતર આવી આવી પ્રબળ યોજનાઓ હાથ ધરવા છતાં વા ખાતા રહેવાનો યોગ ન જ આવે.

કાંઈ નવી જ દિશામાં આ વખતે મગજ કસવાનો ને નસીબ અજમાવવાનો પંડિતજી વિચાર કરતા હતા.

એક દિવસ તેમની સ્વારી કોર્ટ તરફ આવી પહોંચી. મારી ઑફિસમાં આવી ને તે ગપ્પે ચઢ્યા.

‘નટવર, આ બધા સફેદગોનો ધંધો કેમ ચાલતો હશે?’

‘સફેદગો!’ મેં પૂછ્યું.

‘બીજું શું ત્યારે! વાતમાં માલ નથી. આ બધા એ બિલાડીને લઢાવી પેટ ભરનાર વાંદરાનો ધંધો કરનારને બીજી તે શી ઉપમા આપવી! જોને આ ઍરિસ્ટરો! એમના ભાવ પણ ઓછા વખ્યા છે! મરજી ફાવે તેટલી ફી લખને પણ કેસ ચલાવવો કે નહિ એ તેમની મુનસફીની વાત છે! સીનીયર ને જૂનીયર: તેમાં કામ કરે જૂનીયર ને માલ ખાય સીનીયર! ખ્રીફ વાંચીયે ન હોય ને ફી ચાવું કરી જાય. બોલ નટવર, એમને સફેદ ગંગ કહેવા કે બીજું કાંઈ?’

‘અને પેલા સોલ્ડીસીટરો પણ એમનાજ બાઇને! છેક છેલ્લી ઘડી સુધી સાચી સલાહજ ન આપે ને! આટલા પોષ્ટસ તમારી ફેવરમાં છે એમ કરીને લઢાવે, લઢાવે કે ન પૂછે વાત! ને છેક છેલ્લી વખતે કોર્ટમાં કેસ નીકળે ત્યારે છેડાઈ પડશે ને કહેશે કે આ તમે ‘આવતો’ લખીને બધું અગાડી નાખ્યું ‘જ્યારે

આવે ત્યારે' એવું લખ્યું હોત તો આપણે જરૂર ફાવત. તમારા એ એકજ શબ્દે બધા ઘણુ વાળી નાખ્યો. આ કે એવુંજ બીજું પહાતું કાઢશે. જેટલું ફાલાય એટલું ફાલી ખાઈને જ્યારે જોશે કે હવે આ તલમાં તેલ નથી ત્યારે તર્ત છોડી દેશે. બોલ, એ સફેદગ ખરા કે નહિ ?

‘ખરા તો ખરા.’ મારે કહ્યા સિવાય ચાલ્યું નહિ. ‘પણ ચાલોને આપણે જરા ફરવા જઈએ.’

અમે બેઉજણુ ટ્રામમાં બેઠા ને પાયધુનીની ટીકીટ લીધી-પંડિતજી કહે: ‘નટવર, આજકાલ ઘણી ઘણી ચોજના હાથ ધરી જોઈ પણ હજીયે મન માને એવી એકે ન મળી.’

‘શી શી ચોજનાઓ વિષે વિચાર કર્યો ?’

‘યુનીવર્સલ કવિતા મેન્યુફેક્ચરી’ કંપનીમાં તો આપણું ટુ ચાલ્યું નહિ. આ પીકચર્સનો તો તાબે અતુલવ છે, હવે તે પછી ભેખમાં એક નવો જ વિચાર આવ્યો હતો, પણ તે હસવા જેવો છે.’

‘એમ ?’

‘હા. મેં આજેજ જીવણા મારફત તપાસ કરાવી છે. આપણાથી એ ધંધો નહિ થાય પણ માણસ રાખીને કરાવીશું ને જીવણાને મેનેજર બનાવીશું.’

‘પણ કેવો ધંધો ?’

પંડિતજી જેવા સાહિત્યરસિક અને કળાનિપુણ પાસે કોઈ નવીન અને સુંદર ધંધા વિષે સાંભળવાની મેં આશા રાખી હતી ત્યાં પંડિતજી બોલ્યા: ‘તાડીનો.’

‘છદ ! એવો ધંધો ?’

‘કેમ ? એમાં શું ખોટું છે ? બે, એક તાડ કે બજુરીમાંથી દરરોજ ચારથી છ બાટલી તાડી નીકળે છે. કોઈ કોઈ તો તેથી વધારે ટપકે છે હવે સરેરાશ આપણે ચાર બાટલી ધારીએ અને

ખાટલીનો જખરભાવ જીવણો છ આના કહે છે તેને જદલે પાંચ આના ગણીએ તો પણ દર આડ દીઠ મહીને દહાડે ખારસા પાંત્રીસ રૂપીઆની ઉપજ થાય. ફક્ત સૌ આડ પહેલાં પાંચ વર્ષને પટે લખએ તોયે ન્યાલ થઇ જઇએ. વળી મેં નવી ગોઠવણ કરી છે. રોજ સવારના પ્હોરમાં કાંઇને આડ ઉપર ચઢાવવાનો જ નહિ. દરેક આડપર તાડી ઝીલવાનાં ઢોચકાં બાંધવામાં અને તે ઉતારવામાં મજુરનો ઘણો ત્રાસ હોય છે પણ મારી યુક્તિ આબાદ રીતે એ વાતનો તોડ કાઢશે. આપણે પાણીના નળની માફક આડ ઉપર ઢોચકા સુધી નળ નાખીશું અને ઢોચકાને જદલે એવુંજ બીજું પતરાનું વાસણુ નળ સાથે જોડાણુ કરી રાખીશું.

જધા નળનું એક ઠેકાણુ જોડાણુ રાખીશું. જધાં આડ દૂઝે અને તાડી એક જ મોટા વાસણુમાં એકઠી થાય. જગડવાની ખટખટ નહિ; ઉતારવાનો ત્રાસ નહિ અને ઢોળાવાનો કે મજુર થી ગયાનો ભો નહિ. એક ધંધા હાથમાં લખએ તે પહેલાં તેમાં ઉંડા ઉતરી વિચાર ન કરી લખએ તો કામનું શું ? હેં નટવર !

‘પણ પંડિતજી, એ ધંધા ગમે તેવો સારો હોય તોયે આપણે કરવા જેવો નથી.’

‘છે તો ખરું, પણ શું કરીએ ! જો પૈસા ખાતર માંધીજીના ચુસ્ત ભકત અને તેમની સાથે જેલમાં જઇ સેવા કરનાર પણ તેમના કદા વિરોધી થઇ ગયા તો આપણે ના છૂટકે એ ધંધા કરવો પડે એટલે દિલગીર.’

‘પણ બીજા ગમે તે કરે, આપણાથી એવું ન થાય. બીજું કાંઇક શોધો.’

‘જેવી તારી મરજી, નટવર ! નહિ તો મારો તો એ ધંધા કરવા વિચાર થઇ ગયો હતો.’

‘પણ તમે બીજું કાંઇક કરો તો ?’

‘નટવર, પેલી તારી યોજના કયાં છે ? જેતીની લિમિટેડ

કંપનીની તેં અને પેલા મી. ઝવેરીએ કરી હતી તે. તમે લોકોએ જાણ્યાં ! મુંબાઈ ઇલાકાના ડાયરેક્ટર ઑફ એગ્રીકલ્ચર પાસે પણ પહોંચી ગયા, અને એને કંપનીનો મેનેજર બનાવવા નોટલીએ તમારી બેઠેની હિંમત માટે ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.’

‘એ વખત એવો હતો, અને માર્કેટ ન બળી ગઈ હોત તો જરૂર અમે આજે ગાડી થોડે ફરતા હોત પણ પંડિતજી ! હજી એ થોડાના સેવક પાસે પડી છે. વિચાર હોમ તો એ પણ અજમાવી જોઈએ. પાંચ એકરથી શરૂઆત કરોને—’

‘નારે, એમ ઓછું ખેડ્યે આપણું પેટ ન ભરાય ! ખેલવું તો ખૂબ ખેલવું. કાં તો આર કે પેલે પાર ! ચાલો, પાંચધુની આવ્યું.’

એમ બેઠે ઉતરી પડ્યા. પંડિતજી ને દીર્ઘશંકાનો વિચાર થયો અને બોલ્યા: ‘નટવર ! મુંબાઈ જેવા શહેરમાં આ પીડા મારી મારક થણાને અનુભવવી પડતી હશે. એ કામ હાથ ધરવા જેવું છે.’

‘કયું કામ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ એક કંપની કાઢી હોય તો મુંબાઈ આપું આશીર્વાદ દે.’

‘પણ કયું બતની કંપની ?’

‘નામ તો હજી હવે ગોતી કાઢીશું, પણ એવી ગોઠવણ કરી શકાય કે જ્યાં દરેક જણ લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવા આવે અને રાત્રે સુઈ રહેવા આવે. ધંધો નવો છે, લાંબા નવી છે. પણ આટલામાં કાંઈ ઓળખીતું નથી ?’

ના છૂટકે એમને માર્કેટના ‘પબ્લીક લેંડરિન્સ’ નો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. ત્યાંથી આવ્યા પછી કહે: ‘મુંબાઈમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જમવાની લોખંડે અને વીશીઓ છે પણ ગરીબ કે તવંગરને માટે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરવાનાં સ્થાન નથી; નહાવાનાં ને સુવાનાં સ્થાન નથી. એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કે ઠેકાણે

હેકાણે માણસો નજીવા ખર્ચે લઘુશંકા કે દીર્ઘશંકા કરી શકે, સનાન કરી શકે અને સુષ્ટ રહી શકે. આટલું થાય તો મુંબાઈ નગરી ઉપર ફેટલો ઉપકાર થાય !’

‘ખરેખર ! પંડિતજી, એ ઉપાય અજમાવવા જેવો તો ખરો. આજકાલ મકાનભાડા ખૂબ વધી ગયા છે અને લોકો રેન્ટઅઉટ વધારવાની યુમ મારી રહ્યા છે પણ કાંઈ અક્કલ દોડાવતું નથી. આવી એકાદ કંપની નીકળે કે પછી ઘરવાળાના ડબ્બા ગુલ ! તેમની બધી થે ધમાલ થટી જવાની. મુંબાઈમાં સેંકડે ત્રીસ ટકા વાંઢાઓ રહે છે એટલે એ કંપનીને ખૂબ કમાણી થવાની, થોડા પૈસા લઈ નહાવા ધોવાતું અને રહેવાતું પણ મળે. ગરીબ વર્ગ એનો થણો જ લાભ લેશે, તવંગર અને ગરીબ આખીએ આમ પ્રજા લઘુશંકા અને દીર્ઘશંકાની યોજનાનો લાભ લેશે. ગંધાતાં ભજરૂ અને ખરાબ મુતરડીઓ ભોતા આ આખી થે યોજના સંપૂર્ણ ફતેહમંદ થશે એમાં મને તો જરા થે શક નથી. મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટીને પણ પબ્લીક ભજરૂ અને મુતરડીઓનો જે થોડો થણો ખર્ચ કરવો પડે છે તે મટી જશે, તેમજ તે એને માટે સારી જેવી ગ્રાન્ટ પણ આ કંપનીને આપશે.’

‘વાત એના લાભની છે એટલે આપવામાં આનાકાની તો નહિ થાય.’

‘આનાકાની શાની ? ડેમોક્રેટિક મ્યુનિસિપાલિટી એટલું ન કરે તો તો શરમની વાત કહેવાય !’

‘અને ગરીબ માણસો માટે થણો જ એાછો ચાર્જ રાખીશું એટલે આખી થે યોજના એક આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડવાની જ.’

પછી અમે એના દર નક્કી કરવા બેઠા.

લઘુશંકા કરવા દેવાનો દર

૦—૦—૩

દીર્ઘશંકા ,,

૦—૦—૬

સ્નાન કરવાનો: સાધારણ	૦—૦—૯
,, સાથે સાથે	૦—૧—૦
રાત રહેવાનો	૦—૧—૬

ઉપર મુજબ શરૂઆતના દર રાખવાનો અને અમને મદદ કરવાને મુંબઈ મ્યુનીસીપાલિટીને અરજી કરવાનો, તથા કંપનીને લિમિટેડ કરી 'જોએ પબ્લીક સર્વીસ લિમિટેડ' નામ આપવાનો વિચાર અમે કર્યો.

મુંબઈમાં મહેમાનને માટે 'રોટલી મળે પણ ઓટલી ન મળે' એમ કહેવાય છે તે આ યોજનાથી મટી જશે. તેમજ મુંબાઈની અધીર્ ગંદકી આ એકજ યોજનાથી ટળી જશે. એ વિચાર પણ મને આવ્યો.

અને લિમિટેડ કંપનીઓ કયાં સારાં ડીવીડન્ડ આપે છે ? પંડિતજીની આ કંપની ઠીક ચાલે તો ડીવીડન્ડ પણ સારું આપે એમાં શંકા શી ? એક આના જોવો નજીવો ભાવ રાખી ટ્રામ કંપની ધરખમ નફો કરે છે તે કયાં અભણ્યું છે ? ભાવ સસ્તા તેમ લાભ વધુ લેવાય અને લાભ વધુ લેવાય તો નફો ખૂબ થાય. ખરે જ ! પંડિતજીની અક્કલ બોડાની ઝડપે દોડે છે, નહિતર આવી ધરખમ અને ધીકતા ધંધાની યોજના તેમના મગજમાં કેમ આવી શકે ?

પંડિતજી આ ધીકતો ધંધો હાથ ધરવાના છે એવી ખબર બહાર પડી ન પડી એટલામાં તો અમારા પર પૂછપરછ ને કાગળતું એટલું દબાણ શરૂ થયું છે કે ન પૂછો વાત.

થોડા વખતમાં અમારી આ કંપનીનું પ્રોપ્રેક્ટસ દૈનિક છાપાઓમાં આવશે ત્યારે વાંચનારે જરૂર તેનો ખૂબ ફેલાવો કરવો અને બને તેટલા શેર ખરીદી લેવા. આવી તક વારે વારે મળતી નથી માટે મારી સલાહ છે કે મુંબાઈની અધીર્ ગંદકી દૂર કરવી હોય, મહેમાનોનો ત્રાસ દૂર કરવો હોય, વગર જોલીઓ રહેવું હોય, તો અમારા આ સાહસને પેટ ભરીને ઉત્તેજન આપજો.

શુર્જરીનો દાવો

‘નંટવર, ચાલને પેલા કનૈયાલાલ પાસે જઈએ’ પંડિત-
જીએ મને કહ્યું.

‘કયા કનૈયાલાલ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘કનૈયાલાલ સોલ્ડીસીટર. એમની પાસે થોડુંક કામ છે.’

‘શું છે ?’

‘કાંઈક કાયદાને લગતું.’

‘તે તમારે ને કાયદાને શું લાગે વળજે ?’

‘તું જોજે તો ખરો.’ કહીને પંડિતજી મને હમામરટ્ટીટમાં
કનૈયાલાલ ઍન્ડ કંપની સોલ્ડીસીટર્સની ઑફીસમાં લઈ ગયા.

‘આવો, પંડિતજી’ કહીને અમને જોતા વેંત જ
કનૈયાલાલે પોતાની ચેમ્બરમાંથી આવકાર આપ્યો.

‘પેલી દાવા અરજ તૈયાર થઈ ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘શામરાવ, પેલો ‘પ્લેઇન્ટ’ લઈ આવો તો.’ કનૈયાલાલે
મોટેથી પોતાના મેનેજિંગ ક્લાર્કને કહ્યું.

તરતજ શામરાવ દાવા અરજ લઈ આવ્યા.

પંડિતજીએ શાનો દાવો માંડવાનો વિચાર કર્યો છે તેનું
મને કુતૂહલ થયું. એટલે એ લઈને મેં વાંચવા માંડ્યું :

દાવા અરજ જોઈને મને વિચાર તો થયો પણ આથી એક
પ્રકારની પંડિતજીની ધૂન માની કાંઈ બોલ્યો નહિ.

‘કેમ ખરાબર છે ને ?’ કનૈયાલાલે મને પૂછ્યું.

‘એમાં શું કહેવા જેવું હોય !’ મેં કહ્યું.

એમણે અમને હાઇ કોર્ટમાં મોકલી આપ્યા અને પંડિત-
જીએ સહી કરી સોગંદ ખાધા. દાવો તરતજ દાખલ કરવાની
સૂચના કરી ચાલ્યા આવ્યા.

અઠવાડીયા પછી પંડિતજીએ મને ખબર આપી કે હાઈ

ક્રાંટ તરફથી આ ભતનો દાવો ચાલી શકશે નહિ એવા શેરદ સાથે દાવા અરજ પાછી આપવામાં આવી હતી.

પંડિતજીને આ ખબર મળી એટલે મારી સાથે વાત કરતી વખતે તેઓ ઘણા નિરાશ થઇ ગયેલા જણાતા હતા.

એ દાવા અરજ નીચે મુજબ હતી :

મુંબાઇની ન્યાયાધિકારી હાઇકોર્ટમાં ,

સાધારણ અસલ દિવાની હકુમત

મુકદ્દમા નંબર સને ૧૯ નો

શ્રીમતિ ગુર્જરીદેવી, રહેવાસી ગુજરાત હાલ મુંબાઇ, સાક્ષરોચિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની અધિષ્ઠાત્રી અને પ્રચારિણી દેવી તરીકે મુંબાઇ અને જુહાપુર ગુજરાતમાં કામ કરે છે.

વાદી

વિરુદ્ધ.

(૧) પારસીઓ, મૂળ રહેવાસી ઇરાન હાલ મુંબાઇ (૨) વહોરા, ખેમણ અને મુસલમાન, મૂળ રહેવાસી હિંદુસ્તાન, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે હાલ મુંબાઇ (૩) ઇસાઈ, ગોવાનીઝ, અને દક્ષિણી, મૂળ રહેવાસી મહારાષ્ટ્ર, ગોઆ, સાબરી વગેરે હાલ મુંબાઈ (૪) લાલ્યા, દખળા ને ઠાળીપરજ, રહેવાસી સુરત, વલસાડ, નવસારી હાલ મુંબાઈ (૫) કચ્છી ને ઓખાના કાઠિયાવાડી, મૂળ રહેવાસી કચ્છ ને ઓખામંડળ હાલ મુંબાઇ. પ્રતિવાદી નં. ૧, ૨, ૪ ને ૫ ગુજરાતી ભાષા બગાડવાનો અને નં. ૩ ભાષામાં ભેજસેજ કરવાનો મુંબાઇ અને જુહાપુર ગુજરાતમાં ધંધો કરે છે.

પ્રતિવાદી

વાદીનો દાવો એવો છે ને :—

૧. વાદી આખાએ ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધિના પ્રચારનું કાર્ય વર્ષો થયાં કરે છે, અને પોતે આર્યોની મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની માનીતી દીકરી છે.

૨. પ્રતિવાદીએ ગુજરાતી ભાષા કટલાક વર્ષો થયાં યોગે છે. બે કે તેમની મૂળ ભાષા જુદી જુદી હતી તો પણ તેઓ જેમ જેમ ગુજરાતીઓના સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ તેમણે પોતાની ભાષાના કટલાક શબ્દોની ભેળવણી ગુજરાતી ભાષામાં કરી અને પોતાની ટેવ મુજબ ગુજરાતી ભાષાને બગાડવાનો અને વાદીની આબરૂને નુકશાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

૩. પહેલા પ્રતિવાદીએ જ્યારે સંબંધી ઉતાર્યા ત્યારે તેમની પાસે સંબંધીના તે વખતના રાણાએ ગુજરાતી ભાષા બોલવાનો કરાર લખાવી લીધો હતો અને તે મુજબ તેમણે ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ રીતે બોલવાનું સ્વીકાર્યું હતું પણ વર્ષો થયાં તેઓ તેમનો એ કરાર પાળી શક્યા નથી અને ગુજરાતી ભાષાને બગાડવામાં ઘણોજ આગળ પડતો ભાગ લઈ રહ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાનાં ઘણાં દૈનિક પત્રો અને અનેક અઠવાડિકો એમની પાસે હોઈ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાપ્રચારના વાદીના કામમાં તેઓ ઘણોજ અંતરાય નાખે છે તથા તેની વિરુદ્ધ હંમેશાં પોતાનું કામ કર્યું જાય છે. તેઓએ પોતાનો વાડો જ જુદો કર્યો હોય તે રીતે પોતાનાં છાપાં, પુસ્તકો અને ભાષામાં વિચિત્ર ભેળસેળ કરી ગુજરાતીની જ્વલંત કીર્તિને કલંક લગાડ્યું છે. આ સાથે પરિશિષ્ટ 'અ' માં પહેલા પ્રતિવાદીએ વાપરે છે તે ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૪. બીજા પ્રતિવાદીએ મુસલમાન ધર્મના પ્રચાર સાથે ગુજરાતમાં હસ્તીમાં આવ્યા. તેઓમાંના ઘણા તો મૂળે ગુજરાતી હતા પણ કાળે કરીને અને મુસલમાની અમલ દરમિયાન તેમના પરભાષાઓ સાથે સંબંધને લીધે ગુજરાતી ભાષાને હીણપત

લાગે એવા બગાડો કરતા થઇ ગયા છે. તેઓ પાસે જો કે વાદીના પ્રચારનો વિરોધ કરવા જેવા હથીઆર નથી પણ તેમની સંખ્યા મોટી હોવાથી તેમજ કાંઈ પણ ભતનો સુધારો ન થતો હોવાથી તેઓ વાદીની કીર્તિને ઘણું જ નુકશાન કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'આ'માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૫. ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ પરદેશી હોઇ તેમનું ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન સારું છે જ નહિ છતાં પણ પોતાની ભાષાના શબ્દો ધુસાડી ગુજરાતી ભાષાને એવી તો પાંગળી અને વરવી કરી મૂકે છે કે ન પૂછો વાત! ભતિ, વચન અને વિભક્તિનું તો ત્રીજા પ્રતિવાદીઓ હમેશાં ખૂન જ કરે છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'ઈ' માં તેમની ભાષાના નમુના આપ્યા છે.

૬. ચોથા નંબરના પ્રતિવાદી હજારો વર્ષથી ગુજરાતમાં રહેતા હોવા છતાં તેમની ભાષા હજીએ સુધરી નથી એ નવાઈની વાત છે. સુરત જીલ્લામાં એ લોકોની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. તેઓ પણ ભતિ, વચન કે વિભક્તિના ખૂનીઓ જ છે અને ગુજરાતી ભાષાની ખરાબમાં ખરાબ સ્થિતિ તેઓ ખૂદ ગુજરાતીઓ હોવાથી કરાવવામાં સહાયભૂત થાય છે. તેમનું વર્તન જ વાદીના પ્રચાર કાર્યની વિરુદ્ધ છે. તેઓનું કાંઈ સંગઠન નથી અને ભતે ગરીબ હોવાની પોતાનાં છાપાં, પુસ્તકો કે વાડો નથી છતાં તેમની વસ્તી વિશાળ હોઇ તેમનું વર્તન વાદીને ગેરલાભ કર્તા છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ 'ઈ' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૭. પાંચમા પ્રતિવાદીઓ અનેક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષાથી સુપરિચિત હોવા છતાં કેટલાક શબ્દોની વિચિત્ર સેળભેળ કરતા રહ્યા છે. તેમના એક વર્ગને તો પોતાની ભાષા જ જુદી છે, અને તેઓ હજીએ તેને વળગી રહી વાદીને નુકશાન કરી રહ્યા છે. તેઓ ધનાઢ્ય હોઇ હીણપત ભરેલું તો એ છે કે તેમની

બળ ભાષા માટે તેઓએ કાંઈ જ કયું નથી. સાહિત્યમાં નથી તેનો પ્રચાર કે નથી તેનાં પુસ્તકો. ગુજરાતી ભાષા માટે તેમણે સાવ નજીવું કામ કયું છે. આ સાથેના પરિશિષ્ટ '૩' માં તેમની ભાષાનો નમુનો આપ્યો છે.

૮. આ ઉપરથી પ્રતિવાદીઓના વાદી સાથેના વર્તન વિષે નામદાર કોર્ટને ખાતરી થશે કે સૈંકડો વર્ષોથી વાદીની બમેલી પ્રતિષ્ઠાને પ્રતિવાદીઓએ થાણું જ ભયંકર નુકશાન કયું છે ! અલબત્ત એ નુકશાનની ભરપાઈ રૂપીઆ, આના, પાંખની ગણતરીએ થઈ શકે એવી નથી છતાં ન્યાયની સગવડની ખાતર વાદીએ નુકશાનની રકમ તરિકે અંદાજે આંકડા મૂક્યા છે. અલબત્ત તેથી પ્રતિવાદીઓનું વર્તન સુધરે એજ વાદીની અભિલાષા છે. વાદીને પ્રતિવાદીઓ માટે જરાયે રોષ કે વેરભાવની લાગણી નથી.

૯. દાવાનું કારણ મુંબાઈમાં જ ઉભું થયું છે અને વાદી તથા પ્રતિવાદીઓ મુંબાઈમાં જ રહે છે એટલે આ નામદાર કોર્ટને આ મુકદ્દમે ચલાવવાને સત્તા છે.

૧૦. વાદી જે કાગળ ઉપર પોતાના દાવાનો આધાર રાખે છે તેની યાદી દાવા અરજ સાથે જોડેલી છે.

વાદી દાદ માગે છે. કે :

(ક) પ્રતિવાદીઓને આ નામદાર કોર્ટના તાકીદના હુકમથી વાદીના પ્રચાર કાર્ય વિરૂદ્ધ કામ કરતા અટકાવવામાં આવે.

(ખ) વાદીની આગરની નુકશાની બદલ પહેલા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીઆ એક કરોડ, બીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીઆ પચાસ લાખ, ત્રીજા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીઆ વીસ લાખ ચોથા પ્રતિવાદી પાસેથી તેઓની ગરીબાઈ બ્યાનમાં લઈને રૂપીઆ દસ હજાર ને પાંચમા પ્રતિવાદી પાસેથી રૂપીઆ પચીસ લાખ અથવા આ નામદાર કોર્ટની બ્યાનમાં

આવે તે રકમો અપાવવામાં આવે તથા... ..
(ગ) આ મુકર્ફમાનું ખર્ચ અને થોગ્ય તે દાદ આપવામાં
આવે.

આ દાવા અરજી
મણીલાલ મુનશી
બાર-ઑટ-લોએ

તૈયાર કરી અને અમે સહેજ
ફેરફાર કર્યો.

કનૈયાલાલની કુાં.
વાદીના વકીલો

હું પ્રાણશંકર પંડિતજી તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ વાદી
ગુર્જરીદેવીનો કાયદેસર મુખત્યાર સોગંદ-ઉપર બહેર કરું છું કે
આ દાવા અરજીમાં લખેલી બધી હકીકત ખરી છે અને તે ખરી
હેવાની મારી માન્યતા છે.

મુંબાઈમાં તા. - -૧૯ ને } મારી રખર
દિવસે સોગંદ ઉપર બહેર કર્યું. } કમીશનર

પરિશિષ્ટ 'અ'

કોરગાનો ફેજ

પારસીઓમાં કોરગાપણું! થોડાક બદમાશોની બદફેલીને
લીધે નમાની રાંક પારસી કોમનું નામ બદનામ થતું બેધને
અમને અતિથ્ય બેદ ઉપજે છે. x x ટેલીફોન મારફતે આબરહાર
પારસી કુટુંબની બાનુઓને નીરલજ માગણી કરી, બીબીસ
બાબા તેમને કાને નાખી. તેણીઓને સતાવવાનો ધંધો લખ
બેઠેલા એક પારસી કોરગાને ગપ કાલે મેજસ્ટ્રેટ મી. દસ્તુરે એક
માસના આશન કેદની સજા કરી છે. x x ઓટોમેટીક ટેલીફોન

સીસટમ વતીક તેમની બદમાશીને યારી આપશે નહીં.

*

મોઘેદ સાહેબની કદરસનાસી:

મલેસરની બઝમે રૂઝી મહેર તથા ધી દાદાબાઇ નવરોજી સોસાઇટી તરફથી રાઘેતા મુજબનું જોરદાદ સાલનું જશન ગધ કાલે થવા બાદ આ બઝમના બનતરને લગતી સેવા તેની સ્થાપનાથી ઐરવદ દેરાબજી ફરદુનજી કરકરીઆએ સારી રીતે બજાવેલી હોવાથી તેના કદરસનાસીમાં મંડળીના મેમ્બરો તરફથી જશનની કીયા પછી તેવણને એક સાલ ઓઢાડવામાં આવી હતી.

*

‘ઐ માય ડીકી!’ ‘મુવા ભસ્તે ઝીયા ધુવડ’

પરિશિષ્ટ ‘આ’

- (૧) આડમજીએ આડાની સુંદ કીધી.
- (૨) દોસુમીયાને દોબાએ લાત મારી.

પરિશિષ્ટ ‘ઈ’

- (૧) વિનોબા: હું બાજી લાવી.
- (૨) વીએગાસ: હું તમને કીધેલા.

પરિશિષ્ટ ‘ઈ’

- (૧) હેઠ દંદા કંઈ બહાર ખીચેલો છે ને અમે ઘેરમાં છીએ.
- (૨) એવાં હાડકાં બાગી લાખા કે હહરીનો હંભારીયા કરે બે.

પરિશિષ્ટ ‘ઉ’

- (૧) ખંડો ને ગોળો ભાવ એક થીનો.
- (૨) અસાંને માડુ બીં સે અચેવારો નાય.

ચોર પકડયો

નટવર, બહાર આવ તો—

મુંબઈમાં અમારા મિત્ર અમઘાલાલની ઓરડીએ રાત્રે સાડાબાર સુધી અમે પત્તા ટીચી ઊંઘી ગયા હતા, અને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવતી હતી તેમથી મને ઉઠાડીને પડિતજીએ કહ્યું.

બગવાયલા બગવાયલા ઉઠીને આંખો ચોળતા મેં પૂછ્યું :
'કેમ ધાડ આવી ?'

'આસ્તે, દોસ્ત ! આસ્તે, બહુ જરૂરનું કામ છે.'

'કહી નાખોને !'

'જરા ઉઠ તો ખરો'

અને હું ઉઠ્યો. તે મને બહાર લઈ આવ્યા અને કહ્યું :
'નટવર ! પેલા બે જણુ બેયા ? તેઓ પા કલાકથી કાંઈ વાતો કરે છે. મને તો તેઓ રાતના રાખ જેવા જણાય છે. હું જરા બહાર આવ્યો ને એમને જોઈ મારાં મોતીયાં મરી ગયાં, તેથી તને ઉઠાડ્યો.'

અમે બહાર આવીને લપાઈને ઉભા, પેલી બાજુ ઝીક ઝીટલા આગળ બે મુસલમાન જેવા જણાતા બદમાસો ઉભા હતા તેમની વાત અમે કાન દઈ સાંભળવા લાગ્યા.

'અબે ઉદ્દુ ! ઐસા કૈસા ભાગ કે આયા ! જેલમેંસે ભાગના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ નહિ ! હિંમત દિખાના ચાહીએ.'

'કયા યાર ! હિંમતકી ખાત કરતા હય ! મયને જીતની હિંમત દિખાઈ ઇસ્કા તીસરા હિસ્સા બી હિંમત તેરેમેં નહિં થી. બગ કે આના વો કુછ કમ હિંમતકા કામ ચા ?'

'દારોગાકુ ફટકારના ચાહીયે. ઉસ્કુ કયા બજર રહે કે ઐસા બી મુઝે મીલા ચા.'

‘મગર તેરી રિવૌલ્લરકા ખાર કયું નહિ ક્રિયા?’

‘અજી વો તો મંચ લૂલ ગયા.’

‘કયા લૂલ ગયા? ખંજર નિકાલ કે ઉરકુ ચમકા દેના ચાહિએ.’

‘વો બી નહિ થા.’

‘અરે યાર! જરા છરરાકા કામ કરના ચાહિએ. ફૂછ તો કરના ચાહિએ. છરા, ખંજર યા રિવૌલ્લર ફૂછ દિખાકે ડર લગાના ચાહિએ.’

‘મગર વો તો મારે ડરકે ગભરા ગયે થે.’

પંડિતજી મને ગોદો મારીને બોલ્યા: ‘જોયું નટવર, આ કેવા હડહડતા બદમાસો છે તે! જોલ તોડી નાસી આવ્યા હોય એમ મારું અનુમાન થાય છે.’

અને પંડિતજી અનુમાન કરવામાં એકા હતા. એમણે મને કહેલું કે અનુમાનેન કલ્પતે પાઠા કુર્વન્તિ પોદરા: પાડો તો પોદરો કરે કાંઈ પર્વત ઓછો કરી દેવાનો હતો? અને એ વાત તદ્દન ઘોળા દિવસ જેવી ખરી હતી.

‘એમજ, એમજ. મને પણ એવું જ લાગે છે.’ મેં પંડિતજીની વાતમાં હાથે હા મેળવી.

અને રાતના ત્રણ વાગે એ રાતના રાખ સિવાય ખીંખે કાણુ માયનો પૂત આમ હ્લેરે હ્લેરે વાત કરે?

‘ત્યારે હવે શું કરીશું?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘બાલાવો પોલિસને.’ મેં કહ્યું.

‘ખરેખર! આપણે જો જનહિતના સવાલ ખ્યાનમાં ન લઈએ તો ખીંખે કાણુ લેશે? એ લોકોને જરાખર ફેળે પહેંચાડવા બેઠએ. પણ પોલિસ ચોક્કી ઉપર તું આવશે ને?’

‘તમને ના પડાય?’

ધીરે રહીને અમે કપડાં પહેરી લીધાં. તરતજ ભાયખલાની ચોક્કી પર પહોંચી ગયા. એ લતાની પોલિસ પણ ચળરાક.

અમને તરતજ સ્વાગત મળ્યું અને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર પાંચ સિપાઇ લઇ અમારી સાથે આવ્યો.

અમે જરાક દૂર ઉભા રહીને પેલા બે રાતના રાબઝોને બતાવી દીધા. તેમણે પણ એ લોકોની થોડી થણી વાત સાંભળી. પેલા પણ એવા ઉલ્લુ કે અમે જમને પાછા આવીએ ત્યાં સુધી ખાસો અર્ધો કલાક થયો, પણ ત્યાંના ત્યાંજ ઉભા રહીને ગાંધાં માર્યા કરતા હતા.

ઇન્સ્પેક્ટરે જમને તરતજ તેમને પકડ્યા અને પોતાની સાથે ધસડ્યા.

‘હમને કયા ક્રિયા હય?’ ‘કાયકુ હમકુ અયસા લે બતા હય?’ વગેરે સવાલોનો જવાબજ દીધો નહિ.

બધું હાઉસન બહિસન ચાલ્યું થોડી ઉપર. ત્યાં અમે કહેલો આરોપ પેલા બેઉ જણ પર મુકવામાં આવ્યો, અને કઇ જોલમાંથી તે નામદારો નાસી છૂટ્યા હતા તે કહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો.

‘અજ જનાબ, વો તો ખૂબીકી ખાત હમ! અયસા કોન ઉલ્લુકા પકા થા કે ઉસને આપકો યહ ખબર દી ઔર હમકુ પરહેજ કરાયા?’ એમાંથી એક જણાએ ઇન્સ્પેક્ટરને પૂછ્યું.

‘એ દોનો આદમીને હમકુ પછા ખબર દિયા હય ઔર હમને બી તુમારી ખાત સુની હય.’ ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું.

‘મગર અફસોસકી ખાત યહ હય કે આપને હમકુ ખીલકુલ બિનતલાસ પરહેજ કર દિયા. હમારા પેશા અયસા હય કે ખાત સુનતેહી કોઇ ગલતી કર દે. મગર ઇનસાનને ઇતના તો ખિયાલ જરૂર હી રખના ચાહીએ કે કબી આખસે દેખી ફૂઝ ખાત બી ઝુઠી પડતી હય તો ફિર કાનસે સુની હુઈ ખાતકા ઇતના ઇતખાર કયો રખના?’

‘તુમારા લંબા ચોડા લાપણકી હમેં જરૂરત નહિ. મગર

દિખાવો તુમારા પેશા અયસા કોનસા હય ?' ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રશ્ન્યું.

‘જનાબ હમ દોનું ‘મકદ્દનીયા નાટક કંપની’ મેં એક્ટરકા કામ કરતા હય, ઓર આજ હમેરા ‘શરીફ બદમાશ’ કા ખેલ યા. હમેરી બાત ઍક્ટીંગકે બાબમે થી ઓર એ લોગને ઇતના તકલીફ ઉઠાયા—’

‘નટવર, ગોટાળો થયો ! આ લોકો જરૂર ચોર હોવા ભેધએ. આ કાંઈ બહાનું કાઢે છે.’ પંડિતજીએ મને કહ્યું.

પણ આજે શરીફ બદમાશનો બાલીવાળા થીએટરમાં ખેલ હતો, તે અમારો સિપાઈ અલ્લાબક્ષ કહેતો હતો પછી એ લોકોની વાત હું કેમ ન માનું ?

ઇન્સ્પેક્ટરે એ બેઠેને માનપૂર્વક છોડી દીધા અને નાહકની તકલીફ દેવા બદલ ‘Sorry please ! Excuse’ નો ટુંકો મંત્ર બણી માફ માગી.

પંડિતજીની અને સાથે સાથે સેવકની પણ અફસનું પ્રદર્શન કરાવ્યા બદલ ઇન્સ્પેક્ટરે સખત ઝાટકણી કાઢી એ કહેવાની જરૂર છે ?

ટકો લો ને સાક્ષર કહેા

પંડિતજીને સાક્ષરમાં ખપવાની ઘણીજ મનીષણા હતી. કાંઈ કરતાં એ વિક્રાનોના ટોળામાં પોતાની ગણુના થાય એને માટે એ અવનવા પ્રયાસો કરતા રહેતા હતા. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પ્રેમાનંદ અને શામળ, નર્મદ અને દલપત, ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ વગેરેની તેમણે રસાત્મક તુલનાઓ કરી હતી.

અને તેમના નિર્ણયો એ કે બહાર પડ્યા નથી પણ બહાર પડ્યા હોત તો ઘણા કાગળ અને શાહીનો બચાવ થઈ શક્યો હોત તેમજ છાપખાનાને કામ ઓછું મળવાથી જોટ આવી હોત.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો પ્રેમાનંદે લખ્યાં કે કોઈ ખીભએ ? બાલણુ નરસિંહ મહેતા પહેલાં થઈ ગયો કે પછી ? મીરાંબાઈ કુંભારાણાની પત્ની હતી કે તેના પૌત્રની ? વગેરે પ્રશ્નોનો તેમણે બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેનું ફલ તેમણે પ્રકટ કર્યું હોત તો બેશક ગુર્જર સાહિત્ય તેમના ઝલુ નીચે દબાઈ ભત એમ અમે કહ્યા સિવાય રહી શકતા નથી.

પણ આટલું આટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા છતાં પંડિતજીની ગણના શિષ્ સાક્ષર વર્ગમાં થતી ન હતી તેથી તેમણે એક નવી રીત શોધી કાઢી.

ગુજરાતી ભાષાનાં છાપામાં અને માસિકોમાં જેમ વિલાયતમાં થાય છે તેમ પૈસા દઈને જ લેખ લખાવવાની ગુંબસ નથી તેમજ આપણે ત્યાં હજી એવું વાતાવરણ પણ નથી. ધારો કે કોઈ ઇંગ્લેજ છાપાવાળાને વડા પ્રધાનની સહી સાથેનો લેખ જોઈતો હોય તો તે તેને એક વાકયે એક ઝીની આપીને પણ લખાવશે અને વડો પ્રધાન એ દામ લઈ લખી આપશે પણ આપણા ન્હાનાનાલાલ કવિની કે નરસિંહરાવની કવિતા કોઈ માસિકના તંત્રીને જોઈતી હોય તો ? એનામાં ભલેને ટોઢીયાં દેવાની તાકાત હોય પણ એ વાત નકામી. કોઈ લાગવગ કે દબાણ સિવાય એ શિષ્ લેખકોની કવિતા મેળવવાનું સુભાગ્ય એ બિચારાના નસીબમાં સમજવું જ નહિ. પંડિતજી પરણ્યા નહતા પણ એ બાબતમાં બને ગયા હતા એટલે એમણે સાક્ષરમાં ગણાવાનો નવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એમનો લેખ જે છાપામાં કે જે માસિકમાં છપાય તે માસિકવાળાને ધીરે રહીને Honorarium 'એનોરેરીયમ' પારિતોષિક દાખલ કરીને

કાંઈ ત્રણ પૈસાથી માંડીને ૧૨૮ પૈસા સુધી એમણે મોકલી આપવાની શરૂઆત કરી.

આથી એકાદ બે છાપાવાળાઓએ તો મને કહેલું 'પણ ખરું કે 'નટવરભાઈ' જીએને તમારા મિત્રને સ્વાદ લાગ્યો છે તે ? ટકા લો. પણ સાક્ષર કહો એવું એ કરે છે.'

મેં કહ્યું: 'પણ એના સામું જોઈને તમે લખાણ લો છો કે લખાણ જોઈને લખાણ લો છો ?'

કારણ કે ઘણી જગ્યાએ એવી સ્થિતિ અનુભવેલી એમ પંડિતજીએ મને એકવાર કહ્યું હતું. છાપાવાળા પોતાના ઓળખીતા પાળખીતા અને પૂંછડાવાળાના લેખ ઝટ લખને છાપી નાખે છે. લેખમાં માલ ન હોય પણ લખનાર બહુતા સાક્ષર-વાડાનો નીકળ્યો યા સાક્ષરીઆ અટકો ધરાવતો નીકળ્યો કે તેનું લખાણ તરતજ છપાય. સાક્ષરીઆ અટકો વિષે પંડિતજીએ ખુલાસો કરેલો કે કેટલાક કૂળમાં શ્રી સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થઈ ગયાં છે એટલે એ કુળમાં બાપની પાછળ દીકરો, ભત્રીજો, ભાણેજ વગેરે વગેરે સાક્ષર થઈ શકવાનો વંશપરંપરાનો હક્ક ભોગવે છે અને કેટલાક ગામને પણ એવો સાક્ષર પેદા કરવાનો પરવાનો મળી ચૂક્યો છે કે ત્યાંના બધા યે સાક્ષર જન્મે-તેમ સાક્ષરનો દીકરો જન્મે ત્યારથી સાક્ષર અને સાક્ષરીઆ ગામમાં જેમ ગ્રાહણનો દીકરો જન્મે ત્યાંથી ગ્રાહણ તેમ જન્મે ત્યારથી સૌ સાક્ષર. થાંચી મોચી, તેલી તંબોળી, દરજી, નાવી, સઘળાંયે સાક્ષર. વહેવાર પણ સાક્ષરીયા ભાષામાં પછી પૂછવું શું ?

અલબત્ત, પંડિતજીના આ લાંબાલચક ખુલાસાથી મને તો કેટલાક ટકા બાદ કરવા જેવું લાગ્યું પણ એ ભાજગડમાં ઉતરવા કરતાં એમાં ખરાપણાનો અંશ વધારે પડતો છે એમ માની લઈએ તો ખોટું નથી. એમ મને લાગ્યું.

પેલાં જવાબ દીધા: 'કોઈ કોઈ વખત તો લખાણ સાર

હોય છે અને કાઠ વખત પંડિતજી પોતે જ આવીને કરગરી પડે એટલે લીધા સિવાય છૂટકો નથી થતો. એમને ના કહેતાં દિલ દુઃખાય છે.’

કોનું ? તે તો રામ બાણે.

આવા જવાબોના ચાર જગ્યાએથી મને ખુશાસા થયેલાં પણ ધીરે ધીરે પંડિતજીનું નામ પ્રકાશમાં આવતું જણાયું એટલે આપણે એમણે કરેલો પ્રયાતન કંઈક અંશે સફળ થયો એમ બાણીને સંતોષ માન્યો.

પ્રદાદાનાં ખાસડાં

પંડિતજીને પુરાણી ચીજો સંગ્રહ કરવાનો ભારે શોખ ! એક વખત એમણે શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના અમૃત્ય સંગ્રહ વિષે સાંભળેલું તેથી તેમના મગજનો કીડો પણ સવળી આવેલો અને એવો નહિ તો પોતાથી બને તેવો સંગ્રહ એકઠો કરી આ જમાનામાં નહિ તો આવતા જમાનામાં પણ નામ કાઢવાની તેમણે મન સાથે સજ્જડ ગાંઠ વાળી હતી. પંડિતજી એક વખત મન સાથે નક્કી કરે તે કામ કર્યા સિવાય રહે જ નહિ. પછી તેમને તેમાં યશ મળે કે ના મળે પણ મંડ્યા તો રહેતા જ. એ કહેતા કે

दैवायत्तं फलप्राप्ति मदायत्तं तु पौर्णवम् ।

હુનિયામાં ઘણામાં એ સદ્ગુણુનો અભાવ હોય છે ને ખ-તા ખાય છે. બીજાની વાત કર્યા કરીએ. ગુજરાતી સમાજ માટેજ કર્યા નથી કહેવાતું કે ‘આરંભે શુરા ગુજરાતી પાછળથી પણ મોળા.’ પંડિતજીને એ વાતના અપવાદના પ્રત્યક્ષ પુરાવા ૩૫ હું તો રજુ કરું છું.

એમના એ અવનવા કે બીચડીઆ જે કહો તે સંગ્રહ-

રથાનને બેવાનો એક એ વખત અદ્વિત્ય લાભ મને મળ્યો હતો.

દરેક ચીજ ઉપર કાપડી ચોડી તેના ઉપર તે ક્યાંથી મળી આવી, તેનો ઉપયોગ કાણે અને ક્યારે કરેલો, એની વિશિષ્ટતા વગેરે ઉપયોગી માહિતી સંક્ષિપ્તમાં આપેલી.

એક જૂના કાશ્મીના લોટાની કાપડી પર નીચેની ટીપ્પણી હતી. ‘બનારસી લોટો. એનાથી ઇત્રપતિ શિવાજીનાં અમારા પ્રદાદાના પિતાજીએ ચરણ પખાળેલાં. કાશ્મીની કારીગરી. બનારનાર બહુ મુજબ રામપ્રસાદ પાડે. સત્તરમી સદીથી વારસામાં ચાલતો આવેલો.’

એક પીત્તળના દુકડાપર ઈંગ્રેજીમાં Mr. Peacock's Peon એવું લખેલું. એની કાપડીમાં પંડિતજીએ લખ્યું ‘વકશંકર કાકાના પ્રદાદા સુરતની ફાડીમાં કામદાર હતા એવી વાત વંશ-પરંપરાપરાગત ચાલતી આવતી હતી. તે વખતનાં કેટલાંક ખેતર હજી પળાય છે એ વાત ખરી પણ આ દર્શનિક પુરાવો પૂર્ણ કરવાની પેટીમાંથી મળી આવેલો તે પુરવાર કરે છે કે એ મી. પીકોકના સીપાઈ હતા. સત્તરમી સદીની કારીગરી. સુરતનું કોતરકામ.’

એક બેડા નીચેનું ટિપ્પણ વાંચવા જેવું લાગ્યું: ‘અમારા દાદાના પ્રદાદાએ પહેરેલો. એમના ચરણ કમળથી પવિત્ર થયેલો.’

અને એ બેડા બતાવતાં પંડિતજી બોલેલા: ‘નટવર, શી એની વાત કરે? અમારા વડિલો કેવા લાગ્યશાળી કે તેઓ આવા સુંદર બેડા પહેરતા હતા! તેઓ તો અમને જોવા ન જીવ્યા પણ તેમનાં પગરખાંએ અમારાં દર્શન ક્યાં એ પગરખાં જેમ અમારાં વડિલને અડીને પવિત્ર થયાં હતાં તેમ અમે રોજ એ પગરખાંને અડીને પાવન થઈએ છીએ. કેમ, તને એમાં નવાઈ લાગે છે? આપણે બાલુલનાથ કે કામનાથ જઈએ છીએ ત્યારે શ્રી મહાદેવજીને અડેલાં કે ચઢેલાં બિલ્વપત્રાદિ આપણને અડાડીને બ્રાહ્મણો

જેમ આપણને પવિત્ર કરે છે તેમ આમાયે પવિત્ર થવાની કે કરવાની ભાવના છે.’

પંડિતજીનું આ બાપણુ સંલિખી મારા એક મિત્ર મને યાદ આવે છે. તેઓ વાત વાતમાં ભોલતા કે: ‘મારા કાકાના એ તો જૂના પેશન્ટ છે. એમને સારું તો મારે આટલું કરવું પડે.’

એમના કાકા કુશળ ડોક્ટર હતા એટલે એમને ત્યાં આખી છઠ્ઠીમાં કેટલા પેશન્ટ આવ્યા હશે તેની કલ્પના કરો અને એ દરેકને માટે કાંઈક કરવાનો એ અભખરો રાખે તો એમની શી દશા થાય એનો વિચાર કરો. તેઓ માયાળુ હતા એ વાત ખરી પણ એ ભાવના કેટલા વિશાળ ક્ષેત્રને લાગુ પડતી તેની એમને ખબર જ ન રહેતી. એ બધા પેશન્ટ માટે એમને સદાયે લાગી આવતું.

ત્યારે પંડિતજી પોતાના દાદાના પ્રદાદાના ખાસડાં માટે આટલી માનવૃત્તિ અને મમત્વ ધરાવે એમાં તો નવાઈ શી ?

પણ કોણ કોણ બણે કેમ, પંડિતજી જેવા શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણ પોતાને ખાસડાંને અડવાથી પવિત્ર થતા માને એ બોધને મને તો થણીએ વખત અળુકતું લાગતું.

પણ મહા પુરૂષોના ચિત્ત કે પંથ કોણુ જોષ્ટ બણી શક્યુ છે ? એ તો લોકાન્તરજ હોય છે ને !

એમનું પરમ ધ્યેય અને રમ્ય ભાવના આપણે પામર પ્રાણીઓ શું સમજી શકીએ ?

દ્રારિકા ને જગદીશ્વર

મારે નાતાલની રબઓ હતી અને બહારગામ ફરવા જવાનો વિચાર હતો તેવામાં મારા એક મુરખાનીએ મને એમની સાથે દ્રારિકાની સ્થેલ કરવા નોતરું આપ્યું. અમારો બાપદાદાનો ધર્મ સ્વામિનારાયણનો અને

અમારી શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે:

કતવ્ય્યા દ્વારિકા મુખ્યા તીર્થયાત્રા

ઐટલે આ તો ઐકપંથ અને દો કાજ જેવી વાત હતી. સહેલની સહેલ અને યાત્રાની યાત્રા. સાથે કાષ્ટ હોય તો મળ પડે. એમ એમણે મને કહ્યું ઐટલે મેં પંડિતજીનું નામ સૂચવ્યું. અલગતા પંડિતજી ઐટલા સાધનસંપન્ન નહિ હતા ઐટલે એમનો ખર્ચ શેઠ પોતે જ આપવાના હતા તેથી પંડિતજીને એ બાબતમાં વાંધો કાઢવા જેવું કાંઈ જ નહતું; ઐટલે અમે માની લીધું કે પંડિતજી સાથે આવશે. બીજા કરતાં પંડિતજી આવે તો મજાપડે એમાં નવાઈ પણ નહિ.

પંડિતજીને પૂછતાં તેમણે પણ આતુરતા બતાવી.

શેઠ સાહેબે ખાવાનું બધું ચોખ્ખું કરાવ્યું હતું; ઐટલે મારે અને પંડિતજીને એ ઉપર જ તાગડધિજા કરવાનું હતું.

વાંદરાટોપી લેવાની અમને ખાસ સૂચના કરવામાં આવી હતી. પંડિતજીએ તે દિવસે તે પહેલીજવાર પહેરી. ખરેખર! એમના મોઢામાં અને માંકડાના દેખાવમાં ઘણું જ સામ્ય હતું.

અમારી જવાની વાત સાંભળી પંડિતજીને તેમજ મને અમારા અનેક મિત્રોએ અનેક બીજો સાથે લઈ જવાની અનેક સૂચનાઓ આપી. ‘ગરમ ધાબળો લેવાનું ભૂલતા નહિ’ ‘એ બાજુ સખત ટાઢ પડે છે માટે ગરમ કપડાં સાથે રાખજો.’ ‘ઐટલે દૂર જાવ છો ત્યારે ઐટ જજો.’ ‘ખૂબ સંભાળજો.’ ‘સ્ટી-મરનું કામ છે કાંઈ માંદા સાબ થાવ માટે-આનંદલૈરવ કે હિંગાબટક ચૂરણ, ઉલટીની દવા, અમૃતાંબન, ટી. સી. ની તપકીર વગેરે લઈ જજો.’ ‘બપોળે ગાદલાં અને તકીઆ પણ સાથે લઈ જજો. સ્ટીમરમાં સારી પથારી નહિ હોય તો ત્રાસ થશે.’

પંડિતજીએ તો મોટા પાયા પર તૈયારીઓ કરવા માંડેલી. શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ અને શ્રીમતિ સુમને પણ અનેક વિધ

તૈયારીઓ આદરેલી. શ્રીમતિ સુમન મારા ધર્મપત્ની હતાં એટલું એમનું ઓળખાણ બસ થશે. ‘આટલું’ તો તમે જરૂર લખ જાઓ કહીને મગજ પુરી અને હવેળયાનો એક ખાસો પાંદર શેર ભાર માય એવો ડાળો સૌ. સુમને મારા સામાન ભેગો થકયો.

પણ એટલામાં શેઠ સાહેબે કહેવરાવ્યું કે કાંઈજ ઝાઝું લેવાની જરૂર નથી. એક બીસ્તરો અને નાની સરખી બેગ લેશો તો બસ છે, એટલે મારે અને પંડિતજીને એકઠી કરેલી અનેક ચીજો, રમણલાલનો કેમેરા (જે તેમણે દારિકાના ‘વ્યુઝ’ લેવા ખાસ આગ્રહ કરી દીધો હતો) વિગેરે વગેરેને તલાજલિ દેવી પડી.

જેમ તેમ કરી અમે મુંબાઈ ગયા અને સ્ટીમરમાં બેઠા. પાંચ હજાર ટનની સ્ટીમર હતી. સવારના દસ વાગે સ્ટીમર ઉપડવાનો ટાઇમ નક્કી કરેલો હતો પણ કોણ જાણે કેમ અમે ગુજરાતી તેમ સ્ટીમર પણ ગુજરાતી થઈ ગયેલી તેથી ગુજરાતી ટાઇમ મુજબ દસ વાગે ઉપડવાની હશે કે કેમ તે સ્તા. ટા. દસ, અખીઆર અને બાર થયા તોયે ઉપડેલી નહિ. જરાબર બારને પાંચ મીનીટે તે મુંબાઈના બારામાંથી ઉપડી અને ધીરે ધીરે કાલાખાની દીવાદાંડી વટાવી.

બાપ જન્મારે પહેલીજવાર સ્ટીમરની મુસાફરી કરવાની મળેલી તે હું અને પંડિતજી બેલા થઈ ગયેલા. આખી સ્ટીમર અમે જોઈ જાયા. નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે.

સ્ટીમર જોઈને પહેલું કામ અમે પેટની પૂજા કરવાનું કર્યું. પંડિતજીએ તો દહીંવડાં ઉપર ખૂબ હાથ માર્યાં. એમને એ ઘણીજ પ્રિય વસ્તુ હતી. હું તથા શેઠસાહેબ જરા હલકે પેટ રહ્યા હતા. ખાતાં જરા વધેલું તે અમે ડેક ઉપર જઈને પાછળ ઉડતાં પક્ષીઓને ખવાડવા માંડ્યું. ભરદરિયે પણ એ સુંદર સફેદ પક્ષીઓ ઉડતાં હતાં. અમે પાણીમાં ખાવાનું નાખતાં તે ખાવાને

તેઓ પડાપડી કરતાં ને ખાઇ જતાં કે તરતજ પાછાં સ્ટીમરની પાછળ ઉડીને આવતાં. સ્ટીમર કરતાં એમનો વેગ વધારે હતો અને એ જમણો હતો એવા નિર્ણય ઉપર અમે પછીથી આવ્યા હતા.

‘નટવર, ચાલ આગળ જઇએ. ત્યાં કેવો ફરફર પવન આવે છે. ખૂબ મઝા પડશે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

અમે તરતજ સ્ટીમરના ઉપરના ભાગમાં ગયા અને સ્ટીમરને છેક આગળનો ભાગ જે પાણી કાપે છે ત્યાં જઇને ઊંઠા અને પંડિતજી તો છેક આગળ ઊંઠા. પવન સખત વાતો હતો અને આટલી મોટી સ્ટીમર પણ ઉછળતી હતી. પંડિતજીને ખૂબ મઝા પડતી હતી.

અમે આમ અર્ધાં એક કલાક ઊંઠા હયું એટલામાં તો પંડિતજીએ અનેક અવનવી વાતો કરી નાખી. તેમના અને શ્રીમતિ કાલિકાદેવીના અનેકાનેક પ્રેમપ્રસંગો, એમની સુરતની મુસાફરી, વડોદરાનો ચેવડો ચઢે કે સુરતની ધારી ? ખંભાતની સુતરફેણી સારી કે પોરબંદરના ગાંઠીઆ ? વગેરે વગેરે અનેક વિષયની વાતો થઇ અને અનેક પ્રસંગો ચર્ચાયા.

પણ એટલામાં તો પંડિતજીને કાંઇક થઇ આવ્યું તે ધ્રુવ દષ્ટને મારા તરફ દોર્યા. સારું થયું કે હું તેમની નજીક જ ઊંઠો હતો નહિ તો પંડિતજી દરિયામાં જ પડતે.

પંડિતજીને ટેકા દષ્ટને ઊંઠા કર્યાં. તેમને ચક્કર આવી ગએલાં એટલે પડી ગયા એમ એમનું કહેવું હતું. થોડીવારસાં એમણે ઉપરા ઉપરી ઉલટી કરી. હું ધીરે રહીને એમને ડેક ઉપર લઇ ગયો અને પથારીમાં સુવાડી તેમના ઉપર ગરમ ખાખળા ઓરાડ્યા.

અરબી સમુદ્રમાં રાત્રિ પડી. સ્ટીમર પૂર વેગથી પંથ કાપતી હતી. પાણીમાં એક જાતનાં તેજસ્વી માછલાં એટલાં જવાં હતાં કે સ્ટીમરના વેગમાં પણ તેજનો છીસોટો પડતો હોય

એમ જણાતું હતું. દેખાવ થણા રમણીય હતો. હું અને શેઠ-સાહેબ પંડિતજીને પડતા મૂકી આમ તેમ ફરવા લાગ્યા અને ડેકના પાછળના ભાગ ઉપર ઉભા ઉભા ફરનો દેખાવ જોવા લાગ્યા.

‘પેલું’ ક્ષિતિજમાં શું દેખાય છે?’ મેં ઉત્તર દિશામાં આંગળી કરીને પૂછ્યું.

‘ક્યાં ? મને તો કંઈ જણાતું નથી.’ શેઠસાહેબે કહ્યું.

‘પેલું’ સાવ ઓતરતું. તારો કંઈ એટલો નીચો ન હોય ! શું હશે ?

‘કેટલા વાગ્યા ?’

‘પોણા દસ.’

‘ત્યારે વેરાવલની દીવાદાંડી હોવી જોઈએ.’ તેમણે અનુમાન કર્યું અને તે બરાબર હતું. કારણ કે સ્ટીમરની ગતિ પ્રમાણે અમે એટલે આવી ગયા હોવા જોઈએ.

પંડિતજી હજી પથારીમાં પડ્યા હતા. તેમનાથી આ દહાવો લેવાય એમ ન હતું કારણ કે ખલાસીઓએ ખૂબ પવન વાતો હોવાથી ચારેગમ પડદા બાંધી દીધા હતા.

શિયાળાની ટાઢ અને ચારે બાજુ પાણી, પછી શું પૂછવું ? આટઆટલું ગરમ ઓઢયા છતાં અમે હુંડવાઈ ગયા. પવન તો કહે કે મારું કામ. પંડિતજી તો પોકારતા કે ‘દ્રારકાની જાત્રા પહોંચી !’ પણ કંઈ ઓછુંજ પાછું ફરાય તેમ હતું ? પાછું ફરાય તેવું હોત તો પંડિતજી પાછા ફરત એમ અમારું માનવું હતું. કારણ કે અમારા કરતાં તેમને ઝાઝું વીત્યું હતું. ખાધું ટકે નહિ અને પેટમાં ઉંડળ ગુંડળ થયા કરે એવું એમનું કહેવું હતું અને ખાધાનો એમને બારે શોખ હતો. એટલે લૂખ્યે પેટ એ મરવા પડતા.

જેમ તેમ કરીને બીજે દહાડે બાર વાગે સ્ટીમર દ્રારકાના બારામાં દાખલ થઈ. પંડિતજી પહેલે જ સપાટે એક મજવામાં

ફૂદી પડ્યા.

પવન ખૂબ હતો એટલે પંડિતજીવાળો મછવો આમથી તેમ ડોલતો હતો, અને બરાબર ડેકાણે રહ્યો ન હતો. થોડાધણા પેસેન્જરો લઇને તે હંકારાથો. તેની જગ્યાએ બીજો આવ્યો તેમાં હું અને શેઠસાહેબ બાણા પોટલા લઇને બેઠા.

સ્ટીમરના સીરંગ પણ જબરા ગમાર. તે કમળખતોને એ વખતે જ નકાસું પાણી કાઢવાનું સુઝ્યું. પાણીના ધોધવા ચારે બાજુ આખે રસ્તે છૂટયા કરતા હતા પણ અહીં તો બીજા બે ચાર વધારે છૂટયા.

પંડિતજીનો મછવો ઉંચો થઇને આવાજ એક ધોધવા નીચે આવી ગયો. માછીઓ આમતેમ ખૂબ મહેનત કરે પણ પાણી એટલું ઉછળતું હતું કે તેમની મહેનત કામ આવતી નહતી.

ધોધમાર પાણી કોઇના પોટલા ઉપર તો કોઇના માથા ઉપર, કોઇના હાથ ઉપર તો કોઇના બરડા ઉપર વધે જ ગયું. પંડિતજી ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રકોપ હતો. તે તદ્દન નવાઇ ગયા હતા. તેમનાં કપડાં તરબોળ થઇ ગયાં હતાં. સ્ટીમર જેવી વિદેશી ચીજને અડીને નહાવું બેઠએ, એવી પંડિતજીની માન્યતા હતી. આગગાડીની મુસાફરી કરીને ઘેર આવીને એમના બાપ-દાદા સાંભળ સ્નાન કરતા તેનો પંડિતજીને થોડો ધણો વારસો મળ્યો હોય તો નવાઇ નથી. અને પંડિતજી જેવો સપૂત એટલો વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો રિવાજ ન પાળે તો પછી તે પંડિતજી જ શાના? એમને બ્રાહ્મણ કાણ કહે? બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણપતું નહાવા ધોવામાં, આચાર વિચારમાં, ને રૂઢી રિવાજમાં આવી રહેલું છે એમ પંડિતજીએ પચીસ વાર મને કહેલું એટલે હું પણ એ વાત વિસરું જ કેમ? અને ધારો કે વિસરવા વિચાર કરું તો પંડિતજી પંચાવન વાર કહે એવા હતા. પંડિતજીનો પુણ્યપ્રભાવ કાંઈ જેવો તેવો નહતો. તેઓને દરિઆ

દેવે દ્રારિકામાં દાખલ થતા પહેલાં નવરાવી ધોવરાવી મછવે ઁસાડયા.

એકને પાપે ફૂંચે તો એકને પુણ્યે ઉગરે એમ આપણે કહીએ છીએ તેનો મને ત્યાં સાક્ષાત અનુભવ થયો. પંડિતજીએ ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રભુની સ્તુતિ કરી અને પ્રભુના દરબારમાં પંડિતજીની સ્તુતિ તરત જ સંભળાઇ. કેમ ના સંભળાય! બ્રાહ્મણો તો પ્રભુના પનોતા અને લાડકા પુત્રો. તેમનું ના સાંભળે તો કેવું સાંભળે? ભૂચુ જેવો કોઇ માયનો પૂત પાકે તો તેમનો લાતેલાતે વાયરો કાઢી ના નાખે? અમારા મિત્ર અમથાભાઇ આમ અનેક વખત અમને કહેતા એટલે અમારી ખાત્રી થઇ હતી કે પ્રભુના દરબારમાં બ્રાહ્મણોનો પોકાર તરત જ સંભળાય છે. અહીં પણ એમજ થયું. પંડિતજીના પ્રભુ, દ્રોપદીનાં ચીર પૂર્યાં હતાં અને મંજરી બચ્ચાને બળતાં ઉગાર્યાં હતાં તેમ પંડિતજીને પાણીના પ્રકોપથી બચાવવા દોડી આવ્યા. તેમણે પોતાના પરમ ભક્ત માટે માછીનાં કાંડામાં બળ મૂક્યું અને સીંરગોના મગજમાં અક્કલ મૂકી. પાણીના ધોધવા તરત જ બંધ થયા અને મછવા દ્રારિકાભણી હંકારાયા.

આગળ જઇને પાછળ પડવું એનો અનુભવ પંડિતજીને તે વખતે થયો. પંડિતજી મછવામાં આગળથી ભેઠા. તેમનો મછવો પહેલો હંકારાયો પણ તે પાણીના પ્રકોપથી પાછળ પડી ગયા. અમે દ્રારિકાને કાઠે પહેલો પગ મૂક્યો.

દ્રારિકાને કિનારે મછવો ગયો કે તરતજ ખલે જનોઇવાળા કેટલાક સજ્જનોએ અમને ખુરસીમાં ઁસાડયા અને પાણીમાંથી રેતમાં ઉતાર્યા. આ મહાભારત કાર્ય કરવાનો એક આનો શી હતી પણ તેમને ખલે જનોઇ બેઠા અમને નવાઇ લાગી. શું તેઓ પ્રભુના પનોતા બ્રાહ્મણો હશે? પંડિતજીને અમે પૂછ્યું પણ તેણે અમારા જેટલા જ એ વિષયમાં અપ્રવીણ હતા.

અમને લેવાને માટે એક ગુગળી ગૃહસ્થ પધાર્યા હતા. શેઠસાહેબે એમને આગળથી વરદી આપી હતી. અમે બધા તેમને ત્યાં ગયા.

ત્યાં જઈને અમે બધાએ સ્નાન કર્યું. રસૌંધ તૈયાર હતી એટલે અમે જમવાની તૈયારી કરવા માંડી.

‘નટવર,’ શેઠસાહેબે મને એક બાળુ બોલાવીને કહ્યું : ‘રસૌંધ સારી માઠી હોય તો બોલતા નહિ. અહીંના લોકો બધાથે ‘ભા’ અને ‘ભાની રસૌંધ ભા ખાય કે ભેંસ ખાય.’ પંડિતજીને પણ કહો કે ભાંગરો ના વાટે.’

પંડિતજીને મેં સમજાવ્યા. તેઓ બોલ્યા કે, ‘ખરી વાત સમો વર્તે સાવધાન.’

પંગત પડી. પત્રાળાં પિરસાયા. પૂરી આવી, શાક આવ્યાં અને છેલ્લે દાળ આવી.

દાળનેા એક સબડકો ભરતાં પંડિતજીથી ન રહેવાયું. એમની જીભ સ્વાદમિત્ર હતી એ તો હું કહી ગયો છું. તાવને માટે થર્મોમીટર અને સ્વાદને માટે પંડિતજીની જીભનું મીટર એક જરાબર. કાણુ બધું કેમ પણ પંડિતજીથી નહિ રહેવાયું હોય તે બોલી ઉઠ્યા : ‘આ તે દાળ છે કે શું છે ? કાણુ બટાક, ખાટું બટ, અને તીખું આગ—’

પંડિતજીને મેં હસારત કરી અટકાવ્યા નહિ તો તે બોલે જ રાખત !

‘કિં ભા, કિં આહે ?’ પેલા ગૃહસ્થે પ્રશ્ન્યું.

‘કિં નહિ’ મેંજ એમને જવાબ દીધા અને પંડિતજીને પૂરી બતાવીને કહ્યું. ‘પંડિતજી ! ચોક્કટનો નવો.’

ચોક્કટનો નવો સાંભળીને પંડિતજી ખૂબ ખીબામાં ગયા. પણ તેઓ મુંઝે મોઢે જમવા લાગ્યા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એમણે દાળ પણ ખાવા માંડી.

જમી રહીને અમે ઉપડ્યા વરવાળા. મહાડમાં રહીને મુંબાઈમાં કામ ધંધા કરવો અને વરવાળા રહીને દ્વારકામાં દર્શન કરવા જવું એવું અમે આગળથી નક્કી કર્યું હતું. વરવાળા શેઠસાહેબનું ગામ હતું. મોટી મોટી હવેલીઓ તથા ત્રણ ચાર ચાર માળનાં મકાનો અને સુશોભીત બાંધણીની અગાશીઓ વગેરેથી ગામ અતિશય શોભાયમાન લાગતું પણ વસ્તીના વાખા! મુંબાઈની કમાણીનો થોડો ઘણો ભાગ ત્યાં ખર્ચાઈ હતો. તેની બહોજલાલી-જો મકાનોને બહોજલાલી તરિકે ગણીએ તો-મુંબાઈને આભારી હતી. મુંબઈ વસ્તી બાટીઆઓની હતી પણ તે નજરે જણાતી ન હતી. એમ કહેવાતું કે જ્યારે કોઈ સ્ટીમર ભાંગે વટે કે સમારકામ કરવા જેવું હોય ત્યારે ગોદીમાં બય તેમ જ્યારે મુંબાઈમાં બાટીઆ માંદા પડે, પેન્શન લેવા જેવા થાય ત્યારે વરવાળા બય અને વસવાટ કરે.

પંડિતજીને ત્યાં જો વસ્તુ ખુબ ગમી. રીંગણાતું શાક ને ટાકાની બાજી તથા મૂળામોગરી. બાપ જન્મારામાંય રીંગણાના શાકમાં ટાકાની બાજી નાખીને કરેલું મિશ્રણ પંડિતજીએ આખ્યું ન હતું. તેમણે તે પહેલે જ દિવસે પેટ ભરીને ખાધું, અને પછી સ્ટીમરમાં ઉલટી કરીને જેમ અમને આખો દિવસ હેરાન કર્યા હતા તેમ અહીંયાં લોટા ભરીને આખી રાત હેરાન કર્યા. ખૂબ ખાવું એ પંડિતજીનો મુદ્રાલેખ હતો અને એને લીધે અમારે ઘણી વખત સહન કરવું પડતું પણ તેની તેમને કયાં દરકાર હતી !

ખીજે દહાડે અમે દ્વારિકા ગયા. પંડિતજી પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયા હતા. તેમની લથડેલી તખીઅત સારી થઈ ગઈ હતી અને જરા જરા લથડતી હોય તો તેઓ ગણકારે એવા હતા ? એમનામાં ઉત્સાહ અજબ જેવો હતો.

શેઠસાહેબની મહેરબાનીથી ગાફીને માટે અમારે ચિંતા કરવા જેવું ન હતું. ખાઈ પરવારીને બપોરના એક દોઢ વાગે

અમે ત્રણે જણુ વરવાળેથી નીકળ્યા.

ધીરે ધીરે ગાડી રૂપેણુ નહક આવી અને પંડિતજીની ચબવણી વધી. તેઓ બોલ્યા:

‘નટવર, પેલું શું? જો તો ખરો, આ વરવાળા તણાઈ ચાલ્યું!’

‘ઐ શી ગાડી વાત કરો છો?’ મેં પૂછ્યું.

‘જરા જો તો ખરો, ગાડી વાત છે કે ડાહી. ચાલો, ગાડી પાછી વાળો આ વરવાળા ફળ્યું! અરે! પેલું ગામની બહારનું’ છાપરં સાવ ફળી ગયું. પાણી બહુ ઉંચાં ચઢ્યાં.’

અને ખરે જ. મને પણ એમ લાગ્યું.

શેઠસાહેબ શાંતિથી બેઠા બેઠા હસતા હતા. તેમને મઝા પડતી હતી.

‘કેવા નિબુર! ગામ તણાય, રેલ આવે અને હરયા કરે!’ પંડિતજી બોલ્યા.

તેઓ કુઘા, ગાડીમાંથી નીચે પડ્યા અને અબ્યાસ નહિ તેથી કે દિલમાં બારે ધગસ તેને લીધે, ડાણુ બણે કેમ પણ પડ્યા તેવા ધરતીમાતાને કે રૂપેણુને અથવા દૂરથી દેખાતા જગદીશ્વરના દહેરાને પૃથ્વી પર પડીને નમસ્કાર કરવા મંડ્યા.

‘નટવર! શું જોઈ રહ્યો છે? ઉંઠ આમ તો આવ.’

મરણીયા ચોક્કા જેવા તે બોલ્યા. તેમનો ઘાટો બહો થઈ ગયો હતો. તેમનું શૌર્ય અજબ હતું. દયાનો તેઓ મૂર્તિમંત આવતાર હતા. ઐ આવા પ્રસંગેજ મને સમજાયું. યુદ્ધ જોઈ રજપુતને કેસરીયા કરવા વિચાર થાય છે. કીર્તિ રળવાનો પ્રસંગ જોઈ જીવ ઝંપલાવતાં તે ડરતો નથી. તેમ પંડિતજી પણ આજે થર પર ચડ્યા હતા. તેમનું જોઈ જોઈને સેવકને પણ અનેરો ઉત્સાહ ચડ્યો હતો. બસ આજે તો વરવાળાને બચાવવું, ગામ નહિ તો ઘર, ઘર નહિ તો માણસ ને માણસ નહિ તો

છોકરું'એ બચાવવું તો ખરું. જે બચ્યું તે ખરું. ફળતા માણસની ચોટલી હાથ આવી તો તેને કાપી લેવી અને બચાવવી એ પંડિતજીનું ફરમાન કહો કે શિખામણુ કહો. જે કહો તે હવું.

હું એ ઉતર્યો અને પંડિતજીને હાથ જાલીને ઉંચક્યા તેઓ તો ઉઠીને દોડવા મંડ્યા.

‘નટવરલાલ ! આમ આવો’ શેઠસાહેબે પાછળથી ધ્રુમ મારી, અને હું તેમની પાસે ગયો. મારા કાનમાં તેમણે મંત્ર પૂંક્યો.

‘મૃગજળ.’

‘એમ ?’ ચમકીને મેં પુછ્યું. ‘હું તો સ્હમજતો હતો કે દરિઓ ઉલટયો અને ઓખા ઉપર જળપ્રલય થઈ જશે.’

‘હા.’ તેઓ બોલ્યા. ‘અહિં એ વાત સર્વ સાધારણ છે. હજી તો શિયાળો છે. ઉન્હાળોં હોય તો તમે બેઉ જણ થનગન થનગન નાચો.’

હું દોડ્યો. પંડિતજી ઉલ્લુ બનતા હતા. તેમને પણ હાથે જાલીને ઘસડી લાવ્યો. ગાડીમાં જેમ તેમ કરીને બેસાડ્યા. પછી અમે ખુલાસો કરવા મંડ્યા. પણ તેમના માન્યામાં એ વાત કેમે કરી ઉતરે નહિ. એ તો કહે કે ‘શું નજરે જોયેલું’એ બોટું ? આ મારી સમી આંખે બેઉં છું અને તે બોટું માનું ? બવ, બવ, બનાવવાની વાત શું કરો છો ?’

અમે માત્ર હસ્યા. રૂપેણનો પુલ વટાવ્યો ઋક્ષિમણીના મંદિર આગળ આવ્યા. દર્શન કરવા જવાનો વખત ન હતો. બપોરના બે વાગે કોણુ હોય ? પંડિતજીએ પણ ઉત્કટ ધ્રુજા દબાવી. એવામાં દ્વારિકા આવ્યું.

સાંજના જગદીશ્વરનાં દર્શને સિધાવ્યા. ઉગ્રસેન મહારાજની રાજગાદી બેઠ. યાદવોની વૈભવ વિહિન થયેલી બેઠક બેઠ. પંડિતજીએ પ્રખર આંસુ વર્ષાવ્યાં. અનેક કાળનેા ઇતિહાસ

એમને સાબર્યો.

જગદીશ્વરના દર્શન કર્યાં અને ત્યાં પંડિતજી પોતાનું પોત પ્રકાશવા ન ચૂક્યા. એમણે મોટેથી લલકારીને અડધા કલાક સુધી ઘણાં પદ અને ભજનો ગાયાં. એમને ઘાટે જરા ભારે હતો અને પદ ઘણાં મોટેથી ગાતા તેથી તેમની આંખોમાં અનેક જલ્મી ઠંઠ ભરી અને પંડિતજી ત્યાં પંકાયા.

દેરાની છેક ઉપર જવાને એક અંધારો ને સાંકડો માર્ગ છે. તે માર્ગનો ઉપયોગ દેવળની ધજા ઉતારવા કે ચઢાવવાના પ્રસંગે જ થાય છે. પણ પંડિતજીને ત્યાં જવાની રજા મળી. એમણે પોતાની નોંધપોથીમાં ગોમતીથી મંદિરની ઉંચાઈ ત્યાંથી લાડવા દેવી સુધીનાં પગથીયાં અને છેલ્લે ધજા સુધીના અંધારા માર્ગની મુલાકાત લઈ તેનાં પગથીયાંની નોંધ પણ કરી લીધી હતી; એમના માર્ગમાં એમને ચામાચીડીઆનો અનેક વખત ભેટો થઈ ગયેલો પણ તેનાથી તેઓ ડરે એવા નહતા. આ લખવા માટે એમની એ નોંધપોથીની મેં તપાસ કરી પણ કોણ જાણે ક્યાં ડાળા હાથે તેમણે એ ચૂકી દીધી હતી કે મુદ્દલ જડી જ નહિ. એ જો જડી હોત તો અનેક પ્રસંગો ઉપર વિશેષ અજવાળું પાડી શકાત.

જૂના શિલાલેખ જોવાનો તેમને ભારે શોખ હતો. આવા પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેવાલયમાં પણ એવા અનેક લેખ હોવાની એમની માન્યતા હતી અને અલખત તેને માટે એમણે જૂળ પ્રયત્ન પણ કર્યો પણ એમની માન્યતા કરતાં બહુ થોડા અને બહુ જૂના નહિ એવા ફક્ત પંદરમી સોળમી સદીના એકાદ બે લેખ જડી આવ્યા. તેમની પેલી નોંધપોથીમાં તેનો ઉતારો હતો પણ હવે તે નોંધપોથી જડતી નથી એટલે દીલગીર છું.

અલખત, અનેક યાત્રાળુઓએ પોતાની યાત્રા અજર અમર થવા કે જગદીશ્વરનું દેવળ ટકે ત્યાં સુધી તેમનું નામ ચિરંજીવી

રહે અને દશ દિશામાં તેમની કીર્તિનો ડાંકા વાગે એ માટે અનેક લેખો લખ્યા હતા તે પણ પંડિતજી પોતાની નોંધપોથીમાં ટપકાવી દેવા ચૂક્યા ન હતા.

જગતનો નિયમ છે કે જોડું જોવાય નહિ અને સારું ટકે નહિ. બાદલો રૂપીઓ બાર વરસ સુધી ઘરજમાઈ થઈ પડી રહે તેમ એવા લેખો પંડિતજીની નોંધપોથી વાંચે અનેક દિવસ થયા છતાં હું વિસરી શક્યો નથી. એકાદ બે લેખ તો મને ભરાભર યાદ રહી ગયા છે.

‘ગામ ધનાકુષ્ઠના ધનજી કાળા સંવત ૧૭૩૬ ના શ્રાવણ વદ ૧૨ ને હહાડે યાત્રા કરવા પંદર જણનો સંઘ લઈ આવ્યા હતા. લાડવાની રસોઈ જમાડી ને ધન ચઢાવી.’

‘અસારવાના આશા પટેલ ૧૮૧૮ માં શ્રી રણછોડરાયજીએ દીકરો દીધો તે પગે લગાડ્યો.

આ અને એવા અનેક અનેક લેખ જગદીશ્વરના મંદિરની બીતોએ કાલસાવતે લખાયલા હતા. ‘ગતાનુગતિકા ન્યાયઃ’ એ પ્રમાણે પંડિતજી પણ પોતાનું નામ અમર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકે એ માની શકાય એવી વાત છે? તેમણે પણ એ અનેક લેખમાં એકનો ઉમેરો કયો અને પોતાની યાત્રાનો અમર લેખ લખ્યો. વાંચનાર! તમે કારિકા જાવ તો જરૂર એ લેખનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થજો. પંડિતજીના હસ્તાક્ષરનાં ત્યાં તમોને અનેરો દર્શન થશે.

પંડિતજીને લાડવા ધુમટની પ્રદક્ષિણા કરવાનો ઘણો ઉમંગ હતો પણ એ જોખમ ખેડવા દેવાની અમારી ઇચ્છા ન હતી એટલે અમે વાર્યા તેથી તે વીલે મોઢે પાછા ફર્યા અને એ ઠીક જ થયું. ધારો કે એ ત્યાંથી પડી જાય અને-પછી અને શું? એમના સત્તરસો ને સાત કકડા થઈ જાય, પછી અમે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને શું મોડું બતાવીએ? એમની થાપણ અમારાથી

કેમ ઓળવાય !

પછી ગયા ગોમતીજી. ગોમતીજી એટલે ગુગળીઓનાં અખાડો. અમને જતા બેઠને જ તેમણે પોતાની જૂની રીત શરૂ કરી. પણ શેઠસાહેબ સાથે હતા એટલે એમનું કાંઈ ચાલે એમ નહતું. અમે પાણીને હાથ લગાડી તેજ આંખે અડકાડી પાવન થયા.

ગુગળીની રીત બણવા જેવી તો ખરી. કાંઈ જરા ઠીકઠીક યાત્રાળુને બેઠને જ એક જણ કહેશે કે : 'ભાઈ આવ્યા છે.' બીજે બોલી ઉઠશે : 'આવ્યા છે તો આપશે.' પછી વળી જરા વાર રાહ બેશે ને આવનારને નાણી બેશે ને ત્રીજે બોલશે : 'આપ્યું આપ્યું હવે ! એવા તો થણાય આવે છે. એ શું આપવાના હતા ! શિકલ તો જુઓ.' વગેરે. વખત આવ્યે પાંચ પાંદર સરસ્વતી વાક્યો પણ સંભળાવે.

શેઠ સાહેબ પાસેથી આ હકીકત સાંભળી પંડિતજીના મગજને કીડો સવળી આવ્યો. ગોમતીના ઓવારા ઉપર તેમણે ઠંડે કલેજે એક સુંદર ભાષણ આપવું શરૂ કર્યું. તમાસાને તેડુ હોય ! ગોમતી ઉપર ભાષણ એટલે શું 'પૂછવું' ? લોકો એકઠા થયા, ને પંડિતજીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી બણે વકતૃત્વ-કળાની પરીક્ષા આપતા ન હોય એ રીતે હાથ લાંબા ટુંકા કરી અનેક હાવભાવ ને અભિનય સહિત બ્રાહ્મણોની નીચ વૃત્તિને લીધે થતી અલોગતિ એ વિષય પ્રવચન કરવા માંડ્યું.

અધું ભાષણ થયું હશે એટલામાં એક જણ 'શ્રી રણછોડ રાયકી જે !' કહીને પલાંઠી વાળીને ધારા ઉપરથી પાણીમાં પડ્યો અને એટલા બધા ઝાટા ઉડ્યા કે આખા પંડિતજી ઉપર પડ્યા અને તેઓ નહવાઈ ગયા.

બીજા એક તોફાની બારકસે પંડિતજીનો ખેસ ખેંચ્યો. ગુગળીઓનો પિત્તો ઉકલ્યો હતો તેમણે ઘોંઘાટ કર્યો. પાછળથી કાંઈકે કાહેલો પપૈયો આખા તાકીને પંડિતજીના માથા ઉપર

ફેંક્યો, નિરૂપાયે પંડિતજીને પોતાનું પ્રવચન પરિસમાપ્ત કરવું પડ્યું. અલગત તેને માટે તેઓ થણા જ થણા જ દિલ્લગીર હતા પણ તેનો કાંઈ જ ઉપાય ન હતો.

અને પંડિતજીનું કાંડુ પકડીને અમે જોંચી ન લાવ્યા હોત તો ગુગળીઓ એમને લાડવા જમાડત એવી મને પાછળથી પાછેપાયે ખબર મળી હતી.

‘પણ નટવર, ગમે તેમ થાય, આ દેહ યદિ પડી ભય તો શું? એમને એમના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવાની શું મારી એક બ્રાહ્મણ તરિકે ફરજ થી? ભલે ને તેઓ આજે આટલા ઉશ્કેરાય પણ કાલે મને પૂજશે.’

અને કાલ સુધી વાટ જોવા જેવું ચે કયાં હતું. અમે જરા વધારે વાર થોભ્યા હોત તો તેજ વખતે તેમની ચતુર્દશ રતનવડે પોડેશોપચાર પૂજ થઈ જ ભત.

બેટની યાત્રા

દ્વારિકાથી પાછા વળતાં અમે ઋક્ષિમણીના મંદિરમાં દર્શન કર્યાં અને ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. રૂપેણ મુકી. વરવાળા નજીક આવ્યું. પાણી કે પાણીનું ટીપુચે ન હતું. પંડિતજીને એ ભારે ચમત્કાર જેવું લાગ્યું. તેમના શ્રદ્ધાળુ દિલ્લે શ્રી દ્વારિકાનાથનો ચમત્કાર જ માન્યો.

ખીજે દિવસે અમારે બેટ જવાનું હતું હતું. સવારમાં વહેલા ઉઠી અમે ગાડી પકડી. વડોદરા રેલ્વેની ગાડી એટલે છેલ્લા નંબરનો ખટારો. નાના નાના ડબ્બા અને રમકડા જેવી રેલ્વે. જેમ તેમ કરીને આડત્રા પહોંચ્યા. એ એનું છેલ્લું સ્ટેશન. આજનું પોર્ટ ઓખા.

મછવામાં બેસી અમારે સામે પાર જવાનું હતું. મછવામાં એઠા અને પવન અનુકૂળ નહિ હોવાથી આમ તેમ અથડાઈને

જેમ તેમ કરી સામે પાર પહોંચ્યા. અનેક મહવાઓ, પડાવો અને વહાણો એટના બારામાં ઉભાં હતાં. બારાના ધક્કા પાસે અંભારો મહવો ઉભો. પંડિતજી જેવું વલોપાતિયુ કાષ્ટ નહિ. ઉતાવળ કરીને તેઓ આગળ થયા. એમનો હાથ ઝાલનાર કાષ્ટ નહિ તોય એક જણને વિનંતિ કરી. તેણે હાથ ઝાલ્યો અને પંડિતજી ચઢવા ગયા પણ પેલાનો પગ લપસ્યો એટલે પંડિતજીએ સમતોલપણું ગુમાવ્યું ને પડ્યા પાણીમાં. એમનાં કપડાં ભીબળાં અને કપાળમાં એક મોટું ઢીસું થયું.

એમને પડતા જોઈ હું પણ પડ્યો અને એમને ખેંચી કાઢ્યા. મહવામાં પાછા ચઢાવી ધીરે રહીને ધકકે ચઢાવ્યા. પંડિતજીનું મગજ કાષ્ટ કાષ્ટ વખતે ખૂબ ખીલતું. એની કમાન આ વખતે પણ છટકી. ધક્કાની ખરાબ રિયતિ ઉપર એમણે લ'ખાણથી બડમગાટ-એમના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રવચન-શરૂ કર્યો.

‘એટની લાજો રૂપીઆની ઉપજ ખાંધને ગાયકવાડ સરકાર શો સરસ બંદોબસ્ત રાખે છે? ધકકો પણ કેવો ખરાબ! જરા ચઢવા ઉતરવા માટે નદીના ઘાટ જેવાં પગથીયાં રાખ્યાં હોય તો! કાણ જાણે કેટલાયે વરસ ઉપર બંધાયેલ હશે અને તેની ઉપર રહેજ પણ મરામત થઈ છે? ઉપજ લેવી, કર લેવા, ઓખામાંથી એટમાં આવ્યા તેટલામાં બે જગ્યાએ કર અને તે પણ આપીએ તો જ જવા દે, અને અહીં અમારા આ હાલ થાય? શો સરકારનો જીલમ છે!’ આ એનો સાર હતો. અલખત, પંડિતજીએ ગાડીમાં ‘યાત્રા વર્ણન’ ની ચોપડી વાંચી હતી એટલે કરની વાતથી તેઓ અબજી નહતા.

બે વાગે કાંઈ દર્શન બર્શન થાય નહિ એટલે શેઠ સાહેબે એક જગ્યાએ અમારે માટે બપોરી ગાળવાની ગોઠવણુ કરી હતી ત્યાં ગયા. જમવું ન હતું છતાંયે જમ્યા. માલપાણી ઉપર હાથ નાખવાનું પંડિતજીને કહેવું પડે એમ હતું જ નહિ. એકી સાથે

એ ટંકનું ખાઈ લેવું એ પંડિતજીને મન રમત વાત હતી.

સાંજના ગયા દર્શને. કર ભરીએ તો મંદિરમાં જવા દે. કર દીધા સિવાય છૂટકો જ નહતો. પંડિતજીએ તો બહાર કયું? ક: 'ઘેટનો ધણો ખરાબર નથી અને યાત્રાળુનાં સુખ સગવડ સચવાતાં નથી તેથી આપણે તો કર નહિ દેવાના.'

'ત્યારે દર્શન નહિ થાય' ઇબ્બરદારે કહ્યું.

'મોઢુ ઠાંકી છો. તમારાં દર્શન કરવા હું નથી આવ્યો.'

'મારાં નહિ પણ ઠાંકારજીનાં, કર દો અને દર્શન કરો.' તેણે કહ્યું.

'તે નહિ બને.'

'તો સોગન ખાવ કે પૈસા નથી.'

'તેની પણ ના. આપણે તો આ અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ આદરવાના છીએ. બસ લઉં છું પ્રતિજ્ઞા અને એસુ છું બારણામાં. કે જ્યાં સધી દર્શન કરવાની રજા ન મળે ત્યાં સુધી મારે અહીંથી ઉઠવુંથે નહિ અને ખાવુંથે નહિ કે સવુંથે નહિ.'

એમ કહી પંડિતજી તો ઘેઠાં લોકો એકઠા થયા. અને લોકોને જોઈને એમને શર ચઢ્યું. એમના મગજની કમાન વળી છઠ્ઠી: 'સરકાર આ કર અન્યાય કરી લે છે. પોતે કર વસુલ કરે તો ઠીક પણ તેનોયે ઇબ્બરો આપી દે છે. આવી બાબતનો સદો કરવો એ ઘોર અન્યાય બરેલું કાર્ય કહેવાય. શું આ બાબતનો, દેવસ્થાનની આવકનો પણ સદો? બણે કોઈ જબરદસ્તી જ ન હોય? એ પૈસા પડે સરકારી તીબેરીમાં. દેવની ઉપજ દેવમંદિરમાં રહે કે સરકારની તીબેરીમાં બય? સરકાર આવા આવા કર લે ને ધણે પણ ઠીક ન કરે? મારા જેવા માણસો પડી બય અને માથાં પુટે તો ખેરાનું શું? છોકરાનું શું? આ અન્યાયની સામે સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ. આ દેહ પડે તોય શું? હું અહીંથી ઉઠવાનો નથી. કર દેવાનો નથી.

જોઈ છું ક્યાં સુધી સામે પક્ષ મારા સત્યાગ્રહ આગળ ટકી રહે છે તે ?

અનેક જણ આ વાત સાંભળી ઈકઠા થઈ ગયા. કેટલાકને રસ પડ્યો. કેટલાકે પંડિતજીને સાવ ગાંડા માન્યા. કેટલાકે તેમને મહાત્માજીના ચેલા માન્યા. દરેક જણે પોતા પોતાને રચતાં અનુમાનો કર્યાં. પણ પંડિતજીની વાણીનો પ્રવાહ ગંગાના પ્રવાહની માફક અરખણિત હતો. તેના ઉપર હું તો શીદા જ થઈ ગયો. શું તેમની દલીલો ? જો નામદાર ગાયકવાડ સરકાર કે તેમના દીવાન એ પ્રસંગના સાક્ષીભૂત થયા હોત તો મારી ખાત્રી છે કે તેઓએ એ કર માફ કરી પંડિતજીના કંઠમાં વિજયની માળા અપી હોત.

પણ શો ચમત્કાર ! પંડિતજીના આ અનુપમ અને તે વખતે તો હિંદુસ્તાનભરમાં ન જણાયેલ કાર્ય માટે (કારણ કે મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં જ સત્યાગ્રહ કરેલો. હિંદુસ્તાન તે સમયે તો તેનાથી સાવ અજણ હતું) ઇબ્રહીમ દાર પ્રસન્ન થઈ ગયો કે જનસમાજ તેમના આ શુભ કાર્યનું મહત્વ સમજ્યો. પણ ઈકદમ ઇબ્રહીમ દારનો માણસ ફૂલની માળા લઈને આવ્યો અને પંડિતજીને કણ્ઠે આરોપણ કરી રહ્યું : 'આપને મંદિરમાં જવાની રજા આપવામાં આવે છે.'

અને આ શબ્દો કાને પડતાં જ પંડિતજીના હૃદયની પરિસ્થિતિ જ ન રહી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. પંડિતજીની સાથે કેટલાક રસરસીયાઓએ પણ આનંદના અનેક પોકાર કરી વાતાવરણ ગભવી મૂક્યું. પંડિતજીએ પણ પ્રસંગને અનુસરતું સુંદર આખાન આપ્યું ને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજવું અને પોતાનાં જ્વલંત દૃષ્ટાંતથી પુરવાર કરી આપ્યું કે સત્યાગ્રહનો સદા સર્વદા વિજય છે.

અતિ આનંદે અમે દર્શન કર્યાં અને પછી પાછા વરવાળા

જવા નીકળ્યા. પંડિતજીને હર્ષોન્માદ થયો હતો. વિજયનું ખમીર એમનામાં સમાતું ન હતું. રસ્તામાં શેઠ સાહેબના એક સ્નેહીએ અમને રોક્યા અને રાત રોકાઈ જવા વિનવ્યા.

સવારના અમારે વહેલા જવાનું હતું. એટલે રાત્રે બે વાગે ઉઠીને મછવામાં બેસવાનું હતું. રાત્રે સૂતા ન સૂતા એટલામાં તો પંડિતજીએ અમને જગાડ્યા. એમનામાં એ ગુણુ જળરો હતો કે જવા કરવાનું હોય ત્યારે એ ઊંઘ વેડી ઉભરો કરે અને સાથે સાથે બધાને બે કલાક અગાઉથી ઉઠાડી ત્રાસ આપે. હું તો ઓઢીને સ્પર્શ રહ્યો તે એક વાગે જ ઉઠ્યો. અલબત્ત, શેઠ સાહેબને પંડિતજીએ બાર વાગ્યે જ ઉઠાડ્યા હતા. એટલી બધી ટાઢ પડતી હતી કે વહેલા ઉઠવાનું મન જ ન થાય. બીજે દહાડે સાંજ સુધી રોકાવું પડે તો જ જઈ શકાય એવી સ્થિતિ હોત તો આપણે તો રાતભર પડી રહેવાનો જ વિચાર કર્યો હતો.

રાત્રિના પછુ કરવાળાનો ત્રાસ! કાણુ ગયું તેની ચેતપાસ. મછવામાં બેઠા અને સામી પાર નજીક આવ્યા એટલે પંડિતજીએ તોફાન શરૂ કર્યું.

‘નટવર, મારે હવે ન્હાવા પડવું છે.’

‘પછુ પંડિતજી, આ તે કાંઈ ઠીક કહેવાય! રાતનો વખત છે.’

‘પછુ ચાંદની છે ને?’

‘ટાઢ છે તે—’

‘પાણીમાં પડ્યા કે પતી મધ બણુવી.’

‘નહિ, નહિ, ઘેર જઈને ન્હાવું હોય તો ન્હાજો. અહીં દરિઆમાં તો નહિ જ.’

‘નટવર, તું પછુ આવો જ રહ્યો. દરિયાનું પાણી બહુ હોય છે એટલે માણુસને ફળતાં વાર લાગે છે, અને યાત્રા કરતાં મરણુ થાય તો મોક્ષદ્વાર ખુલ્લા છે.’

‘અને અપ્સરાઓ વરમાળ લઈને ઉભી છે’ મેં કહ્યું.

અપ્સરાના નામની પંડિતજીને બારે સુગ હતી. સ્વર્ગની એ સુંદરી માટે એમને રહેજે માન ન હતું.

‘નટવર, આવો ક્યાંથી ? એ અપ્સરાઓની વાત જ ન કરતો. ગામ હોય ત્યાં દેડવાડો હોય તેમ સ્વર્ગના એ હરિજનોનું નામ લેતાંયે પાપ થાય.’

‘વાહરે પંડિતજી ! એ તો સદાએ યૌવનમસ્ત છે. અને એમનું કૌમાર ભુકત છતાં એ અખંડિત છે—’

‘નટવર, હું તો આ પડ્યો—’

‘એમ તે હોય ? અહીં તમારાં હાડકાંયે શોખ્યાં ન જડે, અને તમને કાંઈ થાય તો ? અમે થાપણુ માલધણીને પાછી સોંપીએ પછી બલેને થાપણુ ફળી જાય કે થાપણુવાળો નાદાર થાય તેની સાથે અમને કાંઈ સ્નાન સુતક નથી. તમે એમ સમજો છો કે શેઠ સાહેબ તમને નહાવા પડવા દેશે ?’

‘પણુ નટવર, નહાવાના અનેક કાયદા છે. પહેલાં તો હું પાણી જોઈને જ ડરતો. ‘હાયરે ! મૂવા’ ‘હાયરે ! મૂવા’ એ બીક એવી સજ્જડ હતી કે પાણીમાં ઉતરવું એ બચકર માનતો. પણુ એક વખત પ્રયત્ન કર્યો, કેડે દોરડું બાંધી પાણીમાં પડ્યો અને વાનરનો અવતાર ધારણુ કર્યો. મારા એ રમણિય વેષથી વરુણદેવ પ્રસન્ન થયા હોય કે મારા હાથ પગ ખૂબ પછાડાયા હોય પણુ હું ડબ્બકીયાં ખાતો ખાતોયે થોડું તર્યો. બીજે દહાડે નાળીએર પાંછી ઝુટબોલ વગેરે લઈને તરવા માંડ્યું. અનેક પ્રયત્નને અંતે હું થોડુંક તરી શક્યો. છેવટે એકપણુ ચીજ સિવાય એક વખત હું તરી શક્યો તે દિવસે મેં કંસાર કરાવ્યો. મારા એક સ્નેહીએ શીખામણુ આપી કે ‘માથુ કેરો મૂકીને કામ કરે તે શીખી શકે’ અને તેનો આપણે તરત જ અમલ કર્યો. પછી તો મહાવરો વધાર્યો અને હવે છાતી ઠોકીને કહું છું કે સૈવક હેરથી હાથનું ઓસીકું કરી પગવટે પદ્માસન બાળી, હાથ

વતે ચતા સ્વષ્ટ જઈને, ડોકું પાણી બહાર રાખીને, માછલાની પેડે, એક પડએ સ્વતા વગેરે અનેક રીતથી સુંદર રીતે તરી શકે છે અને એનું પારખુ કરાવવા માટે આ અમૂલ્ય અવસર હાથ આવ્યો છે તે કેમ જવા દઉં ?

‘પણ, અમે આહુ અવળ થાય તો મોં થું બતાવીએ ?’ શેઠ સાહેબે પ્રશ્ન્યું.

પંડિતજીની અનેક દલીલો સામે આ એકજ વાક્ય બસ હતું. મારું કહ્યું ન માનનાર શેઠ સાહેબના એ પ્રશ્ને મદારીના માકડા જેવા બની ગયા.

‘નટવર, જો મારાં કેટલાંક અનુભવ સુત્રો કહું : પાણીમાં ઉંડા ઉતરીને આંખ કદીએ બંધ ન કરવી. જમીનપર જેમ માણસ જોઈ શકે છે તેમ પાણીમાં પણ તે જોઈ શકે છે. જમીન પર એ કદીએ સુતાં સુતાં ચાલી શકતો નથી પણ પાણીમાં તો માણસ એ પ્રયોગ કરી શકે છે. પદ્માસનવાળીને કદીએ કાંઈક કાંઈકને અહીંથી તહીં જતાં જોયો છે ? પાણીમાં એ રીતે પડ્યા પડ્યા જઈ શકાય છે.’

‘પણ પંડિતજી. આપનાં આ અનુભવ બિદુઓ એકત્ર કરી આપ એ વિષયનો એકાદ ગ્રંથ પ્રકટ કરશો તો ગુજરાતી આલમ ઉપર અનેરો ઉપકાર થશે.’

‘મારો વિચાર છે, નટવર, પણ જોને આપણે એ ધંધામાં કમાઈ ન કરી શક્યા એનો તને કયા અંગત અનુભવ નથી ? આપણી ભાષાનું સાહિત્ય એવું છે, કલમને બળે કમાવું એ કદીએ બની શકે એવી વાત નથી. છતાંયે ઠીક છે, તારી એવી સલાહ છે તો એમ કરીશું.’

આ અને એવા જ બીજાં અનેક ગપ્પાઓ અમે હાંક્યા કરત પણ એટલામાં મછવો સામે કિનારે પહોંચ્યો અને અમે હુંડ-વાતા હુંડવાતા ઉતર્યા ને રેશનનો રસ્તો પકડ્યો. ગાડી ઉભી હતી

તેમાં એકા પછુ ગાડીયે બાપુનીને । દીવાનું નામ નિશાન ન મળે ।
 સ્ટેશન પર એકાદ ઘાસચેટનો દીવો હશે એજ. અર્ધાં પોણા
 કલાક થોભ્યા પછી ટિકિટ કઢાવી. હજીયે ડાખાઓમાં અંધકારનું
 સામ્રાજ્ય હતું પણ જહાર ઢાટ સખત હતી એટલે હુંઠવાઇ ને
 અંદર ભેસવું એજ સારું હતું. આવી રાતે પડિતજીને દરિઆમાં
 પડવાનો અને તરવાનો અખબરો થઇ આવ્યો હતો એ પણ
 નવાઈ હતીને ? એ નાહ્યા હોત તો ? મને તો લાગે છે કે
 વખતે એમના ત્યાં જ રામ રમી જતે. એમનું જ મગજ એવી
 રમણિય કલ્પના કરી શકે ! ખરેખર ! મહાપુરૂષો અનેક અસાધ્ય
 વસ્તુઓ સાધ્ય કરી શકે છે, મેં એક મહાત્માને ભોયેલા તો
 ઉનાળામાં ઉંઢા ખદખદતા પાણીથી નહાતા અને શિયાળામાં
 શીતળ જળે સ્નાન કરતા.

‘ ટિકિટ દિખાઓ ’ અમારી બાળુના ખાનામાં ઉભા રહીને
 એક જણે મારા ઉપર હુકમ કર્યો. અમારા ખાનાની અને એ
 ખાનાની વચ્ચે લાકડાની ચીપોની બળી બરેલી હતી. ગાયકવાડી
 ગાડીનો શો બુલ્લમ ? અંધારા ડાખામાં અંધારામાં જ ટિકિટ
 તપાસનાર કે પછી સ્ટેશન પરનો કોઇ પણ એ પૈસા કમાવાની
 ઇચ્છા રાખનાર નોકર ટિકિટ તપાસવા આવે ।

‘ એ બાળુ આવો. હમ એસા ટિકિટ નહિ દિખાયગા. ’

‘ દિખાના પડેગા. ’

‘ નહિ દિખાતા. એ બાળુ આઓ. ’

મારી બેડેવાળાને દમ બરાવ્યો. તેનો જવાબ પણ મેં
 આપ્યો. આખરે એ અમારા ખાનામાં આવ્યો અને ટિકિટ માગી.

‘ હમ નહિ દિખાયગા, ટિકિટ દેખના હો તો ફાનસ લેકે
 આઓ. તુમ કીસીકા ટિકિટ ગુમા દે અગર કીસીકી ટિકિટ
 અલફતમાં ખીર બય તો કૌન બેખમદાર ? ’

‘ હમ ઉતાર દેગા. ’

વાહ ! શું સત્તા ? સત્તાનો આથી વધુ મદ કોઇને થે હશે કે ? આ સન્નનને એ ચાર ઠોસા લગાવ્યા હોય તો ? પંડિતજીનો હાથ ઉંચો થયેલો મેં જોયો પણ મેં તે જોઈ લીધો.

‘શિર મત ફેડો, ટિકિટ દેખના હો તો બત્તી લાઓ.’

પંડિતજીએ અને મેં બત્તીની ગેરહજરીથી થતો ત્રાસ, ચોર છુટારૂ ભરાઈ જવાની દહેશત, ઉતાર માટે રેલ્વેવાળા કેટલા બેદરકાર છે તે, નોકરો કેટલી કનડગત કરે છે તે વગેરે વિષયો ઉપર ત્યાં ચર્ચા કરવા માંડી.

સ્ટેશન માસ્તરે અમારી એ ચર્ચા સાંભળી હોય કે કેમ પણ તરત જ અમારા ખાનામાં અધીરું મીણુબત્તી આવી અને તે એક જણ સળગાવી ગયો.

તે પછી ગાડી ખાસી પા કલાકે ઉપડી પણ તે પછી કે પહેલાં પેલા ટિકિટ જોનાર મહાશયની પધરામણી ન થઈ. પંડિતજીનો ઉગામેલો હાથ તેણે જોયો હોય એવો મને શક હતો અને પંડિતજીનું કહેવું હતું કે તેનું અદર્શન એમના એ વીરત્વનું પરિણામ હતું. ગમે તે હોય પણ એ પણ અમારે ખમીર સમજી શક્યો હતો.

ગાડી ધીરે ધીરે સવાર પડતાં વરવાળાને સ્ટેશને આવી ગઈ. જરા જરા ગાડી ચાલતી હતી એવામાં પંડિતજી અને હું ફૂદી પડ્યાં. ગાર્ડના બાપનું એમાં પણ જતું હોય તેમ એણે બુમાબુમ કરી મૂકી અને તેમાં પછી એ સ્થળના સાર્વભૌમ રાબ સ્ટેશન માસ્તરે પણ ફરીથી અમને ઉપાલંબ આપવામાં બાકી ન રાખી. અમે તો હસતા જ હતા, એ બેઉની સ્વારી જરા નજવીક આવી. એમણે બપ્પું કે ઓખાનો કાષ અણધારે વાઘેર હશે પણ અમારાં દર્શન થતાં જ દિવ્ય ચક્ષુ ખુલ્યાં અને ‘મિસ્ટર, ચાલતી ગાડીએ ઉતરવું એ રેલ્વે કાયદા વિરૂધ્ધ છે.’ એમ જરા ગંભીર થઈને કહ્યું.

અમારી હંમેશની રીત મુજબ અમે હસીને જ જવાબ દીધા અને બહાર આવેલી ગાડીમાં બેઠા. માસ્તરે ગાડીને થોડો ઓળખ્યા અને અમને દૂરથી બેચાર સરસ્વતી સંભળાવેલી તે માટે હીલગ્રીટી દર્શાવી. ‘જીએને શેઠ, આ બાળુના વાઘેર એમ અટકચાળા કરતાં છુંદાષ બધ છે એટલે અમારે જરા સખ્તાઈ રાખવી પડે છે !’

અમારી એ મુસાફરી સુખરૂપ પુરી થઈ અને વળતે દિવસે સ્ટીમર માર્ગે જ અમે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા. વળતી મુસાફરીમાં પંડિતજીએ કાંઈ બાંધવા બેગ પરાક્રમ કર્યું ન હતું. અલબત્ત! પંડિતજીને અમે એટમાં કર બરેલો તેની રસીદ બતાવી ત્યારે એમનું મોં જોવા જેવું થઈ ગયું હતું પણ એ વાત એટલી મહત્વની ન ગણાય.

દ્રારિકા અને એટની મુસાફરીમાં અમને બે ચીજની દયા આવી, પહેલી તો એક બડા ભાટીઆ ગૃહસ્થની. એમનું શરીર એટલું બડું હતું કે ન પૂછો વાત! શરીરમાં શક્તિનું નામ નહિ પણ ચરખી એટલી બધી કે ચૂંટી ખજો તોયે ચરખી નીકળે. બીજી દયા ત્યાંનાં વાંકાં વળી ગયેલાં ઝાડની આવી. એક બાળુ તે વાંકાં વળી ગયેલાં. ઝાડ સ્વાભાવિક ઉંચું વધે પણ એ બધાં ઝાડ આડાં વધનાં હતાં, અને એમનાં અંગે અંગમાં ઉંટની માફક વાંક હતા. ઉંટને ચાર પગ હોય અને વાંકી ચુંકી ગરદન હોય છે પણ આ ઝાડોને તો એક થડ અને વાકુચુંકું શરીર હતું તેથી એવાં વરવાં દેખાતાં હતાં કે બેતાં વેંત જ તેમની સ્થિતિ પર કોઈને પણ દયા આવે.

દેવગિરિ

‘અ’ કુંડમાંથી તો પાણી ઉભરાઈને વહી બધ છે ।
આટલી બધી પાણીની વિપુલતા અને દુર્બલ
કર્માય ન બેયો.’ મેં કહ્યું. મુંબાઈ, વડોદરા કે

અમદાવાદમાં નળતું પાણી આ રીતે છલકાઈને વહી જાય એ મ્યુનીસીપલ કાયદા પ્રમાણે ગુન્હો ગણાય છે, અહીં તે પાણી જોસબંધ કુંડની વચ્ચેના કમળના આકારના નળમાંથી નીકળતું હતું અને કુંડમાંથી ઉભરાઈ જનાવરોને પાણી પીવાની કુંડીમાં ભરાઈ લાંથી બહાર નીકળીને વહેતું હતું.

‘પાણીની અહીં હદ પારની છૂટ છે એટલે.’ મારા સાથીદારે જવાબ આપ્યો.

‘એ ઉપરાંત ગ્રીળું એક પણ કારણ છે.’ અમારા મિત્ર ગંગાદાસે કહ્યું.

‘શું ?’ મેં પૂછ્યું.

‘રાજ કિશનપ્રસાદ આવતી કાલે અહીં આવવાના છે તે.’

રાજ કિશનપ્રસાદ નિજામ રોટના દીવાન હતા. દેવગિરિ નિજામ રોટમાં આવેલું છે.

‘બરાબર.’

અમે ત્રણ મિત્રો દેવગિરિનો કિલ્લો જોવા ગયા હતા. કામ પ્રસંગે અમારે ઔરંગાબાદ જવાનું થયું હતું અને વખત મળતાં ત્યાંથી અમે દેવગિરિ, ખુદાબાદ, એલોરાની ગુફાઓ અને વેશ્વરનું ધૃણેશ્વરનું જ્યોતિર્લિંગ જોવા જવાની ગોઠવણ કરી હતી.

ઔરંગાબાદ નિજામ રોટમાં આવ્યું હોય જ. આજ. પી. રેલ્વેના મનમાડ રોડનેથી ગાડી બદલીને ત્યાં જઈ શકાય છે. મુંબાઈથી તે રજૂ માસલ દૂર છે અને વીક્ટોરિયા ટર્મીનસથી રાત્રે સવાદસ વાગે ઉપડતી નાગપુર એક્સપ્રેસમાં નીકળી બીજે દિવસે સવારે સવાસાત વાગે ઔરંગાબાદ ઉતરી શકાય છે.

ઔરંગાબાદનાં જોવાનાં ઠેકાણાંઓમાં ઔરંગઝેબની બીબીની મુકરબો, અને પાનચક્કી છે. મુકરબો તાજમહાલની ઢોંઢી બાંધેલો છે અને પાનચક્કીમાં ઉંચી દિવાલ ઉપરથી પાણીનો અવિરત

ધાધ પડ્યા જ કરે છે. પાસેના હુંગરોમાં તળાવો છે અને તેમાંનું પાણી બાદશાહ ઔરંગઝેબના વખતથી નાની નહેરો વાટે શહેરને પુર પાડવામાં આવે છે. એ જ રીતની એક નહેર પાનચક્કીની દિવાલ પર ખુલે છે અને અવિરામ પાણી પડ્યે જમને એક વિશાળ હોળમાં એકઠું થઇ તેમાંથી છલકાઇ પુર બેસમાં નદીમાં પડે છે. પાનચક્કીની બાજુમાં જુમામરજીદ છે અને પાનચક્કીના હોળનું પાણી જુમામરજીદના હોળમાં પણ ભય છે. મરજીદના હોળની નીચે શીતગૃહની રમણિય ગોઠવણ કરેલી છે.

ઔરંગાબાદથી સ્ટેશન ત્રણ માઇલ દૂર છે અને સ્ટેશનથી દૌલતાબાદ અથવા દેવગિરિનો કિલ્લો આઠ માઇલ, એલોરાની મુકામો અઢાર માઇલ અને વેરળ ઓગણીસ માઇલ દૂર છે.

ઉન્હાળાના દિવસ હતા. મે મહિનાનો સ્વર્ગ કેટલો આકરો તયે છે તે સર્વ વિદિત છે. સવારના દશ વાગ્યે અમે ગાડી કરીને નીકળ્યા હતા. બાર વાગ્યે દેવગિરિ પહોંચ્યા.

દેવગિરિના કિલ્લાના દરવાજા આગળનો પાણીથી છલકાઇ જતો હોળ બેઠ અમને આનંદ થયો. શાન્તિથી પાણી પીધું અને હાથ મોં ધોયાં,

અમે ત્રણ મિત્રો—પંડિતજી, ગંગાદાસ અને હું આગળ ચાલ્યા.

પહેલા દરવાજા આગળ અમને ચોપદારે રોક્યા.

‘આપની પાસે ચાકુ, સોટી બંદુક, બીડી અને દીવાસળી હોય તો રાખી ભવ’ એણે અમને જણાવ્યું. ‘એ ચીજો ઉપર લઇ જવાની મનાઇ છે.’

અમારી પાસે એવી ચીજો હતી નહિ.

અમે થોડું તરફ બેઘું. એમાં અંદર લઇ જવાની મનાઇ વાળી ચીજોનું લાંબુ લીસ્ટ હતું.

કિલ્લામાં શિકાર કરવાની મનાઇ હતી.

પ્રવેશદ્વાર થાણું બંધ હતું. એની ઉત્તરે બીજા દરવાજામાં થઇને આગળ એક વિશાળ ચોકમાં અમે આવ્યા.

એની ઉત્તર બાજુએ જૂના વખતનાં મકાનોનાં ખંડેર હતાં દક્ષિણ તરફ થોડેક દૂર ગયા એટલે ‘હાથીહોજ’ નગરે પડ્યો.

‘અહોહો ! હોજ બહુ જ વિશાળ છે.’ ગંગાદાસે કહ્યું.

‘અને એ ભર્યો હશે ત્યારે આપના જેવા ગ્રાહણો એમાં રનાન કરીને પેલા શિવાલયમાં જતા હશે.’ બાજુમાં શિવાલયના ઘાટનું ખંડિત મકાન ભેંસને મેં ઉમેર્યું.

‘એમાં નહાવાની અને તરવાની ભારે મઝા આવે.’

વાતો કરતા અમે જીર્ણ શિવાલય તરફ ગયા.

‘અરે તારીની ! આ તો મંદિરની મસ્જિદ બનાવી દીધી છે ને !’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘મુસલમાન અમલ નીચે આઠ સૈકાં વીત્યાં, પછી એટલું પરિવર્તન ન થાય એ સંભવે જ કેમ !’ મેં કહ્યું.

‘પણ આ તો યાદવોની રાજ્યધાનીનું નગર હતું ને ?’ ગંગાદાસે પૂછ્યું.

‘હા જી.’ મેં જવાબ આપ્યો. ‘બીહીમ પહેલાંએ એને વસાવ્યું અને તેના પુત્ર સિંધણે દક્ષિણમાં દસમા સૈકાની આખરે ચાલુક્યોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૧૬૨ માં ચાલુક્યોને હરાવી યાદવો આવ્યા.’

‘એ મુસલમાનોના હાથમાં શી રીતે આવ્યું.’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એ આખો ઇતિહાસ ઘણો શોચનીય છે. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ સૌથી પહેલાં પોતાના કાકા જલાલુદ્દીનના રાજ્ય અમલમાં પોતાની અયોધ્યાની જાગીરમાંથી મોટું લશ્કર લઇ ચંદેરી તરફ ઇ. સ. ૧૨૬૪માં કુચ કરી. તે વખતે દેવગિરિમાં રાજા રામચંદ્ર યાદવ રાજ્ય કરતો હતો. અલાઉદ્દીને એકાએક

પોતાની ફાજ દેવગિરિ પર ઉતારી. એની પાસે લશ્કર બહુ ઓછું હતું એટલે એણે પેલા સામે દેખાતા ડુંગરો પર આશ્રય લીધો અને ત્યાં તોપોના મોરચા ગોઠવી લઢવા માંડ્યું.

‘આ કિલ્લાની સ્થિતિ જ એવી છે કે એની પૂર્વ અને ઉત્તર તરફ ડુંગરોની હારો છે ને દક્ષિણ પશ્ચિમે સપાટ મેદાન છે. મેદાન તરફથી આવતા શત્રુ સામે ટક્કર ઝીલવા કિલ્લો પુરતો મજબુત છે. ડુંગરોના શત્રુ માટે કિલ્લામાં ભેદથી તેટલો દારૂગોળો અને તોપો રાખવામાં આવતી હતી.

‘અલાઉદ્દીન સામે રાજા રામચંદ્ર યાદવ અને તેનો પુત્ર શંકરદેવ પુરી રીતે ઝગમગા, એમના લશ્કરનો અને બહારકોટની વસ્તીનો કચ્ચડધાણ નીકળી ગયો. એવામાં અલાઉદ્દીન તરફથી કહેણુ આવ્યું કે તમે સંધી કરવા તૈયાર હો તો ‘અમે તેમ કરવા રાજી છીએ’ અમારી દાનત તમને ખુવાર કરવાની નથી, બાકી અમે તો શરૂઆત કરી છે.’ એ કહેણુ મળતાં બાપ દીકરાએ વિચાર કર્યો કે કિલ્લો આપણે હાથ રહેતો હોય તો શત્રુને સામ કે દામ દઈને પાછો કાઢવો.

‘પછી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સુલેહ થઈ અને રાજા રામચંદ્ર યાદવે અલાઉદ્દીન ખીલજને બેસુમાર ધન આપીને રીઝવ્યો.’

‘ત્યારે તો રાજા રામચંદ્ર યાદવને ખાલી ભપકાથી અલાઉદ્દીન બનાવી ગયો.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘હાજી’ મેં જણાવ્યું. ‘અને એ જ દ્રવ્યથી છકી જઈને અલાઉદ્દીને સૌથી પહેલું કુંડુ કામ પોતાના કાકાને મારી નખાવવાનું કયું’. એ દેવગિરિથી પાછો ફર્યો ત્યારે દિલ્હીમાં એનું સન્માન કરવાને સુલતાન જલાલુદ્દીને બારે તૈયારી કરાવી. એ સન્માનની ધમાલમાં જ અલાઉદ્દીને પોતાના ઘરડા કાકાનું ખૂન કરાવ્યું.

‘દેવગિરિપર પરચકનું આ પહેલ વહેલું આક્રમણ અને

પછી પેંધા પડ્યો તે મુસલમાનોએ એનો ઉપયોગ દક્ષિણના રાજ્યો જીતવાના મુખ્ય મથક તરિકે કર્યો. યાદવોથી એમની સામે માથું ઉચકાય એમ હતું નહિ.

‘અલાઉદ્દીનનો માનીતો ગુલામ મલિક કાફર અહીં યાદવોના અમલ દરમિયાન વસી ગયો અને અલાઉદ્દીનના શાસન-કાર્યમાં દેવગિરિને મુખ્ય મથક બનાવી તેલંગણ, કોકણ, મૈસુર ને મલબાર કબજે કર્યા.’

‘અલાઉદ્દીનના મરણ બાદ મલીક કાફરે એના નાના શાહબદા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ તે ઝાઝો વખત રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ. અલાઉદ્દીનના મોટા શાહબદા મુબારકે મલીક કાફરને મારી નખાવ્યો અને ઉમરની આંખો ફેડી નખાવી પોતે દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો.’

‘અરે ભગવાન ! રાજ્યલોભ શું નથી કરાવતો !’ પંડિતજી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા.

‘રાજ્યલોભે તો ભાષભાષનાં, બાપદીકરાનાં ને સગાસંબંધીનાં ખૂન કરાવ્યાં છે અને લોહીથી ભીંજાયેલી ગાદી પર બેસતાં રાજ્યલોભીએ જરાપણ શ્લોક અનુભવ્યો નથી. સુલતાન મુબારક ઘણાં માતકી હતો. એણે દેવગિરિના રાજ હરપાળદેવને કેદ કરાવી તેની જીવતાં ચામડી ઉતારાવી અને દેવગિરિને ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૩૧૬ થી ૧૩૨૦.’

‘તે પછીના પાંચ વરસના ગાળામાં દિલ્હીમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા. ખીલજી વંશ ખલાસ થઈ ગયો અને તેની જગ્યા તઘલખ વંશે લીધી. એ વંશનો પહેલો સુલતાન અકરમાતનો ભોગ થઈ પડ્યો.

‘ઈ. સ. ૧૩૨૫ માં મહમ્મદ તઘલખ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. તે ઘણો શોખીન હતો તેમજ મોટો વિદ્વાન હતો. એ અરબી, ફારસી ને હિંદી ભાષાઓ બહુ સારી રીતે બોલતો.

હતો એ થોડો થણો મૂખં પણ હતો.’

એણે દિલ્હીથી રાજધાની ફેરવી ને દેવગિરિને દૌલતાબાદનું નામ આપ્યું ને દિલ્હીના તમામ લોકોને નવી રાજધાનીમાં વસવા હુકમ કર્યો. દિલ્હીથી દેવગિરિ આવતા અસંખ્ય લોકો રસ્તામાં પાયમાલ થઈ ગયા. એ છતાં એણે દેવગિરિને આબાદ કર્યું અને કિલ્લામાં પુષ્કળ ફેરફાર કર્યા. થોડા વખતમાં એને અહીં ન કાવવાથી અને દિલ્હી તરફ ગડગડ થવાથી એ ત્યાં ગયો.’

‘તમારો ઇતિહાસ તો થણો લાભો ચાલ્યો.’ ગંગાદાસે ટીકા કરી.

‘એ બપુયા સિવાય આ કિલ્લો જોવામાં રસ નહિ પડે’ મેં કહ્યું.

અમે જુમ્મા મસ્જિદ જોઈ આગળ ચાલ્યા એટલે રસ્તાની ઉત્તર બાજુ તરફ ચાંદ મિનાર તરફ અમારી નજર પડી,

‘આ કાણ બંધાવ્યો હશે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘આપણે ત્યાં વિજયની યાદગીરી કાયમ રાખવા મિનાર બંધવાને શિરસ્તો હતો. મને ખબર છે ત્યાં સુધી ચાંદ મિનાર પણ એજ રીતે બ્રાહ્મણી વંશના અલાઉદ્દીનના કબજામાં દૌલતાબાદ આવ્યું તેની યાદગીરી કાયમ રાખવા એણે બંધાવેલો છે.’

અમે એને જોઈ આવ્યા. છેક ઉપર મધમાજોનો ત્રાસ હોવાથી અર્ધેચીજ અમારે પાછા ફરવું પડ્યું.

ચાંદ મિનાર તળીએથી સીતેર ફીટના ઘેરાવાનો અને બસો દસ ફીટ ઉંચો છે. ઇસ્લામી સ્થાપત્યનો એ એક સુંદર નમુનો છે.

ત્યાંથી આગળ ત્રણેક દરવાજા વગાવી ઉપર ચઢ્યા. જેમ જેમ ઉપર ચઢતા ગયા તેમ તેમ ચારે તરફનો રમણિય દેખાવ નજરે પડતો ગયો.

રસ્તામાં ચીની મહેલ આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે ઔરંગઝેબે ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં કુતુબશાહીના છેલ્લા સુલતાન અબ્દુલ હસનને આ રથને કેદ કર્યો હતો.

ત્યાંથી ઉંચે ચઢતાં રંગમહેલનાં ખંડેરાં બેંચાં. એના અવશેષો ઉપરથી એ ભવ્ય ઇમારતોનો ખ્યાલ આવે એમ ન હતું.

એથી આગળ ચાલતાં મુસલમાન રાજ્યકાળમાં મેંઢાના મોઢાવાળી તોપ એક ન્હાની ટેકરી પર ભેંઠ. એ પંદરેક ફીટ લાંબી અને આઠેક ફીટનાં ઘેરાવાવાળી હતી. એનો ચકચકાટ હજી ઝાંખો પડ્યો નહતો. એની પાછળની બાજુના ભાગમાં ઘેટાતું માથું હતું.

ત્યાંથી આગળ વધ્યા એટલે એક મોટી ખાઈ આવી. જૂના વખતનાં મકાનો અને જળમાર્ગો વડી જવાથી એ ખાઈ બનેલી હતી. એની ઉપર થઇને જવાને એ પૂલ બાંધ્યા હતા. પહેલાં બાંધેલો પથરનો પૂલ ચોમાસામાં નિરપયોગી નિવડવાથી લોકડાનો પૂલ પછી બાંધ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

પૂલ વટાવ્યા પછી અમે ઉપર ચઢ્યા એટલે એક ચોગાનમાં આવી લાગ્યા. કિલ્લાનો કુંગર હવે શરૂ થતો હતો. એ શી રીતે ચઢી શકાશે અને કયાં થઇને જવાશે એની ચિંતા કરતા અમે આગળ વધ્યા.

કિલ્લો શંકુ આકારની ટેકરી પર બાંધેલો હોઈ આશરે દોઢસો ફીટની ઉંચાઈથી તેને કારવામાં આવ્યો છે, એની ફક્ત ઉંચાઈ હતી ફીટની છે.

અમારા ગાડીવાળાએ અમને ભોમિયાની બલામણુ કરી હતી. એણે કહ્યું હતું કે ‘ઉપરના મેદાનમાં તમને ભાગ્યજી મળશે તેને મારું નામ દેજો એટલે કિલ્લો બરાબર બતાવશે.’

આગળ જતાં અમે સામેથી ઉતરતાં ભાગ્યજીને જોયો. એના

હાથમાં મશાલ હતી. ધોળે દિવસે અને ખરે જ્યોરે મશાલ જોઇને અમને નવાઇ લાગી.

એને અમે ગાડીવાળાની બલામણુ કહી.

એ અમને હવે આગળ લઇ ચાલ્યો.

‘આ જગ્યા પહેલાં થણી જ દુર્ગમ હતી અને શત્રુ સામે જયારે માટે સર્વ પ્રકારની તૈયારી અહીં રાખી હતી આ જગ્યા જુઓ. આ રસ્તો તો હમણાં કર્યો. પહેલાં અહીં થઇને એક જ માણસ નીચે નમીને આગળ વધી શકતો.’

અમે એણે કહેલી જગ્યા જોઇ. એની કારણી જ એવા પ્રકારની હતી. બે માણસ ભાગ્યે જ ત્યાં થઇને સાથે નીકળી શકે.

‘અને હવે અહીંથી આગળ ભોંયરાનો માર્ગ સર ચાલ છે.’

અમે આમ જોઇ તે તદ્દન અંધકાર છવાયેલો હતો.

ભાગુજીએ બે હાથમાં બે મશાલ સળગાવી અને એના પ્રકાશમાં અમે આગળ વધ્યા.

સાત માણસ સાથે ચાલે એટલો પહોળો અને દસ ફીટની ઉંચાઇનો એ ગુફામાર્ગ હતો. પથ્થરમાંથી એ કારી કાઢ્યો હતો અને આખોયે ગુફામાર્ગ ઢોળાણવાળો હોઇ ઠેકઠેકાણે પથ્થરીમાં ચઢવાનાં હતાં.

અમે સાશ્વર્ય આગળ વધતા હતા.

‘અહીંથી શત્રુને આગળ વધતો અટકાવી શકાય.’ ભાગુજીએ કહ્યું.

‘શી રીતે?’ પડિતજીએ પૂછ્યું.

‘સૌથી પહેલાં આ તરફનો દરવાજો બંધ કરી દે એટલે સામેને દરવાજો થઇને આગળ વધતાં એ સીધો ખાઇમાં જઈને પડે.’ ભાગુજીએ સમજાવ્યું. ‘અને એમ ન કરતાં આ માર્ગે કદાચ આગળ વધે તો આગને દરવાજો તો મરી જ જાય.’

‘આગને દરવાજો—’

‘આગળ ચાલો, એટલે હું જતાવું છું’

અમે આગળ વધ્યા. ઉપરથી હવે પ્રકાશ આવતો હતો અને એક બાજુથી ભેસભેર પવન પુકાતો હતો.

‘પેલા ચોકઠામાં લોખંડનો દરવાજો બંધ કરી દબને એના ઉપર આગ ચેતાવે—પુષ્કળ લાકડાં બાળે અને દેવતા પાડે. અહીં એને માટે પવન આવવાની ગોઠવણ છે એટલે ભેતભેતમાં બકી ધીકી ઉઠે અને એની વરાળ નીચેના ગુફામાર્ગમાં લાંબે સુધી પહોંચે. બળબળતી જવાળાઓમાં થમને આગળ વધવું શનુ માટે તદ્દન અશક્ય થઈ પડે.’

‘લોખંડનો દરવાજો પેલા પડ્યો છે તે ને?’ મેં પૂછ્યું

‘હાબ, એજ. વરસો થયાં પડ્યો છે તે ખૂબ કાઠ ચઢ્યો છે.’

એ સળંગ દરવાજો હતો અને ભાયુજીએ ખતાવેલા ચોકઠામાં બંધ ભેસે એવો હતો.

‘અને આમાંથીયે જય્યો તો પેલા યમદારમાં સાફ થાય.’

એમ કહીને એણે જરા આગળ એક ખારણું ખતાવ્યું.

‘એમાં પગ પડતાં જ માણસ સીધા સરી પડે ને નીચે ખાડીમાં ભય. એ આમ—’ એમ કહીને ભાયુજીએ મુઠ્ઠી ભરીને કાંકરા નાખ્યા. એ ગબડતા ગબડતા નીચે ખાડીના પાણીમાં પડ્યાનો અવાજ અમને સંભળાયો.

‘અરે ભગવાન ! આટલી આટલી ગોઠવણ છતાં રામચંદ્ર યાદવે અલાઉદ્દીન સાથે સલાહ શા સારૂ કરી ?’ પંડિતજી ભેલ્યા ઉઠ્યા. ‘એને તો પેલા આગના દરવાજાનો ભોગ બનાવ્યો હોત તો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જુદી રીતે લખત.’

‘થવા કાળ આગળ કોઈ ડાહ્યું છે !’

ભાયુજીએ મશાલ ઓલવી. ગુફામાર્ગ પૂરો થયો હતો. ઉપરથી હું જોરથી વરસતી હતી પણ પવનના જોરે એની અસર ઓછી થતી હતી.

‘ભાગુજી ! અમને તો તરસ લાગી છે.’

‘આ બાબુએ ચાલો એટલે એનીયે ગોઠવણ થઈ જશે. અહીં ઠંડું બરફ જેવું શીતળ પાણી કુંડમાં ભરેલું છે.’

એ અમને એક ક્કીયે લઈ ગયા.

થોડે દૂર ગયા ત્યાં એ કુંડ જણાયા. અમે નીચે ઉતરીને પાણી પીધું. એ ભાગુજીએ કહ્યા પ્રમાણે બરફ જેવું શીતળ હતું. એમાં ઝાડનાં પાતરાં ને ઘાસ પડવાથી જરા વાસ મારતું હતું. સૂર્યનો પ્રકાશમાં આખા કુંડપર જતો નહિ એટલે પણ જરા દુષિત થયું હતું.

‘બારે માસ આ કુંડ ભરેલા રહે છે ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘હાજી. આ જેઠ મહિનો તો ચાલ્યો. ચોમાસાને કેં વાર છે ? તે વખતે તો એ બધા ઝલકાઈને વહે છે.’ ભાગુજીએ જવાબ આપ્યો.

અહીંથી પાછા ફર્યા અને મુખ્ય રસ્તે આવ્યા.

હવે સીધું ચઢાણ શરૂ થતું હતું.

થોડે દૂર ગયા એટલે ભાગુજી અમને બાબુ પર લઈ ગયા. જરા આગળ જતાં એક શિવાલય જણાયું.

‘આ શિવાલય અને ચાંદ મિનારાની ટોચ એક સરખી હોવાથી છે. રજપુતકાળમાં રાબાનો અને રાણીનો કિસ્સો થયેથી રોજ અહીં પૂજા કરી જતી. મુસલમાન અમલ દરમ્યાન મૂર્તિઓનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે.’

શિવાલય બેઠને અમે ઉર્બ પ્રયાણ શરૂ કર્યું.

‘કેમ નટવર ! કેં પાછળ પડી બચ છે ?’

હું પાછળ પડી જતો હતો તે બેઠને પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘મને ઔરંગઝેબની પીડા નહી. ’ મેં કહ્યું.

‘ઔરંગઝેબની પીડા ?’

‘કેમ ભૂલી ગયા. કાલે એની બીબીનો મુકરમો બેતા

મારા પમની આંગળી ઠેસ વાળીને વળી મ્મ તે—’

‘હજીયે દુઃખે છે ?’

‘આપને એ અનુભવ થયો હોત તો પંદર દહાડા સુધી પંપાળ્યા કરત. સમજ્યા ને ।

દુઃખે પાપે અમે એ માર્ગ વટાવ્યો.

પરસેવાથી રેભજેભ થતા અમે ટોચ પરના મેદાનમાં પહોંચ્યા.

‘આ ભોલકું બેયું—’ ભાગુજીએ અમને એક જાંધીયાર ખાડો બતાવતાં કહ્યું. ‘એ ઠેઠ એલોરામાં નીકળે છે. જૂના વખતમાં નાસી જવાનો પ્રસંગ આવે તો કામ લાગે તે માટે એ કરાવેલું છે. હમણાં તો તદ્દન જાંધીયાર છે.’

‘એનો દેખાવ જ કહી આપે છે. એ એટલે લાંબે સુધી જોઈશું છે ?’

‘એમાં એક વખત ચાર પાંચ બઠરા પુરેલાં તેમાંનાં એ એલોરા નીકળેલાં એટલે હજીયે એ રસ્તો ખૂલ્યો હોય એમ લાગે છે. બાકી અંદર સાપ વિગેરેનો ભો થયો.’

અમે આમળ વધ્યા.

‘આ બાબુ જનાર્દન સ્વામીની યોગ ગુફા છે.’ ભાગુજીએ કહ્યું. અમે એની પાછળ ચાલ્યા.

‘આ રસ્તો હમણાં કયો. પહેલાં પેલી બાબુ થપને આવવું પડતું’ એણે બતાવેલો માર્ગ અંધકારપૂર્ણ હતો.

‘એ માર્ગમાં કુંડ વચ્ચે આવે છે. યોગ ગુફામાં આવતા પહેલાં કુંડમાં ફરજીઆત સ્નાન કરવું પડતું. હવે આ તરફ જોડકામ કરીને રસ્તો કયો છે.’

અમે યોગ ગુફામાં ગયાં. જનાર્દન સ્વામીની અને ગુરુ દત્તાત્રયની ત્યાં પાદુકા હતી અને એક મૈયા ત્યાં પૂજા કરતી હતી. જન્ને રમ્યો લીના દીવા બળતા હતા.

અમે ભકિતભાવપૂર્ણ પ્રણામ કર્યા અને ત્યાંથી બહાર

નીકળ્યા. ઉપરના યોગાનમાંથી ચારે બાજુનો રમણિય દેખાવ નજરે પડતો હતો. દેવગિરિનો કાટ અને પરકાટ તથા તેની આસપાસની દુર્ગમ ખાધ દેખાતા હતાં. ચારે તરફ વેરાન ખડેરો પડ્યા હતાં. ખાદમાં હજી થી પાણી ભર્યું હતું અને આસપાસ ઝાડોની થટા લેરાપ હતી.

પરકાટની અંદરની જગ્યામાં ઔરંગાબાદને ફૂલો પુરા પાડવા કોઈએ વિશાળ બાગ બનાવ્યો હતો અને ફૂલઝાડો ઉછેર્યાં હતાં.

કાટની લંબાઈ આશરે ત્રણેક માઈલની છે. દક્ષિણ પૂર્વ તરફ હાલતું નાતું ગામ વસ્યું છે અને એની વસ્તી આશરે ચૌદસો માણસોની છે.

રાજમહેલ હજી સારી હાલતમાં હતો. ઠેકઠેકાણે એતું થાગડ થીગડ જેવું સમારકામ થયું હતું. એ જુની પદ્ધતિનું સુંદર મકાન હતું. એના બૂદા બૂદા ખડો જોયા.

દરબાર હોલ હજી સારી રીતે જળવાઈ રહ્યો છે.

લાકડકામ મોટે ભાગે ખવાઈ ગયું છે અને કેટલાક ભાગ બિરમાર હાલતમાં હોવાથી ત્યાં જવાની મનાઈ છે.

ભાગ્યજી અમને મહેલની ઉપરના ભાગમાં લઈ ગયો. દક્ષિણ દિશા તરફના ભાગમાં ટેકરી ઉંચે વધતી હતી, અને મહેલની ઉપરના ભાગમાં થઈને ત્યાં જવાતું હતું.

એ ભાગમાં ગયા પછી છેક ઉંચેના સુરજપર અમે ગયા.

‘પેલી તોપ મેદાન તરફ કોઈ પર મારો ચલાવવો હોય તેને માટે છે.’ નીચેની એક તોપ બતાવતાં ભાગ્યજી બોલ્યો.

અમે સુરજપર પહોંચ્યા.

ત્યાંથી ઉંચેની એક ઘેઠક સૌથી ઉંચામાં ઉંચો ભાગ હતો. ત્યાં ગયા એટલે ભાગ્યજીએ કહ્યું.

‘આ થી દુર્ગ. એનો એટો જડવો મુશ્કેલ છે.’

અમારી નજર શ્રી દુર્ગા પર પાડી. એ એક પ્રચંડ તોપ છે અને હજીએ બહુ આજે પંદરિશ કરી હોય તેમ ચળકયા કરે છે. ઓછામાં ઓછા બાર ફીટના ઘેરાવાની અને વીસ બાવીસ ફીટ લાંબી પુષ્કળ વજનદાર તોપ અહીં શી રીતે ચઢવી હશે તેજ સવાલ હતો.

‘એનો ઉપયોગ સામેની પર્વતાવલિપરના આક્રમણ સામે કરવામાં આવતો હતો. એની નીચે એને આમતેમ ફેરવવા માટે ગોઠવણ છે.’

‘આ ખાડા શાના ?’

‘એમાં પાણી રાખવામાં આવતું.’

‘પાણી શા સારું ?’

‘શ્રી દુર્ગાનો ધડાકો સાંભળનાર તોપચી બહેરો જ થઈ જાય. એના દારૂગોળામાં ઝામગરી ચાંપીને તોપચી આ ખાડામાં પાડતું નાખે અને પાણીમાં ફૂંકી મારે.’

‘એ પણ સારી ગોઠવણ કહેવાય.’

‘એના પર બનાવનારનું નામ લખ્યું છે.’

અમે નામ વાંચ્યું. એ બાળશોષ લીપિમાં લખ્યું હતું અને તોપના બનાવનારનું અને એના બાપ તથા દાદાનું નામ પણ આપ્યું હતું. આ લખતી વખતે કમભાગ્યે એને લગતી નોંધ ડાબે હાથે મૂકાઈ ગઈ છે એટલે એ નોંધવું રહી બચ છે.

‘અમારાં સદ્ભાગ્ય છે કે શ્રી. દુર્ગાનો બનાવનાર એક ગુજરાતી હતો. ગુજરાતી તરિકે એ પણ ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે.’ મહેં કહ્યું.

‘બરાબર છે. ગુજરાતનું ગૌરવ દેવગિરિની દુર્ગામ ટોચે ઝબકે છે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

ઔઠા નાગનાથ

‘અ’ પછે કાલે જરૂર નાગનાથ જઈશું.’ મારા મિત્ર ગંગાદાસે કહ્યું. ‘હું’ એને માટે ગાડીવાનને ખબર આપું છું. એની યેલગાડીમાં આપણને મઝા પડશે.’

‘ભલે.’ મેં અનુમતિ આપી. પણ એ બાબુનો રસ્તો ડુંગરાળ તો નથી ને?’

‘નારે ના!’

‘બાઈ અમે પળસી ગયેલા તે હજી યાદ છે. ચાર દહાડા સુધી હાડકાં દુઃખ્યા કર્યાં હતાં. આજે રસ્તે એટલા રોદા હતા અને વાટ બધી એવી પથરાળ હતી કે ન પૂછો વાત!’

કામપ્રસંગે અમારે હિંગોલી જવાનું થયું હતું અને ત્યાં ગયા પછી ઔઠા નાગનાથની ખ્યાતિ સાંભળી એટલે ત્યાં જવાનું ઠરાવ્યું.

ઔઠા નાગનાથ એ બાર જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક જ્યોતિર્લિંગ છે અને તે નિઝામ રાજ્યમાં આવેલું છે. મુંબાઈથી મનમાડ, મનમાડથી પૂર્ણા અને પૂર્ણાથી ચૌડી રોડને ઉતરી એટલે રસ્તે ઔઠા જવાય છે. મુંબાઈથી મનવાડ ૧૬ માઈલ, મનમાડથી પૂર્ણા ૧૯૯ માઈલ અને પૂર્ણાથી ચૌડી ૨૧ માઈલ અને ચૌડીથી ઔઠા ૬૨ માઈલ એ રીતે મુંબાઈથી ઔઠા નાગનાથ ૩૬૨ માઈલ દૂર આવેલું છે. હિંગોલી ચૌડીથી આગળ ૨૯ માઈલ દૂર છે. હિંગોલીથી ઔઠા રેલ્વે રસ્તે ૩૯ માઈલ અને ગાડા રસ્તે ૧૨ માઈલ દૂર છે. રેલ્વેનો રસ્તો ચકાવાનો છે અને ગાડા રસ્તો સીધો છે એટલે અમે ગાડા રસ્તે જવાનું પસંદ કર્યું હતું.

પણ માણસ ધારે છે કે અને પ્રભુ કરે છે કે! અમારે

ગાડા રસ્તે જવાનું એને મંજુર ન હતું એટલે રાત્રે મુશળધાર વરસાદ વટી પડ્યો અને ચારે બાજુ પાણી પાણી થઇ રહ્યું.

સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો આકાશ ચારે બાજુ વાદળોથી ઘેરાયલું.

‘કેમ ગંગાદાસ ! હવે તો આપણે માંડી વાળીશું ને ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ના રે ના ! એમ તે કે’ ગભરાઇ જવાય ! આપણે રેલ્વેમાં જઇશું.’ ગંગાદાસે જવાબ આપ્યો.

‘ભલે.’ મેં ઉમેર્યું અને અમે ટાઇમટેબલ જોવા બેઠા.

હિંગોલીથી જપોરે દોઢ વાગે પૂર્ણા તરફ ગાડી જતી હતી અને તે સાડાત્રણ વાગે ચૌડી પહોંચતી હતી તેમાં અમે જવાનું ઠરાવ્યું તેમજ ચૌડીથી રાત્રે અગીઆર વાગે આવતી ગાડીમાં પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુજબ હિંગોલી રાત્રે એક વાગે સ્ટેશન ઉપર ડમણી મંગાવી.

ગંગાદાસ અને પંડિતજી બન્ને શિવભક્ત હતા એટલે એમણે પૂરતી તૈયારી કરી લીધી, અને અમે જપોરની ગાડીમાં નક્કી કર્યા મુજબ હિંગોલીથી નીકળી સાડા ત્રણ વાગે ચૌડી ઉતર્યા.

વરસાદ વરસતો હતો અને અમારે ત્યાંથી દશ માઇલ દૂર જવું હતું ચૌડીથી ઓઢા સુધી મોટરની સગવડ છે એમ નિર્જામ રેલ્વેની ગાઇડ જણાવે છે. લગભગ નિર્જન જેવી જગ્યાએ સ્ટેશન હતું. કેટલીયેવારે એક મોટર આવતી દેખાઇ.

અમે ત્રણજ મુસાફરો ઓઢા જનારા હતા એટલે મોટરવાળા સાથે લઇ જવાની અને પાછા લાવવાની વાત નક્કી કરી. એની મોટરનું એંજીન કે કંક જગડી ગયું હતું તે ઠીક કરવા પાછળ એણે દોઢ કલાક ગુમાવ્યા અને અમે છેક પાંચ વાગે ઓઢાને રસ્તે પડ્યા.

રસ્તામાં પંડિતજીએ બાર જ્યોતિર્લિંગ અને તે કયાં કયાં આવ્યાં છે તે મને સમજાવવા માંડ્યું.

‘નટવર ! બ્રાહ્મણધર્મનું જ્યારે જોર હતું ત્યારે એ ભવ્ય મંદિરો બંધાયા છે અને કારીગરી તેમજ બાંધકામમાં એ અગ્રેડ છે.’

‘એ બધાં કયાં કયાં આવેલાં છે ? મેં પૂછ્યું.’

‘સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ.’

‘એ તો બજાર છે.’

‘થઈ ઉજ્જૈનમાં મહાકાલ.’

‘એ પણ રાજા વિક્રમનાં પરાક્રમેને લઈને પ્રખ્યાત છે.’

‘પરભીમાં વૈજનાથ.’

‘આપણે મુંબઈ પાછા ફરતાં ત્યાં જઈશું, પરભણીથી ત્યાં જવાય છે.’ ગંગાદાસે સૂચના કરી.

‘એ પણ જોઈ આવીશું.’

‘સેતુબંધે રામેશ્વર.’

‘એ કેં હમણાં જોવાય એમ નથી.’

‘દારકાવને નાગનાથ.’

‘અરે ! ઔંઢા નાગનાથ કહેાને.’

‘ઔંઢા ગામનું નામ છે. બાર જ્યોતિર્લિંગનો શ્લોક છે તેમાં દારકાવન નામ આપ્યું છે.’

‘જનવાભેજ છે. પહેલાં એવું કેં હશે.’ ગંગાદાસે ઉમેર્યું.

‘વારાણસી કહેતાં કાશીમાં વિશ્વેશ્વર. ગોમતી તટે જ્વળેશ્વર.’

‘જ્વળકે તો આપણે જઈ આત્મા !’

‘જુલુએ શ્રી ધૃષ્ટેશ્વર.’

‘અરે પંડિતજી ! ધૃષ્ટેશ્વર તો વેરૂણમાં આવ્યા. ગંગા-દાસે જણાવ્યું.

‘એલોરાની મુકાઓ પાસે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હાજી. એની નજીક વેરૂણ ગામ છે અને ત્યાં એ શિવાલય

આવ્યું. આપણે ગુફાઓ જોવા જતી વખતે એનાં દર્શન જરૂર જઈ આવશ્યું.’

‘ભલે.’

‘હિમાલયે કેદારેશ્વર.’ પંડિતજીએ આગળ ચલાવ્યું.

‘એજ શ્રી પ્રદીપેદારને ?’

‘હાજી. શ્રી શૈલે મદિયકાન્તુન. ઊં કારે અમલેશ્વર અને ડાકિનીદેશે બીમશંકર એ રીતે બાર જ્યોતિર્લિંગ આવ્યા છે.

‘અને એમાંનાં ત્રણ નિઝામના રાજ્યમાં છે.’ ગંગાદાસે કહ્યું. ‘બનશે તો આપણે એ ત્રણેનાં દર્શન કરીશું.’

‘જેવી આપની મરજી.’

રસ્તામાં પવન એટલો બધો ઠંડો લાગતો હતો કે મને શરદી થવાની ખીક લાગી.

થોડી વારે ઓઢા આવ્યું.

મામમાં પેસતાં જ વિશાળ શિવાલય નજરે પડ્યું. આજુ બાજુ વડનાં જૂનાં જટામંડિત ધટાદાર ઝાડો હતાં અને બાજુમાં શિવાલય હતું.

અમે ઉતર્યા ત્યાં તો ગોર લોકોએ પૂરપૂરું કરવા માંડી.

ગંગાદાસે એક ગોરનું નામ લીધું એટલે એનો માણસ તરત જ અમારી સાથે આવ્યો.

મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર ભગ્ય છે. એ વિશાળ પ્રવેશદ્વારમાં દાખલ થયા એટલે ભગ્ય મંદિર વિશાળ પટાંગણમાં બંધાયેલું નજરે પડે છે, ચારે તરફ ફાટ બાંધી લીધેલો છે અને દક્ષિણ બાજુએ શિવાલયનું દ્વાર પડે છે. પ્રવેશદ્વાર પશ્ચિમ દિશાએ છે.

ગોર અમને સામે લેવા આવ્યા. એમણે ગંગાદાસની ખબર અંતર પૂછી.

આપું શિવાલય કાળા મજબૂત પથ્થરનું બાંધેલું હોઈ બાંધકામ જોવા જેવું છે. એના બહારની બાજુએ હાથીઓની

હારની હારો ઈવી સુંદર રીતે કાતરેલી છે કે બધું જો બેયાજ કરીએ ! ઈની કારીગરી અને ઈનો દેખાવ ભવ્ય છે.

‘તમારાં કપડાં ઉતારો.’ ગોરે અમને સચના કરી.

‘કેમ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘મંદિરમાં જવા માટે.’ ગોરે કહ્યું. ‘અંદર જતા પહેલાં બધાં કપડાં કાઢી નાખવાનો રિવાજ છે. માત્ર પહેરેલા ધોતિયા કે અઘોટિયાભેરજ અંદર જઇ શકાય છે.’

‘ભલે.’

અમે કપડાં ઉતાર્યાં અને રતાન કરી આવ્યા.

પહેરેલા ધોતિયાભેર અમે શિવાલયમાં દાખલ થયા. ઉપર જતા પહેલાં ત્રીસેક પગથિયા ચઢવાનાં હતાં.

‘આ બધા દેખાવ બેથો—’ ગંગાદાસે કહ્યું. ‘મુસલમાન રાજ્ય અમલ દરમિયાન આ દેવાલય પર પણ અનેક હુમલા થયા છે અને તેમાંથી બચવાનો અહીં સારો રસ્તો કાઢ્યો છે. આ મૂર્તિઓ અને ઉપરનો દેખાવ ઉપર ઉપરનો છે.

‘કેમ !’ અમને એ સાંભળી નવાઇ લાગી.

‘ખરું લોગ તો ભોંયરામાં છે.’ એમ કહીને ગોર આગળ વધ્યા.

અંદરના ભાગમાં અંધકાર હતો એટલે દીવા સળગાવ્યા હતા. ત્રણ સમયોરસ પુટતું એક ભોંયર અમારી નજરે પડ્યું. એમાં બહુજ ધ્યાન રાખીને ઉતરી શકાય એવાં પગથિયાં હતાં. ગંગાદાસ પહેલાં ઉતર્યા અને નીચા નમીને અંદરની બાજુ એઠા.

તે પછી ગોર, પંડિતજી અને છેલ્લો હું ભોંયરામાં દાખલ થયા.

અંદરની બાજુ ભવ્ય જ્યોતિર્લિંગ હતું એને તેની પાસે ત્રણ ચાર બ્રાહ્મણો રૂદ્રી કરતા હતા.

લીના દીવા ચારે તરફ બળતા હતા.

આખુ ભોંયર દસેક ડુટ લાંબુ અને એટલુંજ પહોળું હતું તેમજ એની ઉંચાઇ પાંચ ડુટ કરતાં વધારે ન હતી.

અમે આસ્થાપૂર્વક દર્શન કર્યાં.

પંડિતજીએ શિવમહિમ્ન લલકારવા માંડ્યું.

મંગાદાસે અભિષેક કર્યો.

અમે બહાર નીકળ્યા એટલે ગોરે સમબબ્યું:

‘મુસલમાનોના હુમલા વખતે ભોંયરાના મોઢા ઉપર ત્રણ સમથોરસ ફીટની શિલા પેલી બાબુએ પડી છે તે ગોઠવી દેતા અને ઉપરનો આ ઠાઠ છે તે મુબબ પૂબ પાઠ કરતા.’

‘અને આ રીતે ખરા જ્યોતિર્લિંગને સાચવતા.’ પંડિતજીએ ઉમેર્યું.

‘જરૂર.’

અમે ચારે જણુ પરસેવાથી રેબઝેબ થઇ ગયા હતા. ભોંયરામાં પુષ્કળ ઉકળાટ થતો હતો એ ઉપરથી મને લાગ્યું કે પહેરેલા ધોતિયા કે અભોટિયાભેર દાખલ થવાનો નિયમ બરાબર હતો.

શિવાલયની આબુ બાબુ ફરીને અમે ગોરને ત્યાં ગયા.

ઔઠા ગામ ઘણુંજ ગરીબ છે અને બ્રાહ્મણોની મુખ્યત્વે વસતી છે શિવાલય અને યાત્રીઓ ઉપર એ નભે છે.

ગોરને ત્યાં અમે ઉપરનો માળ બે એક કલાક ગાળવા તથા નાસ્તો પાણી કરવા માટે પસંદ કર્યો.

પણ માળ ઉપર ચઢવા માટે લાકડાનો દાદર કે નિસરણી ન હતી.

ત્યારે શી રીતે ચઢાવું હતું એમ તમે પૂછશો.

બીંતમાં ખીંટીઓની પેઠે બહાર નીકળતા પથરા ગોઠવીને કામ ચલાઉ દાદર કર્યો હતો. તેના આધારે બહુજ સંભાળીને

અમે ઉપર ગયા.

ગેરની ગરીબ સ્થિતિની વાતો સાંભળી અને યથાશક્તિ એમને રાજ કરી રાત્રે નવ વાગ્યે અમે ઔંઠા છોડ્યું, અને અખીઆર વાગ્યે ચોડીથી ગાડીમાં બેસી એક વાગ્યે ઓઝા ખાતા ખાતા હિંગોલી પહોંચ્યા.

આજે એ વાતને વર્ષો થયા છતાં હજી એ શિવાલય, એનું કોતરકામ, એની બાંધણી, એનું ભોંયરું, એ ન્યોતિર્લિંગ, એ ઔંઠા ગામ, એ ગરીબ ગેર અને એમના વાંકાચુકો પૃથ્વીની ખીંટીઓનો દાંદર અમારી નજર આગળ તરે છે.

શત્રુજય

‘આ’ પું લીલું કય જેવું પાણી શી રીતે પીવાય ! નટવર ! પંડિતજીએ કહ્યું.

‘ભક્ષેભક્ષ એવું જ છે ભા !’ પાણીવાળી બોલી.

‘ભારેભર લીલ !’

અને ખરેખર ! પાણી ખાસું રગડા જેવું લીલું હતું. માથે ઉનાળો તપતો હતો. મે મહીનાનો તાપ હતો. વરસ પણ લાગી હતી એટલે એવું પાણી ગાળીને પીધા સિવાય છૂટકો ન હતો.

‘સમેવર્તે સાવધાન ! પંડિતજી !’ મેં સૂચના કરી. ‘એ ગરજી ગાળીને પી ભવ. બીજું શું !’

ઉનાળાની રાજઓમાં અમે સોનગઢ રહેવા ગયા હતા. ભાવનગર પાસે સોનગઢ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. પહેલાં કાઠિયાવાડના ચાર થાણામાંનું એ એક થાણું હતું. પોલિટિકલ એજન્ટ ત્યાં રહેતો. એની હકુમત નીચે નાનાં નાનાં રાજ્યો આવેલાં. એ દરેકના ઉતારા સોનગઢમાં રહેતા અને ત્યાં એમના નીમેલા પ્રતિનિધિઓ રહેતા. ભાવનગર, પાલીતણા, લાઠી વગેરેના ઉતારા

હજી પણ છે. વખત જતાં એ થાણું બંધ થયું, એને અંગેની જમીન તથા મકાનો સરકારે વેચી નાખ્યાં અને કાષ્ટ ઉદાર દાનવીરે લખને સોનગઢ ગુરૂકુળને આપી દીધાં.

ગુરૂકુળના અમે મહેમાન હતા અને ઉનાળામાં અમારે માટે તેમણે અતિથિગૃહમાં રહેવાની ગોઠવણ કરી હતી.

સોનગઢના હવા પાણી સુંદર છે. પાસેજ ઉતાવળી નદી છે, અને ઉનાળામાં પણ એના ધરાઓ પાણીથી ભરપૂર હોય છે. એમાં તરવાની અમને ખૂબ મજા પડતી ગુરૂકુળના વિદ્યાર્થીઓ એ નાની નદીને 'દુતગામિની' કહે છે.

કાષ્ટ શેખીન એજન્ટે નદી વચ્ચે બંધ બાંધેલો અને પાણી ખળાઈ રહે એવી ગોઠવણ કરેલી પણ થાણું ઉઠી ગયા પછી એ તૂટી ગયો છે. એનો ઉપયોગ નહાવા ધોવા માટે સારી રીતે થાય છે.

એકલિયા મહાદેવ તરફ એકાદ માઇલ દૂર 'પ્રેમજીનો પાટ' નામનો સુંદર ધરો છે અને તેમાં માણસ પૂર કરતાં વધારે પાણી રહે છે. અમારો એ માનીતો ધરો હતો. પંડિતજી એ ધરામાંજ તરતાં શિખ્યા.

અમને એક ઠેકાણે એસી રહેવું ગમે એમ ન હતું એટલે અવારનવાર ચારે તરફનો જોવા લાયક પ્રદેશ અથવા સ્થળો જોવા જવાની ગોઠવણ કરતા. એ રીતે અમે ભાવનગર અને સિંહોર જોયાં અને ત્યાંનાં જાણીતાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી.

તે પછી અમે પાલીતાણા જવાનું ઠરાવ્યું. શત્રુંજયનાં જૈન મંદિરો આટલાં નજીક હોવા છતાં ન જોઈએ તે કેમ ચાલે?

રેલ્વે રસ્તે અમને ઘટતી અનુકૂળતા ન લાગી એટલે મોટરની ગોઠવણ કરી. સવારના ચાર વાગે નીકળવું એટલે પાંચ સાડાપાંચે મોટર શત્રુંજયની તળેટીમાં લઈ જશે એમ અમને મોટરવાળાએ કહ્યું. સોનગઢથી પાલીતાણા જવાની પાંચી સડક

છે અને એ વચ્ચે ચૌદ પંદર માઇલનું અંતર છે.

અમે તો બધા ત્રણ વાગ્યાના ઉઠ્યા અને સાડા ત્રણ વાગે તૈયાર થઇ ગયા. પણ મોટરનો પત્તો ન હતો. ચાર થયા પણ મોટર ન આવી. મુંબઇમાં હોત તો એમ મન વાળત કે મોટરવાળો મુંબાઇ ટાઇમ સહમજ્યો હશે પણ અહીં શું? અમારામાંથી એક જણે જઇને એને ઉઠાડ્યો અને એ છેક પાંચ સવા પાંચે મોટર લાવ્યો.

અમે પણ અંદર ખીચોખીચ એસીયે એટલા માણસો હતા. પંડિતજી, શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, હું, સૌ. સુમન, અમારાં બાળકો, વસુન્દેન, દાસલાલ વગેરે નહિ નહિ તો યે સાત આઠ જણ હતાં.

સવાર પડતાં અમે પાલીતાણા પહોંચ્યા. પાલીતાણા પાસે આવ્યું ત્યાં મોટરમાંથી બે જણને ઉતરી જવાની સચના થઇ. અમે વધારે માણસો હતા એટલે પોલિસ મોટર રોકશે. આમ હોવાથી હું અને પંડિતજી ઉતરી પડ્યા.

હજી તો દુકાનો ઉઘડી ન હતી. લોકો ઉઠ્યા હતા અને અજરજવર ચાલુ થયા હતા. અમે ખારસા દોઢેક માઇલ ચાલ્યા ત્યારે તળેટીએ પહોંચ્યા.

‘ઉપરથી પાછા ક્યારે ફરશે? તે મુજબ હું મોટર પાછી લઇ આવું.’ મોટરવાળાએ પ્રજ્ઞા.

‘અમને ખબર નથી કેટલો વખત લાગશે તેની!’ મેં જવાબ આપ્યો. ‘સાધારણ રીતે કેટલો વખત ચઢતાં ઉતરતાં બધે છે?’

‘ચઢવાનો કલાક અને કલાક ઉતરવાનો, એકાદ કલાક ઉપર થાય.’ એણે જવાબ દીધો.

‘તો પછી અમે દસ વાગે તો પાછા ફરીશું, ત્યારે મોટર લાવજો.’

‘ભલે, મારે ગામમાં મળવા જવું છે તે જમને દસ બજે હાજર થઈશ.’

અને અમે સાત સવાસાત વાગ્યે શત્રુંજયનો કુંગર ચઢવા લાગ્યા. ભગવાન આદિશ્વરનો જન્મ દિવસ હોવાથી પુષ્કળ માણસો કુંગર ચઢતા હતા.

સાધુઓ, યતિઓ, આરબ્બઓ, પુરોહિતો, સ્ત્રીઓ, બાળકો અને મોટી ફાદવાળા શેઠિયાઓ સૌ કાંઈ કુંગર ચઢતું હતું શક્તિ હોય તે પોતાના પગે નહિતર ડોળીમાં અને બાળકો માણસની ખાંધ ઉપર.

મારે ધમાલ હતી.

તળેટીથી ઠેક શિખર સુધી ચઢવાનાં પગથિયાં હતાં. સુંદર ચણતર કામનાં નહિ પણ સામાન્ય પથ્થરો ગોઠવીને કરેલાં.

અમારી સાથે તો ભારખાનું હતું. કાલિકાદેવીથી ચઢતું ન હતું. સુમન પણ એમનો સાથ કરે એવી નબળી સ્થિતિમાં હતી. અને અધૂરામાં પૂરાં બાળકો પણ અમારી ગતિ રોકતા હતાં. ઘોડા થનગની રહ્યા હતા પણ ગાડી ભારખાનાની હતી.

ઉપર ચઢતા ગયા તેમ શરૂઆતમાં તો મજા પડતી ગઈ પણ વારેવારે થાક ખાધા સિવાય છૂટકો થતો ન હતો. આમ અમારે મોડું થતું ગયું.

અને તાપ થયો. તરસ લાગી. પાણી કુંગર ઉપર બેઠાંએ તેટલું મળી રહેશે એમ અમને નીચે કહેવામાં આવેલું એટલે અમે સાથે રાખેલું ન હતું. પંડિતજી રસ્તામાં વિસામો આવ્યો ત્યાં પાણી પીવા ગયા અને પાણી તદ્દન લીલા રંગનું ભારોભાર લીલવાળું જોયું.

ના છૂટકે એ બે ગળણે ગાળીને પીવું પડ્યું.

ગરમ કરીને ઠારેલું પાણી પ્રમાણમાં સારું હતું અને તે ચૂસ્ત જોતો અને સાધુઓ માટે રાખવામાં આવ્યું હતું.

‘ઉપર કે’ ખાવાનું મળશે ?’ પંડિતજીએ પ્રશ્નયું.

અમે તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે દૂધ કે દહીં વખતે મળે એ સિવાય ખાવાપીવાની એક પણ ચીજ ઉપર નહિ મળે. ‘વહેલા જશે તો દૂધ મળશે બાકી ખલાસ થઇ જશે.’

હવે શું થાય !

અમારી પાસે તો થોડાક ગાંઠિયા હતા. ‘બધે ડેકાણે ખાવાપીવાનું મળે અને અહીંજ નહિ ! અરે ભગવાન ! અબણ્યા ને આંધળા બરાબર’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘એમજ.’

દિવસ ચઢતો હતો, અમે પણ ઉપર ચઢતા હતા. આ દેખાય, પેલું દેખાય કરતાં ચઢતા હતા. ઉંચે પેલું નજીક દેખાતું દહેરા જેવું શિખર તો વિસામાનો ઘાટ નીકળ્યો ને ત્યાંથી દહેરાઓ તો કેટલાય ઉંચે ચઢીચે ત્યારે આવે એમ હતા.

‘નટવર ! આ દહેરાં કાણે બંધાવ્યાં હશે ?’ પંડિતજીએ સવાલ કર્યો.

‘કેટલાક પહેલાં હતાં. એ કાણે બંધાવ્યાં તે મને ખબર નથી પણ મોટે ભાગે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે ઘણાં દહેરાં બંધાવ્યાં છે. એ બેઉ ભાઇઓ કુટુંબ સંહિત જત્રાએ નીકળ્યા હતા ત્યારે પોતાનું ધન સુરક્ષિત રાખવા એમણે એક જગ્યાએ ખાડો ખોદવા માંડ્યો. એ જગ્યાએથી એમને અઢળક ધન મળી આવ્યું. આ બધા પૈસાનું શું કરવું તેનો એમને વિચાર થઇ પડ્યો.

‘એમાંથી એકની સ્ત્રી અનુપમાદેવીએ સ્વયના કરી કે આ બધું ધન શિખર ઉપર રાખો કે જેથી સૌ કાંઈ જુએ પણ લઇ જઇ ન શકે. એ બધાં જૈન ધર્મ પાળતાં હતાં એટલે એમણે શત્રુંજય, આબુ અને દેલવાડા ઉપર જૈન મંદિરો બાંધવામાં એ પૈસા વાપર્યા.’

‘અરરર ! આ શું ? તમને તે કેં બાન છે ?’ એક આરબ સુમન તથા કાલિકાદેવીને સંભળાવતી હતી. ‘આજે આદિશ્વર દાદાનો જન્મ દિવસ છે અને અણેક પગલે અનેક જન્મનાં પાપ ધોવાઈ જાય છે ત્યારે તમે આ પવિત્ર ડુંગર ઉપર ચંપલ પહેરીને ચઢો છે ?’

અરે તારી ! હવે સસબયું કે, એનો રોષ અમારા ઉપર નહિ પણ અમારાં ગરીબ બિચારાં ખાસડાંઓ ને ચંપલો ઉપર હતો.

‘એમાં શું ? પેલા ડોળીવાળાએ શું પહેચું’ છે તે તો જુઓને !’ સુમને કહ્યું.

‘એ તો લોક છે.’ આરબ બોલી.

એટલામાં તો એ ત્રણ યતિ, પાંચ સાત યાત્રિકો વગેરે એકઠાં થઈ ગયાં. સૌને આ બોલાચાલીમાં મજા પડી.

‘ત્યારે અમે પણ લોક છીએ.’ સુમને ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો. ‘અમે જૈન નથી.

‘અને અમને ખબર હોત તો જોડા કાઢીને આવત ! બાકી આવા ઉનાળામાં ઉઘડે પગે તપેલા પથરા પર શેકાતે શેકાતે ચાલવાનું પૂણ્ય અમારે નથી જોખનું !’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘ના ભાઈ ! અમારાથી બધાને એવો આગ્રહ ન કરાય’ એક વૃદ્ધ યતિએ કહ્યું. ‘જૈનેતર માટે છૂટ છે. તમને ખબર નહિ એટલે શું થાય ! બાકી કંતાનના જોડા નીચે મળી શકે છે’

‘મેં તો તમને જૈન ધારીને કહ્યું.’ આરબએ ખુલાસો કર્યો.

‘હરકત નહિ. અમને ખબર નહિ એટલે શું કરીએ. !’

અને એ પ્રકરણ બંધ થયું.

અમારું ભારખાતું ચઢતું હતું : ઉંચે ઉંચે પણ ધીરે ધીરે.

‘ઓહો ! હજી તો તમે આટલે જ આવ્યા !’ એક ભારખમ.

એકાણી ડાળીમાં એડી હતી. એ અમારી સાથે નીકળેલી ને ડાળીમાં ચઢીને ઉતરતી હતી. એણે અમને કીડીને વેગે ચઢતાં જોઈને સુમનને કહ્યું.

‘હાસ્તો ખેન ! તમે તો પારકે પગે ચઢ્યાં ને પારકે પગે ઉતરો છો !’

‘શું કરીએ ! ચઢવાની શક્તિ જોઈએને ! આ તો આદિશ્વર દાદાની કિરપા છે તે આ વરસે આઠમી વાર ચઢી.’

‘પોતાને નહિ તો પારકે પગે પણ જત્રા કરવામાંયે પૂરપ છે !’

આમને આમ અમારું ઉર્ધ્વ પ્રયાણ ચાલું રહ્યું.

રસ્તો ફેંટાતો હતો.

અમે ટુંકો રસ્તો પસંદ કર્યો.

એ રસ્તે અમે જમ્મ ચઢ્યા એક દરગાહમાં. શત્રુંજય ઉપર, જૈનોની કિલ્લેબંધીમાં પણ દરગાહ !

‘નટવર ! આનું શું કારણ ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘અંગ્રેજ રાજ્ય અમલને તો દોઢ સદી થઈ તે પહેલાંનું હિંદુસ્તાન કેવું હતું એનો તમને ખ્યાલ છે ?’

‘મુસલમાનોએ કેટકેટલાં મંદિરો તોડ્યાં હતાં ? એમાંથી જયવા માટે આટલી દૂર અંગ્રેશી વાપરી હોય તો ના નહિ.’

‘એમજ હશે.’

અમે દરગાહમાં ગયા. પીર ઉપર લોકોને ભારે શ્રદ્ધા જણાતી હતી. સેંકડો ઘોડિયાં પારણાં ચઢાવ્યાં લાગતાં હતાં.

ત્યાંથી અમે મંદિરોમાં ગયા.

એક પછી એક સેંકડો મંદિરો, એક એકથી ચઢિયાતાં અઢળક પૈસા ખરચીને બંધાવેલાં, કારીગરીના સુંદર નમુના રૂપ ચારે તરફ દીપી રહ્યાં હતાં. જનોએ આજો મીંચીને ધર્મ પાછળ દાન કર્યું છે અને તેનો શત્રુંજય જીવતો પુરાવો છે.

દરેક મંદિરની વ્યવસ્થા પણ સુંદર રીતે રખાય છે અને ભગવાનની યથા સમય પૂજા થાય છે.

અમારો થાક ઉતરી ગયો.

અનેક મંદિરો, એક બેઈને બીજું લૂંટી જઈએ એટલા સુંદર, એમની બાંધણી, ઝેનમૂન કારિગીરી અને પ્રકૃષ્ટ વાતાવરણ જોઈ અમારો આત્મા પ્રસન્ન થયો. મંદિરો બાંધવાને આ સ્થળની પસંદગી સાર્થક લાગી.

‘આ બીમની ખેન’ અમારા ભોમિયાએ, એ શિખર ઉપરજ અમને ભેટયો હતો તેણે કહ્યું. ‘એ રીસાઈને આ ગોખલામાં સંતાઈ ગઈ છે.’

‘ઓ તારી! નટવર! તેં કેં વાચ્યું છે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું: ‘બીમને ખેન હતી?’

‘નારે ભાઈ!’ મેં કહ્યું. ‘વખતે ભોમિયાની ભૂલ થતી હશે!’

‘ખરી વાત છે। ભોમિયે કહ્યું. ‘એ બીમની ખેન છે. બીમને ખેન હતી.’

અમે છેક સાડાઅખીયારે નીચે મુખ્ય દરવાજો પહોંચ્યા. દૂધ કે દહીં બધું ખલાસ થઈ ગયું હતું. અમે તો બધાં ભૂખ્યાં થયાં હતાં.

માથે મે મહિનાનો સ્વરજ તપતો હતો.

અમે નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

નીચે ઉતરતી વખતે વધારે સાવચેતી રાખવાની હતી. પથરા ઉપરથી પગ લપસે તો સોથે વરસ પૂરાં!

સુમન અને કાલિકાદેવીની હેરાનગતિનો પાર ન હતો. એમનો હાથ પકડીને ઉતાર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. એમને ચક્કર આવતાં હતાં.

ચઢવા કરતાં ઉતરવામાં ઘણો ઓછો વખત લાગ્યો.

સાડાબારે અમે ઉતરી રહ્યા.

નીચે પણ કેં વેચાતું મળતું ન હતું.

જેનો માટે કળીના લાકડા અને ગાંઠિયાનું સદાચત હતું પણ કેં શિરા માટે શ્રાવક થવાય! મને તો મન થઈ ગયું પણ પંડિતજી જેવા શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણે વાંધો ઉઠાવ્યો.

‘હું તો દસ વાગ્યાનો રાહ જોઉં છું.’ મોટરવાળો બોલ્યો:
‘તમને તો ઘણું મોડું થયું.’

‘શું કરીયે અમારી ગુડસ ટ્રેન ચાલે ત્યારેને!’ મેં કહ્યું.

બધાં બેસી ગયાં. મારે ને પંડિતજીને બીજા નાકા સુધી ચાલવાનું હતું.

રસ્તે બજારમાં મોટરને ઉભી રાખવા સ્થળના આપી હતી. કાંઈ સારી હોટલ કે દુકાનમાંથી ખાવાનું લેવું હતું.

‘આઠ કપ ચહા લાવજો.’ ત્યાંની આગેવાન હોટલમાં મોટરમાં બેઠાં બેઠાં ઓર્ડર આપ્યો.

‘આપુના હુકમથી ચહા બધે બંધ છે.’ હોટલમાંથી જવાબ મળ્યો. ‘બીજું કાંઈ મંગાવો. આઈસક્રીમ તૈયાર છે.’

અમે આઈસક્રીમ ખાધો.

બીજા નાકા સુધી ચાલીને અમે બેઉ મોટરમાં બેસી ગયા.

અને દોઢ વાગે અમે સૌ સોનગઢને રસ્તે પડ્યા.

ઘરના બધા વનમાં ગયા તો વનમાં લાગી આગ. ટોકી ટોકીને સ્થળના કરવા જતાં કાઠારીજીએ ચોકો સાફ કરાવી નાખ્યાં હતાં. ગુરૂકુળમાં ભરવાડજીએ વણેલી રોટલી ખાવાનું અમારા નસીબમાં ન હતું.

છેક અઢી વાગ્યે અમે અતિથિગૃહમાં પહોંચ્યા.

સુમનને ઉપરા ઉપરી ઉલટીઓ થતી હતી. કાલિકાદેવીનું માથું ભમતું હતું.

સૌને કંકડીને ભૂખ લાગી હતી તે કાચુકોર ખાવામાં રોકાયા હતા.

કાઠારીજની ભૂલને લીધે અમારા યજમાનના સંતાપનો પાર ન હતો.

વજ્રેશ્વરી

નટવર : પેલા કુંડ કરતાં આમાં નહાવાની ભારે મઝા પડી.' પંડિતજીએ કહ્યું.

‘એતું પાણી વધારે ગરમ છે.’ મેં જણાવ્યું.

‘અને એના કરતાં ગરમ આ મંદિરની પાછળની બાળુમાં નહીં છે તેમાં કુંડ છે તેનું પાણી છે. એ કુંડ બંધીયાર નહિ પણ વહેતા કુંડ છે.’ સુમને જણાવ્યું.

‘ત્યારે તો આપણે ત્યાંજ નહાવાનાં.’ શ્રીમતિ કાલિકાદેવી બોલી ઉઠ્યાં.

અમે ચારે જણા—પંડિતજી, એમનાં પત્ની શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, સૌ. સુમન તથા હું વજ્રેશ્વરી ગયાં હતાં.

વજ્રેશ્વરી બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેના વસાઇ રોડ સ્ટેશનથી પૂર્વ બાળુએ અરાડ માઇલ પર આવેલું યાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં જવા માટે વસાઇ રોડ સ્ટેશનથી કાચી સડક છે. ગરમ પાણીના કુંડ માટે એ બણીતું છે. એની પાસે તાનસા નહીં છે. એ નદીનાં પાણી ચોમાસામાંજ વહે છે બાકી તો એમાં મુદ્દલ પાણીજ હોતું નથી, એના પટમાં કેટલાક ગરમ પાણીના કુંડ છે. એ કુંડનાં પાણી શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં આપણે નાહીએ છીએ એવાં ગરમ હોય છે. કુંડમાંથી છલકાઇને પાણી નદીની રેતમાં વહે છે અને તેમાં મળી ભય છે.

ત્રણ કુંડ પાસે પાસે હોવા છતાં એકતું પાણી ખૂબ ગરમ અને બીજતું ઠંડુ હોવાથી આપણને નવાઇલાગે એ સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીઓને માટે એક કુંડ અલગ રાખ્યો છે અને તેની

આજી બાજી ઘાસના પડદા રાખ્યા છે.

નદીને કાંઠે મહાદેવનું પુરાણું એક દહેરું છે. એ દહેરાની બાજુમાં ધર્મશાળા છે અને દહેરાની બરાબર સામે એ વિશાળ કુંડ છે. નદીમાંના કુંડ કરતાં એ ઘણા વિશાળ છે અને એકી સાથે વીસ પચીસ માણસ નાહી શકે એટલા મોટા છે. તેમાંના એકનું પાણી સામાન્ય ગરમ છે અને બીજાનું એથી ઓછુ ગરમ છે. ભાવિકો એ કુંડમાં નાહી ધોઈને મંદિરમાં જાય છે. એ પુરાણા મંદિરનું મહાત્મ્ય પણ ઘણું છે.

શ્રીમતિ કાલિકાદેવી પરમ ભાવિક હતાં. એમણે વજ્રેશ્વરી જવાનો ખૂબ આગ્રહ કરેલો. એમની સાથે બીજાં પણ કેટલાંક ઓળખીતાં પાડપાડોશી આવવા તૈયાર થયેલાં અને અમે ખારસાં એક મોટરબસમાં સમાઈએ એટલા માણસો થયેલાં.

સવારના આઠ વાગે અમે વસાઈ સ્ટેશને ઉતર્યાં. અમારા એક મિત્રને આગળથી ખબર આપેલી એટલે તેમણે બસની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. તેઓ પણ અમારી સાથે આવ્યા.

મરાઠી રાજ્ય અમલમાં વસાઈના કિલ્લાની ઉપયોગિતા પુષ્કળ હતી. એની જરૂરીઆત ભેદને પોર્ટુગીઝોએ એ મરાઠાઓ પાસેથી લઈ લીધેલો અને તેમની પાસેથી એ અંગ્રેજોના હાથમાં આવેલો. હજી પણ પોર્ટુગીઝોના વખતનાં મોટાં ભવ્ય દેવગૌ અને મકાનો વગેરેનાં ખડેરાં ઉભાં છે અને તે વખતની યાદ આપે છે.

રસ્તે જતાં કેટલાંક એવા કુંગર આવ્યા કે જેમનો દેખાવ જ કદર બિહામણો લાગે. આખા કુંગર ઉપર ઝાડનું તેા થું પણ ઝાંખરાનુંથે નામ નિશાન નહિ ! એવા એ બોડિયાં કુંગર હતા.

‘આવું શાથી હશે ?’ પંડિતજીએ રસ્તામાં પૂછ્યું.

‘આ તરફના કુંગરો જ એવા છે. વખતે એમાં ગંધકનું તાવ વધારે હશે.’ અમારા સ્નેહી છબીલદાસે જવાબ આપ્યો.

‘અને આ તરફ ભાત સિવાય બીજું કંઈ ચતું જ લાગતું નથી ? સુમને પ્રછયું’

‘અહિંયાં તો એનો જ પાક છે.’

અને ચારે તરફ ભાતનાં ખેતરો સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહતું. કુંગરો, તળેટીમાં થોડાં ઝાડ અને સપાટ જમીનમાં ભાતનાં ખેતરો નજરે પડતાં હતાં.

વજ્રેશ્વરી જમીને અમે બધાં મહાદેવના દહેરા પાસેના કુંડમાં નહાવા પડ્યાં. કુંડમાં એ હાથ જેટલું પાણી હતું અને તળીએથી પાણી ઉપર આવીને એક તરફ વહી જતું હતું.

નહાતાં નહાતાં શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વચના કરી એટલે અમે બધાં નદીના પટમાંના કુંડમાં નહાવા ગયાં. ત્યાંનાં પાણી ભારે તાઝગી આપનારાં હતાં. અમે બધાં નાહી શકાય તેટલું નાહ્યાં અને પછી કપડાં બદલીને મહાદેવના મંદિરમાં દર્શન કરી આવ્યાં. તે પછી અમે સાથે લઈ ગયેલાં તે નારતા પાણીને ન્યાય આપ્યો.

પછી તો અમે એક સારા મઝાના ઝાડની છાયામાં એસીને રમતે ચઢ્યાં.

રમતાં રમતાં કંટાળ્યાં અને એકાદ કલાક આરામ કર્યો. કોઈ સ્વપ્ન, કોઈ ગપ્પે ચઢ્યું, કોઈ ઊંઘી ગયું. એમ કરતાં એ વાગ્યા.

‘અહિંયાંનો મહિમા એવો છે કે બધાંયે બપોળે ત્રણ ત્રણ વાર આ કુંડમાં નહાવું જોઈએ.’ શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ સ્વચના કરી.

‘અને જેટલી વાર નહાય તેટલી વાર ભૂખ લાગે એમ પણ આપણાં પાડોશી જયાળહેન કહેતા હતાં.’ સુમને ઉમેર્યું.

પછી તો પ્રછવું જ શું !

પંડિતજીને નહાવાનું તાન ચઢ્યું. એ ગયા અને મને

ધસડીને લઇ ગયા. પછી તેા અમારું આખું મંડળ ફરીથી નહાવા ગયું.

સુમનની વાત ખરી હતી. અમને બધાને ખાધેલું પચી ગયું અને લૂખ લાગી. આ પાણીમાં અજળ ચેતન હતું.

આ કુંડ સૌને માટે ખુલ્લા હતા. હિંદુ, પારસી, મુસલમાન સૌ એનો લાભ લઇ શકતા હતા.

અમે જેમ નહાતા ગયા તેમ અમારી લૂખ ખુલતી ગઇ.

‘નટવર ! અહિંથી લગભગ એ માઇલ દૂર આવા કુંડોની ખાણ છે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘કુંડની તે ખાણ હોતી હશે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હારે હા ! એક એ કે પાંચ દસ નહિ પણ એક સામટા સૌ નેટલા કુંડ છે.’ પંડિતજીએ જણાવ્યું. ‘એમાંના એક કુંડતું પાણી તેા એટલું ગરમ છે કે એમાંથી વરાળના ગોટે ગોટા નીકળે છે.’

‘અને નટવરભાઇ ! જ્યાંહેન કહેતાં હતાં કે ચોખાની પોટલી બાંધીને એમાં રાખીએ તેા જરા વારમાં ભાત રંધાઇ જાય છે. નહિ ચૂલો સળગાવવાની કડાકુટ કે નહિ વાસણની પંચાત !’ શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ કહ્યું.

‘તો તેા ત્યાં રહેવાની મઝા પડે !’ સુમને જણાવ્યું અને પૂછ્યું. ‘આ બધું શાથી થતું હશે ?’

‘એતું કારણ એટલું જ છે કે તાનસા નદીના તળીયા હેઠળ ગંધક અથવા ખીબ કોઇ અદ્ભુત રસાયણિક પદાર્થો હોવા બેઠકો કે જેને લીધે આ રીતે પાણી ગરમ થાય છે અને કુંડ વાટે બહાર પડે છે. પાણીનાં ઝરણાં બેઠકને તેની આબુબાબુ કુંડ બાધેલા છે.’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘આવા પાણીથી માંદા માણસોને ફાયદો થાય ખરો ?’

‘હાસ્તો ! જ્યાંહેન કહેતાં હતાં કે દાકતરો કેટલાંય માંદાં

માણસોને વજ્રેશ્વરી જપને રહેવાની અને આ કુંડોમાં નહાવાની સલાહ આપે છે.' કાલિકાદેવીએ કહ્યું. એમની બધીયે માહિતી એમણે જ્યાબ્દેન પાસેથી મેળવેલી લાગતી હતી.

‘એમની વાત ખરી છે.’ મેં કહ્યું. ‘સંધિવા, અર્ધાંગવાયુ અને પક્ષાઘાત જેવા રોગ આ પાણીથી મટે છે અને એવા દરદીઓને દાકતરો આવા કુંડોમાં નહાવાની સલાહ આપે છે. આપણે ત્યાં તો ઠીક છે. પણ યુરોપમાં સુદ્ધાં આવા ઝરા અને કુંડોનો મહિમા જેવો તેવો નથી. એનો લાભ સેંકડો લોકો લે છે અને દૂર દૂરથી એમાં નહાવા માટે લોકો આવે છે.’

‘આપણે ત્યાં આ સિવાય બીજા આવા કુંડો હશે ખરા?’ સુમને સવાલ કર્યો કર્યો.

‘ગુજરાતમાં દેવકી ઉનાઇના કુંડો અને લસુંદ્રાના કુંડો જાણીતા છે. દેવકી ઉનાઇ બીલીમોરા કાલાઆંબા લાઇનમાં થઇને જવાય છે અને લસુંદ્રા ડાકોરથી તેર અને કપડવંજથી નવ માઇલ દૂર આવેલું છે. ઉનાઇમાં ચૈત્રી પુનમ ઉપર મેળો ભરાય છે અને લસુંદ્રામાં શિવરાત્રિ તથા જન્માષ્ટમી ઉપર મેળો ભરાય છે. લસુંદ્રામાં ૧૮ પાકા બાંધેલા કુંડો છે અને ગુજરાત-ભરમાં એ સારી રીતે જાણીતા છે.’

‘અને નટવરભાઇ! વજ્રેશ્વરીનો ચૈત્રી અમાસનો મેળો તો તમે લૂલી ગયા.’ કાલિકાદેવી ઓલી ઉઠ્યાં. ‘જ્યાબ્દેન કહેતાં હતાં કે શિવરાત્રિ, સૂર્યઅહણ અને નવરાત્રિમાં લોકોની ભારે ઠઠ અહીં જમે છે અને ચૈત્રી અમાસે તો મોટો મેળો ભરાય છે.’

‘તમારી વાત ખરી છે.’ મેં કહ્યું. ‘વજ્રેશ્વરી માતાનું અને આ કુંડોનું મહાત્મ ઓછું નથી.’

‘હો! હજી તો આપણે વજ્રેશ્વરી માતાનાં દર્શન કરવાનું તો બાકી રહ્યું.’ કાલિકાદેવી બોલ્યાં.

‘તે આપણે હવે ત્યાં જઇએ છીએ.’

અમે બધા નાહી ધોષને પરવાર્યા ત્યારે અમને બુખ તો કકડીને લાગી હતી મલાડથી લઈ આવેલો નારતો ખલાસ થઈ ગયો હતો એટલે બીજી કું ગોઠવણ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.

‘તમે જરાયે ચિંતા કરશો નહિ.’ અમારા મિત્ર છબીલદાસે કહ્યું. ‘આપણે વજાબાઈના મંદિરમાં જઈને બધીયે ગોઠવણ કરીશું. પૂજારી સાથે અમારે તો બાપદાદાનું ઓળખાણ છે અને અહીં બધું મળે છે.’

‘ત્યારે તો આપણે ચહા પાણી માટે વાસણો માગવાં. એકાદ મોટી એવી શેતરંજી અને ચહા પાણીનાં વાસણો હશે તો ચાલશે. પછી તો બીજું આપણે કું નથી જોઈતું.’ પંડિતજી બોલ્યા.

અમે બધા વજાબાઈનાં દર્શને ચાલ્યા.

વજાબાઈનું દેવળ વસંતના મરાઠા સરદાર સરસુભેદાર શંકરજી કેશવે પોતે અરાડમા સૈકામાં પોટુંગીએ ઉપર મેળવેલા વિજયના રમારક તરિકે બંધાયેલું છે. એના આગળના ભાગમાં એક ઉંચી અને ભવ્ય દીપમાળ છે. મંદિરની ઉંચાઈ સારી છે. ૪૦ થી ૫૦ પગધિયાં ચઢ્યા પછી મંદિરમાં જવાય છે. મંદિરની પાછળ એક મોટી ટેકરી છે એટલે એના દેખાવમાં ભારે ઉમેરો આવે છે. માતા બાળકને ગોદમાં લઈને બેઠી હોય એવો એનો દેખાવ છે.

અમે બધાં મંદિરમાં ગયાં અને વજાબાઈ માતાનાં ભાવ પૂર્વક દર્શન કર્યાં. મંદિરની ચારે તરફનો દેખાવ સુંદર હતો. પાછળની બાજુએ એક દરવાજો હતો અને ત્યાં થઈને ટેકરી ઉપર જવાની યગથી હતી.

છબીલદાસ અને પંડિતજી પૂજારી પાસે ગયા અને થોડાં વાસણ તથા એક શેતરંજી લઈ આવ્યા અને ચા પાણીની તૈયારી કરવા ગયા.

અમે ટેકરી ઉપર એક દહેરી હતી તે જોવા ગયા.

ટેકરીએ ચઢતા જરા વાર લાગી પણ ઉપર ચઢ્યા પછી અમારી મહેનત સફળ થઈ.

પવનની લહેર એવી તો મઝાની એ ટેકાણે આવતી હતી કે બસ એસીજ રહીએ એમ થતું હતું.

એ દહેરીમાં એક સાધુ રહેતો હતો એમ અમને ખબર મળી પણ એ ત્યાં ન હતો. એણે સુંદર સ્થાન શોધી કાઢ્યું હતું અને તેનો ઠીક લાભ ઉઠાવતો હતો.

દૂર દૂર સુધીનો મનોહર દેખાવ જોઈને અમને ખૂબ આનંદ થયો.

અમે નીચે ઉતર્યાં અને મંદિરમાં ગયા ત્યાં છબીલદાસ મળ્યા.

‘ચાલો, ચાલો, ચઢા તૈયાર થઈ છે અને નાસ્તા પાણીની પણ ગોઠવણ કરી છે.’ એમણે કહ્યું.

અમે એમની સાથે ગયા.

એક ખડખડ પાંચમ ધર્મશાળામાં તેઓ અમને લઈ ગયા.

‘છબીલદાસ! આમ તો તમે કહેા છો કે મંદિરની આવક સારી છે ત્યારે આ મકાનની હાલત આમ કેમ?’ કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

અને એમનો સવાલ સાર્થક હતો એમ મને પણ મકાનના દિદાર જોઈને લાગ્યું.

‘એ તો એમજ ચાલે છે. આ તરફનાં મકાન એવાં જ હોય છે!’ છબીલદાસે કહ્યું.

‘શું ધૂળ એવાં હોય છે!’ મેં કહ્યું. ‘આતું બીંપણ તો બુઝો. કાણ બણે કેટલા વરસ ઉપર ક્યું હશે. અને આ જંજમ! એ પણ કાચરાની સાલની લાગે છે!’

‘ધરમની ગાયના દાંત શા જોવા!’ સુમને કહ્યું.

‘તેમાંજ એ પાંગળી રહી ગઇ છે.’

‘ચાલો ચાલો અહા ચા ઠંડી પડી જાય છે.’ પંડિતજી બોલ્યા.

અને એ ચહા ! અરે ભલા ભગવાન ! એ ચહા હતી કે કાળીજીરીનો ઉકાળો !

‘અરે જીભીલદાસ ! આ પણ અહીંની જ પ્રસાદી છે કે ? અહીં સારી ચહા પણ નથી મળતી ?’

‘ભાઈ ! આ ગામડું છે. જે છે તે રળુ કયું’ છે. બાકી તો તમને રસ્તામાં પાપડી લઈ જઈશું ને ત્યાં આપીશું !’

‘ઠીક ઠીક !’

અને અમે ચહા નારતાને ન્યાય આપ્યો. કોઈને કશુંય બાવ્યું નહિ પણ ભૂખના ભેરે થોડું ઘણું પેટમાં નાખ્યું અને પાણી પીધું.

જીભીલદાસે કરેલાં વખાણુ અને જૂનું ઝોળખાણુ અમારે ગળે ન ઉતર્યાં. કાં તો એ ઝોળખાણુ ભૂલાઈ ગયું હતું કે પછી એ એમણે ઠંડા પહેરની તોપ લગાવી હતી.

અને પછી તો વધારે મોડું થઈ જાય તે પહેલાં અમે મોટરબસમાં ગોઠવાઈ ગયાં અને વસઈને માર્ગે પડ્યા.

વસઈનો કિલ્લો મોટરબસમાં બેઠાં બેઠાં ભેંચો અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં પાપડી આવ્યા.

પાપડીમાં જીભીલદાસે અમને ગોળપાપાડી ખવરાવી એ બે યાદ ન રાખું તો એટલો કૃતદની ગણાઉં.

પાપડીથી અમે વસાઈ રોડ આવ્યાં અને ત્યાંથી છેક મોડી રાત્રે થાક્યાં પાક્યાં મલાડ આવ્યાં.

અમારી વજ્રેશ્વરીની યાત્રા સફળ થઈ કારણ કે એ દિવસ પછી જીભીલદાસના વિવાહ થયા.

શ્રીઓની ઉન્નતિનો માર્ગ

‘નટવર! આજે તો તારું કામ પડ્યું છે.’ એક દિવસે
મારા ઘરમાં પગ મુકતાં જ પંડિતજીએ કહ્યું.
‘કેમ! શું છે?’ મેં પ્રશ્ન્યું.

‘એને તારી સલાહ લેવી છે’

‘કોને?’

‘દેવીને.’

‘શી બાબત?’

‘એની કાંઈ સહીયરે વીલ કર્યું’ છે.’

‘પણ એમાં મારી શી જરૂર?’

‘તું ચાલ તો ખરો.’

પંડિતજીની સાથે હું એમને ઘેર ગયો. કાલિકાદેવીએ
અમને આવકાર આપ્યો.

‘આવો આવો નટવરલાલભાઈ! આજે તમારું જરા કામ
પડ્યું છે.’

‘બોલો’

‘તમે પેલાં વિનોદાબહેનને ઓળખતા હતા ને—’

‘હા.’

‘તે એ દેવલોક પામ્યાં અને એમણે વીલ કર્યું’ છે. મને
એમની વકિલ નીમી છે’

‘પછી?’

‘જુઓને આ રહ્યું વીલ’ એમ કહીને કાલિકાદેવીએ મને
વીલ આપ્યું.

એ નીચે મુજબ હતું:

વિનોદાનું વીલ

હું વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઈ રહેવાસી અમદાવાદ ખાડી-
આના ઉમર વર્ષ ત્રીસ, જીંદગી ક્ષણભંગુર હોવાથી
આ મારું છેલ્લું વીલ યાને વસીયતનામું કરી બઉં
છું અને આની પહેલાં કરેલાં તમામ વીલ આથી રદ કરું છું.

૨. મારા વીલના વકીલ (એકઝીક્યુટર) તરીકે મારી
સહીયર કાલિકાદેવી પ્રાણશંકર પંડિતજી (મુંબઇ) નાને
નીમું છું.

૩. મારા મરણ બાદ આ વીલની ચોથી કલમમાં જણાવ્યા
મુજબની મારી મીલકતનો મારા વકીલે કબજો લઇ આગળ
જણાવ્યા મુજબ તેની વ્યસ્થા કરવી.

૪. મારી મીલકત નીચે મુજબ છે:

- (૧) મુંબાઇ સરકારની સાડા છ ટકાની લોન રૂ. ૬,૦૦,૦૦૦ની
- (૨) સાબરમતી કિનારે બંગલો.
- (૩) ખાડિયામાં ત્રણ મજલાવાળું મકાન.
- (૪) રાચ રચીલું, ફરનીયર, દરદાગીના વગેરે.

૫. મારા વકીલે નીચેની વાતને મળતી આવે એવી એક
અી શોધી કાઢવી.

મારી બાણુની દયાકુંવર થોડુંક થયાં મરી ગઇ તે કહેતી
હતી કે:

‘મારી નાની ઉમરે પરણ્યા પછી ચારેક વરસે જ્યારે હું
સાસરે જતી આવતી થઇ ત્યારે એક રાતે મારા ધણી સાથે
સહેજ કળયો થયો હતો. હું હમેશાં સાસુ સાથે સહેજ સહેજમાં
લડતી અને તે માટે મને તેમણે ઠપકો દેવા માંડ્યો હતો પણ
તે મારાથી સહન ન થયું તેથી, અને તેમના ઉપર દાખ એસા-
ડવાના વિચારથી હું તરત જ જાહેર બારીએથી પડી. મને બાન

આવ્યું ત્યારે મારો એક હાથ ભાંગી ગયો હતો અને આખા અંગમાં ધણું દુઃખ થતું હતું. કેટલાક મહીનાનો ખાટલો સેવ્યો, પછી હું સાજા થયો. આમાંથી તો તે વખતે મને એ કાયદો થયો કે મારા પતિ હમેશાં મારા ધાકમાં રહેતા અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા હલકી ન પડે અથવા તો ‘એવો જડ જેવો કે જૈરીનો હાથ ભાંગી નાખ્યો’ એમ ન કહેવાય તેની બહુ કાળજી રાખતા’ એની પડોશમાં ચીમન કરીને એક છોકરો હતો તે એને ચીંટવતો કે:-

અક્કર બાણાં મક્કર બાણાં જાણાં હિંદુસ્તાનાં,
એ તીલૂંકા સંગ ન કીજેહુંઠાં લંગડાં ઓર કાણાં;
લંગડા બુચડ અંધા હુંઠા શીરમેં ગંભ હોય,
વાંકા સંગ કળ કીજીયે કે હાથમાં ડંડા હોય.

‘એ તો મારા કાકા એવા છે! હું હોઉંની! તો તો દયા કાકી! બસ, ડંડાથી જ વાત કરે!’

આવી સ્ત્રી શોધી કાઢી તેને નીચેની સરતે રા. ૫૦૦૦) અંકે રૂપિયા પાંચ હજાર બક્ષીસ આપવા.

(૧) ધણીની સાથે કેાઇ ભત્રાનું ખરાબ વર્તન ન ચલાવે.

(૨) એક હાથ ભાંગ્યો એ પ્રભુની મહેરબાની! એમ માનીને હમેશા બીજા સાથે સારી રીતે વર્તે અને સદાચારમાં જાંઘળી ગાળે.

મારા વકીલે એ સરતો ખરાબર પગાય તે સારું:

(૧) રીતસરનું લખાણ કરાવી લેવું અને તેના બમીન લેવા.

(૨) અથવા અમુક રકમ ઓછી આપવી અને તેને પોતાને ખાતરી ન થાય ત્યાંથી સુધી તે રકમનું વ્યાજ આપવું.

(૩) ઓછી આપવાની રકમ મારા વકીલની મુનસરીમાં આવે તે મુજબ ઠરાવે.

૬. નીચેના ગુણવાળી બીજી સ્ત્રી શોધવી.

(૧) આખો દહાડો વલવલાટ કર્યા કરે. (૨) બાંગલા હાલ્લાની પેટે બબડ્યા કરે. (૩) પાડપાડોશી સાથે લહે. (૪) પોતેજ સારી અને બીજી બધીઓ નહારી. (૫) નાનામાં નાના સરખા ઘાટીયા તે પાડપાડોશી ને માટી, એ સૌની સાથે સરસવતી ચલાવે. (૬) પારકું ઉછીનું લઇને ધણીને ન કહે. (૭) ધણીને અબ્દમપબ્દમ સમજાવે. (૮) એકને એક ને બીજીને બીજું કહી નારદવેડા કરતી કરે.

એવી સુલક્ષણી સુંદરી (૧) શોધીને એક વરસમાં સુધરવાની ને ખાત્રી આપવાની વાત કરી, એક વરસ પછી મારા વકીલે પાકી ખાત્રી કરીને તેને આઠ હજારની રકમ નીચેની શરતે આપવી.

(૧) ઉપરના સઘળા દુર્યુષ્ટો તબવા.

(૨) એ બાબતની ખાત્રી પાડપાડોશી આપે. નાનામાં નાનો ઘાટીયે આપે, ને મારો વકીલ ખાત્રી કરે.

૭ મારી એક વાત મને યાદ છે, તે નીચે મુજબ છે.

અમે એક વખત અંધેરી રહેતા હતા, ત્યાં એક જણીને અનુભવ મને થયેલો. અમે ઉતર્યાં હતાં તેની પાસેના બંગલામાં ચારપાંચ કુટુંબ રહેતાં હતાં. એમાંની ત્રણ સાથે મારી વાતને સંબંધ છે. તેમાંની એક જણીને છોકરાં ન હતાં, ને બીજી એને હતાં. પેલીનાથી એમાંની એક જણી દબાઈ જતી હતી, પણ બીજી સામે થતી.

(૧) પેલીએ ત્રીજીની દીકરીની લટ કાપી લીધી. ધીમે ધીમે પહેલી અને ત્રીજી વચ્ચે તકરાર શરૂ થઈ. પહેલી એવી પક્ષી, કે લહે, રડે, ને પાછી સાથે ભેસે.

(૨) એવામાં એના વરનો કોઈ સગો મેમાન થઈને આવ્યો. પેલી તો લુગડાં ધોતી બચ, મેમાનને પૂઠ પાછળ ગાળેા બાડતી બચ ને કહે કે કાણુ બણે કયાંથી આવા લડાયા રોજ

રોજ આવે છે !

(૩) છાની માની જલેબી મંગાવે ને ખાય, ભજ્યાં ખાય, ચાહ પીએ.

(૪) સવાર સાંજ ધણીથી છાની ચાહ કરે ને પીએ. ધણી આવે તો ઢાંકી દે.

(૫) એક દહાડો ત્રીજનો કોષ સગો આવ્યો ત્યારે કહેવા લાગી કે એ તો ખરાબ ચાલનો છે. ખરું ખોટું કાણુ જોવા ગયું છે !

(૬) ઉછીનું લે ખરી પણ પોતે ઉછીનું દે નહિ.

(૭) પેલી બીજ જે તેનાથી દબાતી તેના ઉપર ખોટું દબાણુ કરે. કહ્યું કરાવે, કામ કરાવે ને પોતે મજા કરે ! પેલી ત્રીજ તો માને નહિ તેથી તેનું ભૂંડું બોલે ને ખરાબ ચાલની ફલટા કહે.

(૮) અશ્લીલમાં અશ્લીલ અને ગુપ્ત વાતો કરે.

(૯) ત્રીજનો હાથ ચોખ્ખો નહતો અને તેનો વર બારણાં દષ્ટ રસોઈ કરતો હતો ત્યારે કહે ‘એ તો એવી એ રાધે છે ! બળ્યુ બા ! એવો ભંગીયાવાડો કેમ વેઠાય !’

(૧૦) પોતાની સાસુને, ભાઈને, ભાભીને સૌને સરસ્વતી ચોપડે.

(૧૧) પેલી બેઉ જણીઓને ધમકાવે કે આમ નહિ કરો તો આમનું આમ તમારા વરને સમજવરાવીશ તે તમને ભારે થઇ પડશે.

(૧૨) એક દહાડો તેના વરનો સગો કોષ મિત્રને ત્યાં ગયો હશે ત્યાં તેની સ્ત્રીએ તેની મારફતે કંઈ પ્રજાવ્યું એટલે કહે: ‘એ તો એનો વર થાય છે ! એની ચાલ જ ખરાબ છે ! એ રા-પણુ એવી છે.’ પોતાની શાલ એક વખત તેના મિત્રની સ્ત્રીએ વાપરી એટલે કહે: ‘જો હું નહોતી કહેતી ? એ ર-ને

રા-એવાજ છે!

(૧૩) પેલો સગો આવવાનો એટલે ધણી પાસે રહે ને કંઈ કંઈ ફેલ કરે! એક વખત ધણી માદો તોય જીભ એટલી ચલાવે કે પેલો ગ્રીચારો કંટાળી બચ તોય ટકટકારો ઓછો ન કરે!

(૧૪) ઘાચીના ઘરની 'સાંની' (ઘાણીમાં પીલતી વખતે અધકચરા અને તેલ નીકળતા તલને સાંની કહે છે.) ખવાય પણ ત્રીજીનું છોકરું ઘાચીને ત્યાં હોય ને તે જો લે તો કહે કે 'જાણી તમારો અવતાર! ઘાચીને અડ્યાં!'

(૧૫) ધણીની ગેરહાજરીમાં સાડું સાડું ખાવાનું કરીને ખાય. ધણીને કહે: 'જાણી મારાથી ખવાતું નથી. પેટમાં દુઃખે છે.' પણ જાનાંમાનાં ખાધું હોય તે કાણુ જાણુ!

(૧૬) અધરકવા માટે દહીં માગી લાવે 'વધારે આપો ને' કહીને વધારે લે અને ઘેર જઈ ચાટી બચ.

(૧૭) વાડીમાંથી જાનીમાની કાંઈ ચીજ તોડે ને ખીબને જીએ તો ઉલટી ગઈ પડે. ચોર કાટવાળને દંડે!

(૧૮) રજતું ગજ કરીને કહે. ખીબની વાત કરીને કહે કે 'આટલું મળે છે તેમાં રોક તો જો મારે છે! એ તો બધુંય ખીબની ઉપર હો કે!'

(૧૯) પોતાના ઘરનો કચરો સામાના તરફ નાંખે.

(૨૦) ઘોવા એસે, તો કુવાનો દોઢ પહોર સુધી જાલ ન છોડે.

(૨૧) એક વખત એક વિધવા બાઈ પોતાની વિધવા દીકરી સાથે એકઠે ત્યાં મળવા આવી. પાસે પુંજ ઠીક હતી. સત્તર વર્ષની ઉંમરે વિધવા થયેલી દીકરીને ત્રીસ વર્ષની કરી હતી. તેઓ ગયાં એટલે પાછળથી કહે કે: 'મા ને દીકરી જોડે જરાજ છે. એ શા બવાડા! વળી રા...ને ફરવા શા જવા તા! વિધવા અંધ, તેને મુઠો જોઈએ, તોયે એટલો રાખે છે, ને ઘરેણા પહેરે

છે. બાળ્યા એમના અવતાર !

(૨૨) ધણીને અઘટમ પઘટમ સમજાવ્યો, એટલે બસ !
એમ કહીને ત્રીજીને બાળે !

(૨૩) જીકું ભોલે.

(૨૪) શાણી સીતા જેવો દેખાવ ધારણ કરે.

(૨૫) પાંચમી કલમમાં જણાવેલી દયાકુંવરના જેવા દુર્ગુણ.

(૨૬) ત્રીજીની બેનપણીને મોઢે ત્રીજીનું ભૂંડું ભોલે ને ત્રીજીને મોઢે તેની બેનપણીનું ભૂંડું ભોલે. બેને લઢાવવા યત્ન કરે, પણ બેય તેના માથાની ત્રીજી કરતાં તેની બહેનપણી ચઢે. માથામાં મારે તો ઢીસુ થાય તેવી !

(૨૭) સત્તરવાર ત્રીજીનો સ્ટવ લઈ આવે, કહે કે જરૂર બેઠકો છીએ, દૂધ ગરમ કરવું છે અને જરાબર બે કલાક વાપરે. બધું ઘાસલેટ ખૂટાડે.

(૨૮) ત્રીજીને કહે કે સો કરો પણ અમારી નાત તમારા કરતાં ઉચી, અમે આટલું પાળીએ ને તમે આટલું ન પાળો, પણ ત્રીજીના હાથની ખાંડવી (છાસ, ચણાનો લોટ, ખાંડ, મીકું મરચું ને મસાલાની એક વાની) ખવાય ! તેમાં બાધ નહિ !

(૨૯) હાથ ચોખ્ખો ન હોય ત્યારે કહે કે 'નર્યો બા ! બડવાડો (બ્રજવાડો) એ બ્રજાચાર કેમ થવા દેવાય !' પણ પોતે નાહ્યાપછી છોક પાંચમે દહાડે માથું ચોળે. માથામાં તેલ ઘાલ્યું હોય તે છતાં ચોળે નહિ ને ઘરકામ કરે તેનો વાંધો નહિ.

(૩૦) પોતાને કેટલાંક કારણોના લખને ધણી છઠે છ માસે ઘરમાંથી બહાર લઈ બધાં પણ ખીજીને જતાં બેઠ દાંડી બધાં.

(૩૧) વરની બિલકુલ પરવા વગરની.

(૩૨) મહા અદેખી.

આવી બત્રીસ લક્ષણો (૧) સ્ત્રી શોધી કાઢી એનું અંકેકું લક્ષણ મટાડવા ખાતર અંકેક હબર રૂપીઆ મારા વડીલે

આપવા. સરત એ કે મારા વકીલને ખાત્રી થાય અને દશ ખૈરાના મંડળનું સારી ચાલ બદલ સર્ટીફિકેટ મેળવે.

૮. 'સ્ત્રીઓની કુટેવો અને તે સુધારવાના રસ્તા' એ વિષય પર સારામાં સારો નિબંધ લખનાર લેખક લેખિકાને પાંચ હજાર રૂપિયા આપવા.

૯. મારા સ્મારક માટે એક સ્ત્રી મંડળ સ્થાપવું, અને તેણે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા બનતા પ્રયાસો કરવા. એ મંડળને હસ્તક મારા વકીલે મારી બાકીની બધી મીલકત સોંપવી. મારા વકીલે એ મંડળમાં પ્રમુખપદે કામ કરવું.

૧૦. સદર મંડળને હું ફરમાવું છું કે આવી બત્રીસ લક્ષણીઓ જેમ બને તેમ સમાજમાંથી ઓછી થાય, તેવું જ્ઞાન આપવા માટે પુસ્તકો રચાવવા, પારિતોષિકો આપવા, હરિશ્ચંદ્રો કરાવવી, અને બને તેટલા સઘળા પ્રયત્ન કરી, પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ રાખવું. શાળા પાઠશાળામાં એ વિષયને લગતાં પુસ્તકો, પત્રિકાઓ, અને માસિકો મફત આપવાં.

૧૧. મારા વકીલને પોતાને બીજા વકીલો નીમવાની અને આ વીલ પ્રમાણે વર્તતા જે ખર્ચ થાય તે કરવાને સંપૂર્ણ સત્તા છે.

ઉપર લખેલું વીલ મેં મારી રાજપુત્રીથી પૂર્ણ તંદુરસ્તીમાં, અક્કલ હુશીઆરીથી કર્યું છે, અને તે મને કબુલ મંજૂર છે. મિતિ સંવત ના શ્રાવણ સુદી ૧૦ ને વાર બુધ. તા. ૮ મી એપ્રિલ સને.

ઉપર જણાવેલાં વિનોદા
વીરપ્રસાદ દેસાઈએ સહી
સિલ્કો કર્યો, અમારી
રૂબરૂમાં

સહી
વિનોદા વીરપ્રસાદ દેસાઈ

ડૉ. જયકૃષ્ણ હરપ્રસાદ મહેતા
એમ. ડી.

કનૈયાલાલ સી. દેસાઈ

સોલીસીટર

‘હેવટે પણ વિનોદા એના ધ્યેયને વળગી રહી.’ કાલિકા દેવીએ કહ્યું. ‘એને મન સ્ત્રીઓની સામાજિક ઉન્નતિ એ મુખ્ય વિષય હતો. ભિચારીએ ઝાઝુ સુખ જોયું ન હતું અને પ્રભુએ એ પૈસા આપ્યા હતા તેનો સદુપયોગ એણે કર્યો ને હેવટે બાકીનું કામ મને સોંપતી ગઈ.’

‘પણ એમણે લખી છે એવી જત્રીસ લક્ષણી અને જત્રીસ લક્ષણીઓ શી રીતે શોધી કાઢશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘એમાં તમારા કરતાં સુમનજીને વધારે મદદ આપી શકશે. એવાં સંજ્ઞન મળવાં મુશ્કેલ નથી.’

‘એ તો ઠીક! બોલો મારું શું કામ હતું?’

‘ઐતહુજ કે તમે આ કામમાં મને વારંવાર જોષતી મદદ આપશો ને? જનતા સુધી મારે એકાદ સ્ત્રીસમાજ કે બગિચી સમાજ સ્થાપવો પડશે અને પત્રિકાઓ, પુસ્તકો અને એકાદ માસિક પ્રકટ કરવાની જરૂર પડશે. એ બધું એકલે હાથે શી રીતે થાય! તમે અને સુમનજીને મદદ આપો તોજ એ બને.’

‘અમારી ઊંઢની સંપૂર્ણ મદદ વિના માગ્યે તમને મળશે.’

‘તો તો સારું. મારો અડધો ભાર ઓછો થયો!’

અને તે પછી વિનોદાના વીલ મુજબ કાલિકાદેવીએ ‘વિનોદા બગિચી સમાજ’ ની સ્થાપના કરી અને તેને અંગે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિને લગતાં કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં તેમાં ખાસ કરીને સુમનજી ‘સુવાવડ અને બાળઉછેર’ નું દળદાર પુસ્તક સ્ત્રી વર્ગને સારો ચાહ મેળવી શક્યું હતું. તે ઉપરાંત ‘મહિલા વિનોદ’ નામનું માસિક પણ શ્રીમતિ કાલિકાદેવી તથા સુમનગૌરીના સંયુક્ત તંત્રી પદે નીકળે છે.

વિનોદાના વીલની રૂએ આજ સુધીમાં એકસો આઠ સ્ત્રીઓના
ગૃહ સંસાર સુધર્યા ને સુખી થયા છે એ નોંધ લેવા જેવું છે.

એક માનપત્ર

‘**આ**જે જેલા ચક્રશંકરને માનપત્ર આપવાનું છે !’
પંડિતજીએ મને ખબર આપી.
‘કયા ચક્રશંકર ?’ મેં પૂછ્યું.

‘આપણા વક્રશંકરભાઈના દીકરા.’

‘એમને શાનું માનપત્ર છે ?’

‘છે તો ખરું. પેલા વજેરામભાઈના દીકરા આગેવાની ભર્યો
ભાગ લઈને આપવાના છે.’

‘ઠીક. તમે કહેશો ત્યારે આવીશું.’

વખત થયો એટલે પંડિતજીની સાથે હું ચે ગયો. સભામાં
હાજરી ઠીક ઠીક હતી. માનપત્ર ચાંદીની ભુંગળીમાં આપવાને
બદલે ખાદી પર છાપેલું હતું.

સભામાં દાખલ થતાં જ માનપત્રની એક નકલ અમને
મળી એમાં ચક્રશંકરનાં ખૂબજ ગુણગાન કરેલાં હતાં. તે નીચે
સુજળ હતું :

માનપત્ર

ૐ શ્રી ગર્દભપતિ કુલ દેવતાભ્યોનમઃ શ્રી મહાવિષ્ણુવે નમઃ
શ્રી મહેશ્વરાય નમઃ :

અથશ્રી પૃથ્વીતલે, જંબુદ્વીપે, ભરતખંડે આર્યાતર ગતદેશે
શ્રી તમારિ તનયા તીરે સુરત બંદરે મહાશુભસ્થાને અનેક સર્વે

શુભોપમાલાયક ગલેમંડી થાચીવાડ મુકામના શ્રી વેંગણુલુવન નિવાસી શ્રી શ્રી ૧૦૮ ચતુર્દશ રત્નેન તાડનિયમ મહદ્ વિદ્રઢવર્થ, સાક્ષર વિપરીત શષ્ઠ શિરોમણી વક્રશંકર સ્વતું ચક્રશંકર પંડિત મહાશયના ચંપલાભાવે ધૂળથી આવૃત થયેલા પદકમલે અત્યંત આદર અને ભાવપૂર્વક આ

માનપત્ર

સમર્પણ કરનાર ઉપરોક્ત નગરનિવાસી શ્રી સ્વયંપુર ગમાર-મહામંડળના સભાસદો, પટાવાળાઓ અને આડુવાળાઓ, આ લખ્યાથી જે જણાવીએ છીએ તે અમને અમારા બાપદાદાઓને તેમજ અમારી મમ્મ ગયેલી સાતેપેઢીઓ તથા આલ-ઓલાદને કલુલમંજુર છે. આ માનપત્ર આપતી વખતે માનપત્રની ખુશાલીમાં સુરતી તાજ તાડી અને પાપડીના સણુંગ લીલવા સિવાય (થોડીક ધ્યગૌ બાદ)ખીજું કશુંજ નથી ખાધું તે અમે અમાવાસ્યાના મખ્યરાત્રિના સ્વયંદેવતાની સાક્ષીએ બહેર કરીએ છીએ. અસ્તુ. અને આઝતુમાં વેંગણુનું શાક સસ્તુ. શ્રીયુત ચક્રશંકરભાઈ ! આ માનપત્ર આપને આપતાં અમારા અંતઃકરણમાં આ ખુશાલીને લીધે (તેમજ તાડીનાં એ ચાર ડાપડાં વધારે ઓટી જવાને લીધે) જે લહેર આવે છે એની વાત કહી બય એમ નથી. આપના જેવા મહાપુરૂષને માનપત્ર અર્પણ કરવાનો જે અલબ્ય લાભ અમને મળ્યો છે તેથી અમે અમને સાતમે અસમાને ચઢી ગયેલા માનીએ તો ડાઘની તાકાત નથી કે તેની સામે વાંધો ઉઠાવી શકે. (કારણ, જળ બળ અને કળથી એવો વાંધો ઉઠાવનારની ચંપી કડાક કરવાને માટે અમે સદા સવર્ધ તૈયાર જ છીએ.)

હે વિદ્રઢવર્થ ! આપના ડહાપણનો પાર નથી. આપની લીલાનો સુમાર નથી તેમ આપની વિલાયતી અસાની ધાર જેવી તિલ્લણુદ્ધિનો તોલ નીકળી શકે એમ નથી ! જેમ તહે-

વારોના દહાડામાં પારકે ઘેર બ્રાહ્મણનો દીકરો મીષ્ટાન્નથી પરિ-
પૂર્ણ થઈ બય તેમ આપ અકકલથી પરિપૂર્ણ છે અને આપને
અક્કલનું અજીર્ણ થયું છે તથા સુદ્ધિની બાદી થઈ છે એમ
જણાવતાં અમને અતિ આનંદ ઉપજે છે. આપના જેવા વિદ્વદ્-
જનોને માનપત્ર આપવાનો અપૂર્વ પ્રસંગ વારે વારે પ્રાપ્ત થતો
નથી માટે અમે જણાવીએ છીએ કે હે પંડિતજી ! અર્જુનજીએ
જેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાનને

નમઃ પુરસ્તાદ અથ પૃષ્ઠતસ્તે

નમોસ્તુતે સર્વત્ એવ સર્વઃ ॥

એમ કહીને જેમ સ્તુતિ કરી હતી, તેમ અમે પણ સ્તુતિ
કરીએ છીએ, કે 'હે વિપ્રદૂષણ ગમાર કુલલૂપણ ભૂદેવ ! આપને
અમારા આગળથી પણ નમસ્કાર' હો, અને પાછળથી પણ નમ-
સ્કાર હો । હે વિદ્વન ! અર્ધચંદ્રાકાર હસ્તરૂપી અમારી અંગુલિ-
એવતી આપના બેચી પ્રદેશને અમારા નમસ્કાર હો ! ખાસડા
વગરના પગવતી આપની પીઠના પૃષ્ઠ ભાગને અમારા નમસ્કાર
હો ! આપના સુકોમળ કપોલ પ્રદેશ પર અમારા કઠોર હસ્તના
અંગુલિ પ્રદેશે કરીને નમસ્કાર હો । વજ્રગંધી મુષ્ટિ સમ
અમારા હસ્તની મુઠિવતી આપના અંગ પ્રત્યંગને અમારા સક્રિય
કોટયાવાધ નમસ્કાર હો । હે ભગવન ! કહેવત છે કે વિશ્વમાં
ગર્દભ, અને વણિકની ચિંતા પરમાત્માને પણ નથી કરવી પડતી
તેમ અમારો અનુભવ છે કે આપની ચિંતા પણ પરમાત્માને
નથીજ કરવી પડતી.

હે ગાગરના જેવું બહુ ખાવાથી જેનું પેટ પુલ્લી ગયું છે
એવા આદર્શ લંબોદર ! આપના અપૂર્વ પરાક્રમે આ નાનકડા
માનપત્રમાં વર્ણુઆં બય એમ નથી તેથી આપના ગહન જીવનના
કેવળ એક બે પ્રસંગનોજ અત્રે ઉલ્લેખ કરી અમે આ મહદ્કાર્ય
સમેટી લખ્યું.

આપની કાગડાના જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પરિચય છેક ન્હાન-પણથી સર્વને થયેલો છે. ટાવરને બબરે આપ જ્યારે જ્યારે એ દોઢીયાંની સવાશેર પાપડી લેવા જતા ત્યારે ત્યારે સાથે સાથે ખીજું પાંચ શેર શાક તમારા પંચીયાના છેડામાં જે કુશળતાથી એકઠું કરી લાવતા હતા તે કુશળતાને લીધે ‘આર્સેની લુપીન’ લબ્ધવાઇને ન્હાસી ગયો છે; અને ‘શેરલૉક હોમ્સ’ને વિદ્વાયતમાજ મરી રહેવું પડ્યું છે. હે વિપ્રદેવ! બ્રાહ્મણની ન્યાતમાં એક વેળાએ નાળીએર ઉઠાવી લાવવાની જે શરત આપે મારેલી એમાં આપે અપૂર્વ વિશ્વ્ય મેળવેલો હતો! શરીરપર એક અઘોટીયાભેર આપે પાંચ નાળીએર તફાવી લાવવાનું ખીકું ઝડપ્યું હતું. આપશ્રીએ લોકોની નબર ચુકવી અઘોટીયાની પાટલોનો કચ્છો મારી તેની અંદર પાંચ કરતાં પણ વધારે નાળીએર અતિશય કુશળતાથી તફાવી આણેલાં.

સરસ્વતીનો આપના પર સદાસર્વદા સંપૂર્ણ સ્નેહભાવ રહ્યો છે. આપે નાનપણમાં એકઠેએકથી માંડીને ઠેઠ અમીઆરા સુધી અભ્યાસ કર્યા પછી ગામઠી નિશાળના મારતરને છુટી સ્લેટ મારી ખંડખોર તરીકેની નામના મેળવી સરકારી શાળાને શોભાવવા માંડેલી અને ત્યાં પણ આપે યુક્તિપ્રયુક્તિથી આબુ-આબુના વિદ્યાર્થીઓની સાથે અરસપરસ સંપ અને સહકાર કરી શિક્ષકો અને પરીક્ષકોની આંખમાં ખરે બપોરે ધૂળ નાખી અમર નામના કરેલી છે! આપ કેટલી ભાષા બોલો છો એનો પાર કોઇ પામી શકે એમ નથી; પરંતુ પૃથ્વીના દરેક ખંડની દરેક ભાષા આપને જુલ્હાઝ છે એ આપના શબ્દો અમે માની લઈએ છીએ. ખાસ કરીને આપ મહાતુભાવે ‘ગાલિ. પ્રદાન શાસ્ત્ર’ ‘કપટકળા શાસ્ત્ર’ અને ‘વિતાંડાવાદ શાસ્ત્ર’ માં પારંગત થઇને જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેણે અમને આપને માટે ખરેખર આદર અને માન ઉત્પન્ન કર્યાં છે.

હે વિપ્રદેવ ! અભ્યાસ છોડ્યા પછી મોટી વય સુધી આપે આનંદ સૃષ્ટિમાં વિહરવાનું ચાલુ રાખ્યાથી આપના પિતાશ્રીએ આપને પાદપ્રહાર પૂજનથી ઘરની બહાર ફગાવી દીધા. તરતજ આપે નિરાશ ન થતાં કલેક્ટર સાહેબની કચેરીમાં જગત માત્રનું જીવન જે ચીજ ઉપર અવલંબી રહ્યું છે, તે ચીજ (પાણી) પાવાનો વ્યવસાય સ્વીકારી લીધા, તેની નોંધ ચિત્રગુપ્તને ચોપડ લેવાઈ છે.

પછી તેા અસહકારનો યુગ આરંભાયો. ગાંધીજીએ સ્વંત્રતાનાં રણરૂઝિયાં પુક્યાં, અને સરકારી નોકરીઓ છોડી દેવાની સૂચનાઓ કરી. હે દેશભક્ત પંડિતજી ! વકિલોએ વકિલાત ના છોડી બારિસ્ટરોએ બારિસ્ટરી ન છોડી, લોકોએ અદાલતોને ન છોડી, છોકરાંઓએ સરકારી શાળા ન છોડી, મવાલ પક્ષનાઓએ ધારાસભામાં જવાની લત ન છોડી, પરંતુ આપના હૃદયમાં દેશદાઝનો એવો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો કે આપે આપના મહાન ઉચ્ચ અધિકારનો એક ધડાકાભેર ત્યાગ કર્યો અને ત્યાંથી મહામ્રસ્થાન કર્યું. પછી મુંબાઈમાં આવી ગિરગામના એક છાપખાનામાં છાપું વેચવાની નોકરી અતિ ઉમંગ અને આદર સહિત આપે સ્વિકારી. હે સાક્ષરવર્ગ પંડિતજી ! ત્યાં પણ તે એકદર લોકોએ આપની ઉન્નત અને ઉજ્જવળ કારકીર્દિની કદર ન કરી. એટલે આપ મોહમયીનો મોહ છોડી સ્વદેશમાં પાછા ફર્યા. આજન્મ પયંત્ર હિંદના સંતાનોની સેવા કરવાનો આપે જે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો તેથી આપે તરતજ આપને લાયકતું કામ શોધી કહાડ્યું. અનેક સુંદરીઓના રસાસ્વાદને હવે આપ સંતોષી શકો છો, અનેક પુરૂષો આપની કીર્તિનાં મુક્ત કંઠે ગુણગાન કરી રહ્યાં છે અને ‘ચક્રમ પંડિત’નાં લાડકા નામે સુરતનાં છોકરાંઓમાં આપે જે અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે તેનું માપ ટાવર આગળની તમાસ ઠાણીઓની દુકાનનાં કાટલાવડે જોખીયે તો પણ

નીકળી શકે એમ નથી. વાણીઆઓની નાતમાં જમણવારના સારા કે નરસા પ્રસંગોએ શાકભાજી વગેરે પીરસવાને માટે માણસો બેઠાં બેઠાં છીએ અને તે ઉત્તમ સેવાભાવનું કાર્ય હોય આપે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપના અલ્પ પાણીનો જાંદો જસ્ત મોટે ભાગે પારકે ઘેર થતો હોય આપને જે દ્રવ્ય મળે છે તેનો આપ યથાર્થ ઉપયોગ કરી રહ્યા છો. સાદાઈના આ જમાનામાં આપે આપના ધર્મપત્ની શ્રીમતી ચંડિકાદેવીને સારી રીતે કરકસર કરતાં શીખવાડ્યું છે. એક મહિને માત્ર અઢી પાશેર ઘી અને સવાશેર તેલ વડે ગૃહસંસાર ચલાવવો એમ આપનું સખ્ત કરમાન છે. કાલસા, લાકડાં બળતણ, મરી મસાલો, જાલોપાલો, વસ્ત્રવૈભવ એ સર્વમાં આપના પત્નીને આપે સખ્ત કરકસર કરતાં 'વૉન હિંડનબર્ગ' કે 'વુંડન ડૉક' થી પણ વધારે કડક રીતે શીખવાડ્યું છે. આમ સખ્ત કરકસરથી મેળવેલ પૈસાનો આપ જે સદુપયોગ કરી રહ્યા છો તે બેઠાને તો અમારાં કાળજી પુલકિત થઈ રહ્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત છે કે પરદેશી માલ બાળી નાખવો. આપે એ સૂત્રને પુરેપુરું હાથમાં લઈ વિદ્વાયતી સિગારેટોને મોઢા પર મૂકી તે પુરેપુરી બાળી નાખવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો છે અને એ કાર્ય આજે લાંબા વખતથી આપ કરી રહ્યા છો તેમજ આપની કમાણીનો મોટો ભાગ એ શુભ કાર્યમાં ખર્ચી રહ્યા છો તે સ્તુત્ય છે !

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ આપના પાડિત્યનો પાર નથી ! 'અમાવાસ્યાનો ચંદ્ર,' 'ચંડિકાનું ચંદ્રમ્રહણ' 'મારી ગૃહરાણી' 'દેહલગ્ન કે રનેહલગ્ન' વગેરે દિલ બહેલાવનારાં નામોવાળાં અનેક સફળ પુસ્તકોના વિજયી લેખક તરીકે આપે નામ કહાડ્યું છે. આપની કીર્તિનો ડંકો આખા સહરાના રણમાં અને આટલાટિક મહાસાગરમાં વાગી રહ્યો છે. સરતુ સાહિત્ય કેમ આપનું એની કળા તો કેવળ આપ જ બણો છો ! 'શરદ્કુમાર'

નામના આપના મહાન નામાંકિત ગ્રંથની બારસોને દસ પાના-
વાળી પ્રતો દોઢ ઢબુમાં દોઢપાઈ ઓછીએ ભવાનીપુરાના મોતી-
લાલ મમરાવાળાને આપે વેચેલી. સસ્તા સાહિત્ય પ્રત્યેનો
આપનો પ્રેમ અદ્ભુત અને અવર્ણનીય છે એમાં શંકાને સ્થાનજ
નથી. થોડાકજ વખત પર આપનાં પત્નીને કરકસરના સિદ્ધાંત
શિખવાડવા જતાં આદર્શ સ્મૃતિકાર મનુમહારાજના પરમ પવિત્ર
સિદ્ધાંત યત્ર નાયસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ મુજળ ચતુર્દશ
સ્તતથી તેમની પૂજા કરી તે વખતે આપના જોસ અને શૌર્ય
આગળ નાદિરશાહ કે તૈમુર લંગડો પોતાની કાખ લાકડી છોડીને
ભાગી ભય એવો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો. નિર્દય નીરો
આપના અદ્ભુત પરાક્રમ આગળ પાણી ભરે તો પણ ઓછું
હતું. આખી દુનિયાના કમનસીબે આપનાં સુશીલ અને સ્નેહાળ
બાર્યાના સંબંધીઓએ આપના પર અસહકારના સિદ્ધાંતને
વિસરી જઇને ન્યાય મંદિરમાં ફરિયાદ માંડી, અને આપે એક
આદર્શ અસહકારીની જેમ વકીલ બારિસ્ટર ન રોકતાં, આપનો
કેસ લુલો થવા દીધો, અને એ પ્રશંસાજક કાર્ય સાળીત થવા
દીધું. આપને ઘાતકીપણાને માટે અનાડી માળસ્ટ્રેટે છ માસની
શ્રીકૃષ્ણજન્મનિવાસની શિક્ષા કરી. આજરોજ સવારે તે મુક્તની
પૂર્ણાકૃતિ થતાં આપને છોડી મૂકવામાં આવેલા હોષ, તેની
પુશાલીમાં અમોએ આ માનપત્ર આપને સમર્પણ કર્યું છે. તે
અર્પણ કરીને અમે જેમ કૃતકૃત્ય થઇએ છીએ, તેમ આપ પણ
તેનો સ્વીકાર કરીને કૃતાર્થ થાઓ, એવી અનેક શુભેચ્છાઓ
સહિત અમે અત્રેજ વિરમીએ છીએ. અસ્તુ.મિતિ સન ૧૯—ના
શ્રાવણ સુદી સોમવતી અમાવાસ્યા ને શુકરવાર.

સહી દરકત નહાફશંકર વજેરામ પંડિત.

ડી. બી. યુ. અને બી.બી. ૧૮૧ જાણીઓ.

માનપત્ર વંચાઈ રહ્યા પછી સભામાં બારે થોંધાટ થઈ રહ્યો અને તોફાન વધી પડ્યું.

‘નટવર! આ મૂખઝોના સંજમાં આપણે કયાં ફસાયા!’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘ચાલોને, આપણે ગચ્છંતિ કરી જઈએ. ખીલું શું!’

અને એ તોફાની વાતાવરણમાંથી હેમક્ષેમ નીકળી આવવા માટે અમે પ્રભુનો પાડ માન્યો.

પાપડનું કારખાનું

‘પણ તારી દુકાને પાપડ કેટલા ખપે છે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

મારા બનેલીને માટે મેં મસાલાની દુકાન કાઢી હતી. બનતા સુધી નોકરી ન કરાવવી પણ નાનો મોટો કાષ્ટ પણ ધંધો કરાવવો એવો મારો વિચાર હતો એટલે એ લાઇનનો અનુભવ લેવરાવીને એમને ‘પી. નટવરલાલ મસાલાવાલા’ના નામથી દુકાન કરાવી ધંધો કરાવવા માંડ્યો હતો. પંડિતજી એક દિવસ દુકાન જોઈ આવ્યા હતા. શરૂઆત પણ ઠીક હતી અને દુકાન ઠીકઠીક ચાલતી હતી એટલે પંડિતજીને પણ કેંક બાવ થઈ આવ્યો. નાનાં છોકરાંને મીઠાઈ જોઈને મોઢામાં પાણી આવે તેમ પંડિતજીને પણ ધંધાની વાતને નામે મોઢામાં પાણી આવતું.

‘મહિને દહાડે દસખાર મળુ વેચાય.’ મને જવાબ આપ્યો. ‘કેમ પૂછવું પડ્યું?’

‘કારણ વગર કેં પૂછાય છે! જોને મને એક વિચાર સુઝ્યો છે.’

‘શો?’

‘આપણે પાપડનું કારખાનું કાઢીએ.’

‘શી રીતે ? અમે દાવીએ છીએ તેથી સસ્તા ને સારા બનાવાશે ?’

‘હા રે ! એમાં શું ? મારી વાત સાંભળીશ તો તારી ખાતરી થયા વિના નહિ રહે.’

‘જો આપણે જેવા તેવામાં હાથ નાખતા નથી.’

‘તે તો હુંયે કયાં નથી બણતો.’

‘આપણે પાપડ બનાવીશું’ મશીનથી.’

‘મશીનથી ?’

‘હા ભાઈ ! હા. મશીનથી. મોટાં મોટાં મશીનથી. એ સિવાય કંઈ સસ્તા પડે ! હાથના કામમાં ને સંચાના કામમાં એજ મોટો ફેર છે ને ! માલ જથાળું થાય છતાં સસ્તો પડે.’

‘પણ કેવા મશીનથી બનાવશો ?’

‘તેં કાગળનું કારખાનું જોયું છે ?’

‘કાગળની મીલ તો જોઈ છે.’

‘એના સંચા ધ્યાનમાં આવે છે ?’

‘હાસ્તો.’

‘એવા જ સંચાથી પાપડ બનાવી શકાશે. એક બાળુ મગ અને અડધ મશીનમાં નંખાય ને બીજી બાળુએ ખાસા મઝાના પાપડ તૈયાર થઈને નીકળે.’

‘પણ શી રીતે ?’

‘પંડિતજીનું ભેળુ જખર ફળદ્રુપ હતું. એમણે કાણુ બણે કેવીયે ગોઠવણુ કરી રાખી હશે !’

‘જેને સૌથી પહેલાં તો એક મશીન અડધ ને મગ ભરડશે, બીજી છોતરાં જૂદાં પાડશે. ત્રીજી દળશે. બીજી બાળુ ખારો ઉકાળાશે.’

‘ખારાનું પાણી, મીઠું, તેલ, દોટ બધું એક મોટા સંચામાં

એકઠું થશે,

‘પણ એનાં ગુલ્લા શી પડશે?’

‘તું તો હજી ગાંડોજ રહ્યો ! કાગળનો માવો તૈયાર થાય છે તેમ પાપડનો માવો તૈયાર થશે અને પછી એ પ્રવાહી રૂપેજ પેલી પીત્તળની બળી પર પથરાશે અને ધીરે ધીરે રોલરોના દાબમાં જતો જશે. એવા અનેક રોલરોમાં દબાતો દબાતો એ છેલ્લા મોટા રોલર પર દબાશે’

‘પણ એ તો પાપડનો વીંટો થયો.’

‘અને એમાંથી એક સંચામાં જઈને સરખા માપના ગોળ પાપડ કપાશે. બાકીનો કચરો વધશે તે પાછો માવામાં જશે.’

‘પણુ જીરૂ અને મરી?’

‘એથે સાફ થઈને માવા ભેગાજ છોડવામાં આવશે એટલે તારા પાપડને ટક્કર મારે એવા પાપડ તૈયાર થશે.’

‘એ હિસાબે તો સસ્તા પડે ખરા પણ એમાં શરૂઆતનો ખરચ ખૂબ કરવો પડે.’

‘એને માટે થે ભેગવાઈ કરીશું. આપણે એની લિમિટેડ કંપની કાઢીશું.’

‘ના રે ના ! એ જમાનો ગયો. હવે લોકોને એમાં શ્રદ્ધા નથી રહી.’

‘ત્યારે ચાર છ ભાગીદાર મળીને કાઢીએ. બોલ તું ભાગીદાર થશે?’

‘તમે બીજા ભાગીદાર તો શોધી કાઢો. ખુટતો વધતો મને ગણજો’

‘ભલે ભાઈ ! પછી કહેશે મને ‘પ્રજયું’ નહિ !’

‘પણુ હું કયાં ના પાડુ છું !’

આ વાત થયા પછી પંદરેક દિવસ પંડિતજીએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ ભેંષતી મુડી રોકનારને અભાવે એમને થણી દિલગીરી

સાથે આ યોજના અભરાર્થ પર મૂકવી પડી છે !

અનુકૂળ સંભોગો મળ્યે એમની એ યોજના અમલમાં મૂકવાનો વિચાર હજી પણ કાયમ છે.

એક મહા પરાક્રમ

‘અધમ સંગતિ વંખ્યા રહેતી નથી.’ એ અનુભવ વાક્ય ખરું છે. અક્ષરે અક્ષર. પંડિતજીને એવા પણ એકાદ એ સજ્જન સાથે પ્રસંગ પડેલો. મારે અને તેમને અનેક વિષયો વિષે ચર્ચા થયેલી અને એકાદ વખત તેમાં એમને કાંઈક ખોટું લાગેલું. નદીનો પ્રવાહ પોતાના માર્ગમાં આડ નડે તો બીજો માર્ગ લે છે તેમ પંડિતજીના મારા પ્રત્યેના સ્નેહ પ્રવાહનું યે બનેલું.

એ એમના સ્નેહી મિત્રોએ એમને સમજાવેલા કે:

‘વશ નારીને કરવી જો ધારો,

ગોખી રાખો સરસ આ ધારો

મારો બુધેથી માર. + x ’

અને પંડિતજીના લેખમાં કાણુ બાણુ ક્રમ એ સુત્ર ઉતરી ગયેલું તેથી જોકે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી જેવાં સ્નેહલગ્નનાં પત્ની તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં તો પણ તેઓ ઉપરની શિખામણનો પ્રયોગ તેમના ઉપર કોઈ કોઈ વાર કરતા.

એક વખત તો મેં તેમને ગણગણતાં સાંભળ્યા હતા કે:

‘કોઈ કહેછેરેકોઈ કહે છે કે બુધેબર બાજરી, ને બુધે નાર પાધરી,

‘તો મારે ઘેર છે વાંસ્તરી, બસ તેને કરશું પાધરી.’

એક મિત્ર તરીકે મેં એમને ઘણીએ વાર સમજાવેલા પણ એ બધું પથર ઉપર પાણી જેવું હતું. મેં બહુયું કે

એમની એ ધૂન છે અને ઘણી વખત ધૂન ઝાઝો સમય ન ટકતાં પાંચ પાંદર દિવસમાં મટી જાય છે તેમ એમના પ્રસંગમાંથી બનશે એમ મેં માનેલું. મને એમ માનવાને પણ સળંગ કારણ હતું કારણ કે શ્રીમતિ કાલિકાદેવી એમનું એ પ્રકરણ ઝાઝુ ચાલવા દે એવું ન હતું. એ જો ધારે તો—પણ અલખત એ-ખીખાં પતિપરાયણ નારી રત્નો માફક આવી બાળતો ધારતા જ ન હતાં—પંડિતજીને પાંદરે પાણી પાય અને હથેળીમાં નચાવે !

એક દિવસ પંડિતજીની ઔરડીમાંથી હુસકાનો સ્વર આવ્યો. તે સાંભળીને દરેક પરોપકારી માણસનું હૃદય દયાથી છલકાઈ ઉઠે છે તેમ મારું હૃદય પણ છલકાઈ ઉઠ્યું. નારી સન્માન જેના હૃદયમાં ન હોય તેને કાંઈ માણસ કહેવાય ! અને પરોપકાર જેવો સદ્ગુણ જેનામાં ન હોય તેનો અવતાર એમો ગયા. ધારો કે તમે રસ્તામાં જતા હો અને એકાદ મૂર્ખ ગાડીવાળો ગાડીમાં એ ખાંડીનાં પથર ભરી બળદને મારતો હોય, એકાદ ઘાટી કે કામાઠી દારૂના દોરમાં પોતાની સ્ત્રીને ફટકારતો હોય, અને પેલી પોકપોક મૂકીને રોતી હોય, એકાદ વડીલ છોકરાને સોટી ઉપર સોટી ફટકારતો હોય અને બાળક ચીસોચીસ પાડતો હોય, તો કયા માણસના હૃદયમાં પરોપકાર વૃત્તિ અને દયા નહિ ઉભરાય ! પણ કોણ જાણે કેમ પંડિતજીના હૃદયમાં ખીખને માટે દયાનો સંપૂર્ણ ભાવ હોવા છતાં શ્રીમતિ કાલિકાદેવી માટે જ અભાવ હતો. એ વિરોધાભાસ અલંકારે એમના હૃદયમાં કેમ અને કય રીતે વાસ કર્યો તે તો કાંઈ અલંકારિક જ કથી શકે. એ હુસકાં સાંભળતાંજ મારા નેત્ર સમક્ષ એક ચિત્ર ખડું થયું. પંડિતજી પોતાનું રૌદ્રરૂપ ધારણ કરી હાથમાં નેતરની સોટી કે આડુ અવળું જે આવ્યું તે લઇને ઉભા હશે અને સામે શ્રીમતિ ગ્લાન વદને રોતાં રોતાં પટકાઈ પડ્યાં હશે.

આવે પ્રસંગે પંડિતજીને કાંઈ કહેવા જવું એ સરિઆમ

મૂખંતા હતી. તેઓ માની જશે એ માનવું ભૂલ ભરેલું હતું. કારણ તેઓ માને એ વાત જ અસંભવિત હતી. એમને માટે મેં બીજો જ રસ્તો લેવા વિચાર કર્યો.

‘સુમન, ચાલ આવ તો’ એમ કહી મેં મારી સુમનને બોલાવી.

‘કેમ, શું છે?’ એણે પૂછ્યું.

પંડિતજીનું કદપના ચિત્ર મેં તેને જણાવ્યું અને તેને હવે પછી શો ભાગ ભજવવાનો હતો તે સમજાવ્યું. દરેક પતિપરાયણ પત્ની આવે પ્રસંગે જેમ વર્તે તે મુજબ વર્તીને તેણે હા પાડી.

મેં તરતજ બારણાં બંધ કર્યાં અને એક ગાદલુ વચ્ચે નાખ્યું. ખૂણામાંથી નેતરની સોટી લીધી અને ફડાફડ પેલા ગાદલામાં મારવા માંડી. તેની સાથે સુમને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું ‘ઓ મારા બાપરે! મરી ગયેરે!’ કરીને છુટે મોઢે રોત્તી હોય એમ દેખાવ કર્યો. બ્રમાબ્રમ અને ધમાલથી આખી ઓરડી ગાળ રહી.

‘નટવરલાલભાઈ! આ શું કરો છો!’ અમારી પાડોશનાં નન્દન બહેનનો અવાજ આવ્યો, ‘નટવર, બારણાં ઉઘાડ’ અમારા સ્નેહી જ્યન્ત બોલ્યા ‘મી. પટેલ! આ શું કરો છો?’ ‘Open please’ ‘પટેલ! આમ ધડીઅટ કેમ થાવ છો?’ ‘સુમન બહેન! બારણાં ઉઘાડો તો’ વગેરે ચિર પરિચિત સ્વરો કાનપર અથડાયા અને બારણાં ઉપર ઠોકાઠોક વધતી ચાલી.

ગાદલા ઉપરના સપાટા પણ વધતા ચાલ્યા અને સુમને પણ પોતાનો પાર્ટ આખાવ ભજવ્યો. ઠોકાઠોક વધી પડી એટલે મેં ઠંડે કલેજે બારણું ઉઘાડ્યું. બધું ટોળું અંદર હુસ્તું. મારો ચહેરો શાંત હતો અને સુમન બડબડાટ હસતી હતી મેં ખુલાસો કર્યો કે એ બધાંયે સજ્જડ ભૂલ કરી હતી. હું મારું ગાદલું સાફ કરતો હતો. કચરો ખૂબ ભરાયો હતો. અને બ્રમાબ્રમ બોડેન્ડી ઓરડીમાં થઈ હતી. એ બ્રમ બરાડા કાલિકાદેવીના હોવા

બેઠએ. પંડિતજીની છાની છપની વાતો બહાર આવેલી તેથી અને સુમન તથા કાલિકાનો સ્વર ઘણો ખરો મળતો આવતો હોવાથી મારો ખુલાસો સેંકડે પંચાલું ટકા સાચો મનાયો અને સર્વેથી પંડિતજીના બારણા તરફ વળ્યા.

બારણા ઉઘડ્યા અને કાલિકાદેવીનો રડમસ ચહેરો નજરે પડ્યો. તે તેમનો અંગુઠો પંપાળતાં હતાં અને ડુંકો મારતાં હતાં. પંડિતજી એક બાજુ શાન્ત ઉભા હતા અને તેમના ચહેરા ઉપર ગુસ્સાનું એક પણ ચિન્હ ન હતું. મેં આટો બાક્યો કે શું? એવી શંકા મને થઈ પણ હવે તો સઘળી સાંજોપાંજ પાર પાડવામાંજ મજા હતી.

‘પંડિતજી, આ તે તમને છાજે!’ હું એટલું કહું એટલામાં તો અનેક જણ અનેક વેળુ વદવા મંડ્યા અને ભૈરાં મંડળ કાલિકાદેવીને આશ્વાસન આપવા લાગ્યું. પંડિતજીનો ખુલાસો કાઠએ સાંભળ્યો નહિ. પંડિતજીની કુરતા ઉપર સર્વેને તિરસ્કાર આવ્યો. અર્ધા કલાક સુધી અનેક વાટાઘાટ થઈ અને પંડિતજીને તેમની આ વર્તણૂક બદલ સર્વેએ ખૂબ ઉપાલંભ આપ્યો. કેટલાકે તેમને ખૂબ બનાવ્યા. ‘નબળો માંટી ભૈરાપર શુરો’ ‘પંડિતજી, તમે તો પરાક્રમ કર્યું’ ‘આમ તે કરતા હજારું!’ ‘ભલા માણસ! આમ સાવ શેકયો પાપડ ભાગવાની વાતપર શે આવી બવ છો?’ ‘ઉઠુંનું ઝોસડ ધોકા કે? જરા વેદને તો પૂછવું હતું?’ વગેરે અનેક વાક્યો મારી ઝોરડીમાં બેઠા બેઠા મારે કાને અથડાયાં. પંડિતજી પણ કાંઈક સમજ્યા. તેમના ખુલાસા બરાબર મનાયા નહિ અને આ બધું વૃત્ત મેં કર્યું એવું એમના દિલમાં વસ્યું.

પણ એમાં મારો શો વાક? મેં તો એમના ભલા માટે બધું કરેલું. હું શું બાલ્યું કે કાલિકાદેવીનો હાથ બારણા બંધ કરતાં દબાયેલો અને તેથી અંગુઠો સુઝી ગયેલો. આખનાં આંસુ

ને હુસીયાં એક એ દરદને લીધે હતાં કે એકાદ કલાક પહેલાં પંડિતજીએ જગાડેલાં 'ધરણુ' ને લીધે હતાં તે મને કેમ ખબર પડે ! આપણે તે કાંઈ પરમેશ્વર છીએ કે બધી વાતો આગળથી જાણી શકીએ ? અને આગળથી જાણતા હોય તોયે શું ? થનાર વાત થયે જાય છે, તમે જાણો કે ન જાણો ? સહદેવ જાણતો પણ શું કરી શકતો ? જન્મેજન્મે જાણ્યું તોયે કપાળે કાઢ થયો. થવા કાળ આગળ કાણ ડાહ્યું છે ?

ઘડીઆળનું લોલક એકબાજુ જમને પાછુ ખીજુ બાજુ જલદી જાય છે તેમ આ બનાવથી પંડિતજીનો રોષ એકદમ વધી ગયેલો એટલે મેં માન્યું કે હવે તરતજ મારી સાથે સારો બનાવ રાખશે અને જન્યું પણ એમજ. એ દિવસમાંજ અમે પાછા અમારા અસલ સંબંધ ઉપર આવી ગયા. રોજ ગાડીમાં સાથે જઈએ એટલે એક દિવસ એવો પ્રસંગ આવી ગયો અને કાણુ જાણે કેમ તેમનું મન પણ મારા તરફ ઢળેલું એટલે કે મનોમન સાક્ષી છે, એ ન્યાયે અથવા ખીજ કાંઈ કારણે તેઓ મારી સાથે મોકળે મને ગયે ચઢ્યા અને પોતાની આ ટેવ માટે પણ ખેદ દર્શાવ્યો.

દરેક વખત બતાવતો તેમ આ વખતે પણ મેં એમને એમાંથી છુટવાનો માર્ગ બતાવ્યો. હાથ વાપરવા કરતાં જીભ વાપરવી અને ગુસ્સો કાળુમાં રાખવો. અનેક ધમકી આપવી વગેરે.

એનો અમલ પણ તરતજ થયો.

એ દિવસ પછી એક વખત પંડિતજીએ 'ધરણુ' વાણ્યું. ચોમાસાના દહાડા હતા અને એમને ઢોકળાં ખાવાં હતાં. એ દહાડે અજીર્ણ થાય તો ભારે પડે અને કઠોળ પચવામાં ભારે તેથી કાલિકાદેવીએ તે કર્યાં ન હતાં. સવારમાં પંડિતજી મારી સાથે કામસર બહાર આવ્યા હતા. તે ઘેર આવતાં જ્યારે એમનો ઢોકળાનો પ્રોગ્રામ ઉડી ગયાની વાત સાંભળી ત્યારે

તેમનો ક્રોધ સાધારણ હદ ફેલાવી ગયો.

પણ ક્રોધ કરીને કાંઈ બોલવા પહેલાં મનમાં જ એકથી દસ સુધી બોલી જવાનું મેં એમને કહેલું તેનો અમલ કરી એમણે તરતજ તેને તેજ ઘડી ઢોકળાં કરવાનો હુકમ આપ્યો. સારાં ન થાય તો ભલે પણ ઢોકળાં થવાં જ જોઈએ.

અને કાંઈ કાલિકાદેવીનો છુટકો થાય! તેમણે ઢોકળાં કર્યાં પણ તે કાંઈ સારાં હોય! પંડિતજી તો ખાતા બચ અને બબડતા બચ!

‘બસ આજે તો હું કાંઈ નવાજૂતી કરવાનો. સાંજ પહેલાં કાંઈક ન કરી બતાવું તો મારું નામ પ્રાણશંકર નહિ!’ આ અને આવી અનેક ધમકીઓ પંડિતજીએ શ્રીમતિને આપી. વાતનું વતેસર થતું જોઈ શ્રીમતિ પણ ગભરાયાં.

પંડિતજીએ ઢોકળાં પેટભરીને ખાધાં હતાં અને અધુરામાં પુરાં તે બરાબર નહિ થયેલાં તેથી તેમજ એમાસાના દિવસ હોવાથી પેલી દક્ષિણી કહેવત ‘બટ્ટ જેઉંની તટ્ટ ફૂગલે. ઘરે બઉંની સ્વસ્થ નીજલે, બાયકો છાણે કા નિજલે? હટ્ટ રાંડ! માઝા પોટ ફૂગલે!’ મુજબ પંડિતજીયા પોટ ફૂગલા, આર પાંચ વખત તેમણે બબડેની મુલાકાત લીધી અને શરીરમાં અસ્વસ્થતા આવી, પણ કામના દબાણને લીધે એમનાથી ઘેર જવાય એમ હતું નહિ.

કાંઈએ કહ્યું કે ‘બચકળ ખાવ. મટી જશે! એટલે પંડિતજીએ બચકળ મંગાવ્યાં અને બેત્રણ બચકળ ખાઈ ગયા. એની અસર આબાદ થઈ. ઝાડા બંધ થયા પણ પેટમાં કચરો તો રહી ગયો. સોપારી એલચી, કાથમરી, ઝાડુ ને તળેતાનું શ્રીમતિએ બે દિવસથી ‘બજેટ’ આપી રાખેલું એટલે તે ખરીદવા સાંજના બહાર ગયા. ભૂલેશ્વરથી ચર્નીરોડ જતાં સાડાઆઠની ગાડી ચુક્યા. મલાડ જવાને સવાદશ વાગ્યે ગાડી જતી. તે પહેલાં એક અંધરી લોકલ જતી હતી. સ્ટેશન પર બેસવા કરતાં ગાડીમાં બેસવું

સાર અને ચર્ચા કરતાં અંધેરી ઠીક, કરીને પંડિતજી ગાડીમાં એસી ગયા. કુદરત કુદરતનું કામ કર્યો બધ છે, એટલે ચોમાસાના દિવસોમાં વરસાદ પડે તેમાં નવાઇજ નહિ. વરસાદ પડવો શરૂ થયો અને પંડિતજીને બધકળનું ઘેન ચઢવા માંડ્યું. હમણાં અંધેરી આવે એટલે બગું છું, કરીને પંડિતજી સુઇ ગયા. સુતા તેવા જિંઘ્યા. ઘણીએ વખત ઘોળે દહાડે હું મલાડ ઉતરવાને બદલે બોરીવલી ખેંચાઇ ગયો છું, તો આ તો કાળીરાત હતી અને પંડિતજીએ બધકળ ખાધાં હતાં. એટલે એ ક્યાં ખેંચાઈ જશે તે કેમ કહી શકાય ?

પંડિતજી રોજ સાડાઆઠે અચૂક ઘેર આવતા એટલે શ્રીમતિએ એમની રાહ બેવા માંડી હતી. સાડા આઠ થયા, નવ થયા. પણ પત્તોજ નહિ. એતો બિચારાં ગાબરાં ગાબરાં મારી પાસે આવ્યાં. ‘નટવરલાલભાઈ, હજી એ આવ્યા નથી. શું થયું હશે ?’

‘હમણાં આવશે.’ મેં કહ્યું.

‘પણ નવ વાગ્યા.’

‘કાંઈ ગયા હશે. સાડા નવની ગાડીમાં આવશે.’

થોડી વારમાં સાડા નવ થયા. પોણાદસ થયા. સાડા નવની ગાડીમાં જયન્તિલાલ આવ્યા પણ પંડિતજીનો પત્તો નહતો. શ્રીમતિની અમને દયા આવી. પંડિતજીએ કાંઈ નવાબૂની કરી હોય તો તો એ બિચારાં રખડી જ બધને ! એમના બાઈ સુરત હતા, એમને ખબર આપી હોય તો સારું. શ્રીમતિનું પણ એજ કહેવું હતું. મેં જયન્તિલાલને કહ્યું. તેમણે લાગવગ લગાડી અને સુરત તાકીદનો તાર કર્યો. સુરત સ્ટેશન પર એમના કાકાના દીકરા હતા. તેમને ખબર આપી એટલે શ્રીમતિના બાઈ કૃષ્ણલાલ કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસમાં રવાના થાય એવી એમણે ગોઠવણ કરી. કૃષ્ણલાલ સ્ટેશનની નજીક જ રહેતા હતા એટલે એકાદ કલાકમાં તો સ્ટેશનનો પોર્ટર તારનો જવાબ પણ અમને આપી ગયો.

તે કાઠિયાવાડ એકપ્રેસમાં નીકળી ઓરીવલી ઉતરી સવારમાં આવી પહોંચશે એમ લખ્યું હતું.

અગીઆર થયા પણ પંડિતજીને પત્નો જ નહિ. અમે શ્રીમતિને ઠંડા પાડ્યાં. એમની આખમાંથી શ્રાવણ ને બાદરવો વહે જતા હતા. એમનો પ્રેમ પંડિતજી ઉપર અથાગ હતો. તેઓ પંડિતજીનું વૈમનસ્ય હોવા છતાંય તેમની ઉપર મરી શીટતાં હતાં. રનેહલગ્નનું સુંદરી પતિને પ્રભુ ગણી જીવનપંથ ઉભળતી હોય એવામાં એકાએક જીવનજ્યોતિ જ્વળાય તો તેની શી દશ થાય! મને કવિતા લખતા આવડતી હોત તો તેજ વખતે એકાદ સુંદર કાવ્ય લખી નાખત. છતાંએ મેં આડી અવળી, ન્હાનાલાલ કવિની શૈલીમાં આદોલનની થોડી ઘણી લીટીઓ લખી કાઢી હતી. એ વિષયમાં વિક્રાનોનો એવો અભિપ્રાય પડ્યો હતો કે એ પંક્તિઓ અત્યંત સુંદર અને મનમોહક હતી પણ તે કોણ જાણે ક્યાં ગમે હાથે મુકાઈ ગયેલી તે આ લખતી વખતે જડીજ નહિ. ખરું છે કે-‘બલાનું મૃત્યુ વહેલું.’ એ ભલી લીટીઓ પણ વહેલી મરી ગઈ.

મેં અને સુમને શ્રીમતિને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. હૃદય ધવાયું હોય ત્યાં દવાના મલમ પટા કરતાં વાણીની મીઠાશ વધારે કામ કરે છે. ચિંતામાં ને ચિંતામાં શ્રીમતિને ઊંઘ પણ ન આવી.

રાત્રિ વહી ગઈ પણ પંડિતજીનાં દર્શન ન થયાં. સવારના છ વાગ્યા, સાડા છ થયા પણ પંડિતજી શાના દેખાય! પોણાસાતે કુંજુલાલ, તેમનાં પત્ની મનોરમા વગેરે આવી ગયાં. તે પણ અમારી વાતો સાંભળી દિંગ થઈ ગયાં. મેં જ્યંતિલાલને પંડિતજીની તપાસ કરવા મુંબાઈ મોકલ્યા કે કાલે કેટલા વાગે તેમણે ઓફિસ છોડી.

આવે પ્રસંગે સ્ત્રીવર્ગની હિંમત ઘણી થતી જાય છે અને

પંડિતજી જેવા પ્રેમાળ પતિ ગુમ થઇ બચ તે શ્રીમતિને કેમ ન લાગે ? અને 'હેનનું' દુઃખ જોઈ કયા ભાઈનું' દીલ ન દુઃખાય ? આખા ઘરમાં રોકકળ થઇ રહી.

આઠ વાગ્યા, સાડા આઠ થયા પણ ખબર અંતર નહિ.

છેક પોણાદસ વાગે પંડિતજી પધાર્યા. બીમ પાતાળમાં ગયેલો તે બારમાનું શ્રાદ્ધ સરાવતાં પહેલાં આવેલો જોઇ પાંડવોને જેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે તેથીયે વધારે નવાઇ અમને. પંડિતજીને જોઇને લાગી.

કૃષ્ણલાલે અને બધાંયે પંડિતજીને ઉમડા લીધા અને પંડિતજી પણ શરમના માર્યા કાંઈ જોલી ન શક્યા.

તે દિવસે એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી હાથ ઉપાડવો નહિ.

પાછળથી એમણે એમનું દારતાન મને કહેલું કે, 'નટવર, અંધેરી ક્યારે આવ્યું તેની યે મને ખબર ન રહી. અયકળનું ઘેન અબજ પ્રકારનું અને તેમાં યે વરસાદ પડે એટલે પૂછવું શું ? હું ઊંઘી ગયો અને એ ગાડી કાલાબા ગઈ ત્યાં સુધી જાયો જ નહિ. કાલાબે મને પોર્ટરે ઉઠાડ્યો ત્યારે ત્યાંથી બાંકડા પર સુતો પણ કાઈકે ઉઠાડ્યો તે બીજા વર્ગના ડબ્બામાં જમને સુતો ને ઊંઘ્યો તે એટલો કે એ ગાડી વિરાર ગઇ અને ત્યાં પહોંચી એટલે પોર્ટરે ઉઠાડ્યો ત્યારે ઉઠ્યો. અલબત્ત તેજ ગાડીમાં હું મલાડ પાછો આવ્યો પણ એટલા વખતમાં અહીં તો મારા નામની પોકા પડી ચુકી હતી. જીવતે જીવત મારા રાજ્યા ને જાજ્યાનો પ્રસંગ ગોઠવી દીધો હતો.'

કૃષ્ણલાલના ઠપકાએ મારા અનેક ઉપાય કરતાં યે પંડિતજી ઉપર ઘણી અસર કરી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઇ શક્યો અને મને તેથી આનંદ થયો.

પોલકાની ઝાલર

ફપડાં પહેરવાની બાબતમાં પંડિતજી જેટલું બેદરકાર ભાગ્યેજ કાંઈ હશે. થણી વખત ટોપી કે પાથડીમાંથી તેમની ચોટલી બહાર હોતી હોય, બુટની દોરી પગનીચે આવતી હોય અને કાટ કે બકીટનાં બટન ખુલ્લાં જ હોય ! અથવા કાટનાં બટન બકીટે પહેર્યાં હોય. એવી નાની વાતો તો બહુ સમજ્યા ! પણ એથીયે વાત આગળ વધી હતી.

એક દહાડો મેં એમને ફરવા જવા બોલાવ્યા. રોજ સવારે હું અને મારા એક રનેહી મલાડથી ગોરેગામ સુધી પગે ફરવા જતા. સવારના પોણાછએ ઉઠી કાં તો હું એમને બ્રૂમ મારતો અથવા એ મને બોલાવતા. બરાબર છ વાગે અમે ઘેરથી નીકળતા અને સાડાછએ ગોરેગામ પહોંચી ગાડીમાં પાછા આવતા. શિયાળાના દહાડા હતા અને છ વાગે તો અંધાર થઈ રહેતું. પંડિતજીએ મને સાંજે ખાસ કહી રાખ્યું હતું કે ફરવા જતા પહેલાં મારે એમને બોલાવવા એટલે બીજે દહાડે ઉઠીને મેં બ્રૂમ મારી. પંડિતજી રથવાયા ઉઠ્યા અને માથે ફેંટા વીંટાળી બહાર પડ્યા. એમના બાપનો શોક હોય તેથી કે કાણુ બહુ કાંઈ ધુન ભરાઈ હોય તેથી તે હમણાં હમણાં કાંઈ કાંઈ વાર ફેંટા બાંધતા.

શિયાળાની ટાઢ અને સવારનો પહોર, આબુઆબુ પક્ષીઓનો કિલકિલાટ અને ડુંગરાઓની પાછળ ધીરેથી વધતો જતો પ્રકાશ, એ બધી શોભા એતાં અને માણતાં વખત જણાતો નહિ. કાંઈ કાંઈ વખત ગરખાં પણ ખૂબ હંકાતાં અને એટલો વખત કાઢવો તે જરાયે ભારે ન પડે એવી મજા આવતી. રોજ જવાતું તે બહુ વાડી કે બગીચામાં ફરતા હોય એમજ વાગતું.

પંડિતજી આજે પહેલ વહેલાં જ ફરવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં

કંઈ કંઈ જગ્યાએ તાર આવે છે કંઈ કંઈ જગ્યાએ લાંબન. ઓળંગવી એ વગેરેથી તે અબણુ હતા. એટલે અમે એ જણુ આગળ ચાલતા હતા અને પંડિતજી પાછળ હતા. અમારા હાથમાં લાકડી હતી પણ પંડિતજીને કહ્યા છતાંયે લાકડી લાવવી ભૂલી ગયા હતા.

વચ્ચે 'આઉટ સિગ્નલ'નો તાર આવ્યો, અમે ભેઉ જણુ લાકડી ઠોકી પણ કાણુ જણુ કેમ પંડિતજી ત્યાં ધબ્બાફ દબને પડી ગયા. સ્થૂળ શરીર ને પગમાં તાર ભરાયલો તે એમનાથી જલદી ઉઠાયું નહિ. ખીજી બાજુ છ દસની ગાડી ગોરેગામથી આવતી હતી. જલદી ન ઉઠાડીએ તો પંડિતજી મુવા પડ્યા હતા. જેમ તેમ કરી અમે ઉઠાડ્યા અને એ ઉઠ્યા એટલે બહાદુર-ધીરે ધીરે ચાલ્યા.

ગોરેગામ આવ્યું એટલે સવાર પડ્યું. હું અને મારા સ્નેહી તો પંડિતજીના મોં સામે ભેતા જમ્પએ ને હસતા જમ્પએ. પંડિતજી શ્રીમતિની સાડીનો ફેંટો બાંધ્યો હતો. અમને હસતા ભેંપને તેમનો મિબબ ગયો.

‘નટુ! આમ શું ગંધડાની માફક ખડખડ હસે છે?’

મેં એમના ફેંટાનો છેડો પકડ્યો અને ખેંચ્યો. સાપ-ભેંપને કૂદે તેમ એ ભેંપને પંડિતજી કૂદ્યા. એમને તરત જ બાન થયું કે પોતે ફેંટાને બદલે સાડી બાંધેલી છે !

એ વરોદરે હતા ત્યારે આવોજ એક કિસ્સો બનેલો. તેમના જ વર્ગમાં મારા કાકા અમથાભાઈની મણિ બણુતી હતી. તેણે એ વાત કરેલી.

રવાબ પડે તેથી પંડિતજી પાટલુન પહેરીને શાળામાં જતા. એક વખત વર્ગનું કામ ચાલતુ હતુ અને પંડિતજી રવાબભેર પોતાની ખુરસી પર બેઠા હતા. ગણિતનો એક અધરો દાખલો પાટીયા પર ગણુવા એમને ઉઠવુ પડ્યું. બધી કન્યાઓનું એમના

તરફ ધ્યાન હતું એવામાં ધીરે રહીને પાટલુનની એક બાજુએ પોલકાની ઝાલર જેવું કાંઈક બહાર નીકળેલું મણિએ બેયું. તે ઉંચો નંબર રાખતી તેથી આગલી હારમાં હતી. તેણે બીજી એ ત્રણ કન્યાઓનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

આવું જોઈને કોઈનું હસવાનું માંય ખરું? મોટા માણસ કહાય મોં ઠાવકુ રાખે પણ છોકરાનું મોંદું જરા જેવું હસવાનું જોઈને જ છૂટું થઈ જાય છે. એક બીજીને તે બીજીએ ત્રીજીને બતાવ્યું અને બધી કન્યાઓની નજર પોલકાની ઝાલર પર પડી. અને એ ઝાલર પણ જબરી. ધીરે ધીરે તે વધારે ને વધારે નીકળ્યે જતી હતી. થોડી વારમાં આખી બાંય બહાર દેખાઈ. ઘાણ બગલાની પાંખ જેવું પાટલુન અને તેવાજ મોખાં, તે બેની વચ્ચે પોપટીઆ રંગના રેશમી પોલકાની બાંય ડેવી સુંદર શોભતી હશે ?

આખા વર્ગને હસતો જોઈ પંડિતજીને નવાઈ લાગી, હિસાબ ગણીને તે ખુરશી પર બેઠા પણ કંમે કરીને કન્યાઓ હસતી બાંધ રહેજ નહિ. તેમને નવાઈ લાગી અને એકાદ બેને ખખડાવવા વિચાર થયો. તે ઉઠ્યા અને જેવા એક એ પગલાં ભરે છે તેવી જ પોલકાની બાંય પગ તળે આવી અને આખું પોલકું બહાર નીકળ્યું. પંડિતજીની એ વખતની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવો મુશ્કેલ નથી. એ તો ઠીક હતું કે પાટલુનમાં પોલકુ જ ભરાયું હતું પણ બીજી કાંઈ ભરાયું હોત તો ?

પંડિતજી ત્રણ ચાર ડગલા ખીંટીએ દહાડાના દહાડા સુધી ભરાવી રાખતા અને કોઈ કોઈ દહાડો મરજી થાય ત્યારે પહેરીને જતા. એવી જ રીતે એક દહાડો એ ઉતાવળમાં ડગલો પહેરીને રોશને આવેલા અને ત્યાં એમના ખીરસામાંથી ઉંદરનાં બચ્ચાં નીકળેલાં એ મને યાદ છે. આમને આમ કોઈ દહાડો બીલાડીનાં બચ્ચાં કે કુરકરીયાં પણ નીકળે ખરાં.

ટોપીની અંદરની બાજુ કરોળીઆનાં બળાં બાજતાં મેં જોયા છે પણ એ બધું એક દહાડો મેં એમને સમજાવ્યું તોયે એમના જ્ઞાનમાં રહ્યું નહિ.

એનો ઉપાય આખરે મેં શોધી કાઢ્યો. પંડિતજીનાં કપડાં બાબત શ્રીમતિ ઝાઝી દરકાર કરતાં ન હતાં અને તે હું એક વાત ઉપરથી જ બાણી ગયો હતો. એમનો કોટ એક વખતે ફાટ્યો અને તે ત્રણ ચાર દહાડે જોવો તેવો સંધાયેલો. મેં તેમને પૂછ્યું:

‘પંડિતજી આ કોણે સાંધ્યું?’ અને કંઈક અભિમાન લેતા હોય એમ એમણે જવાબ દીધો કે ‘મેં’ આટલા નાના પ્રસંગ ઉપરથી હું એમના એ નવીન દાંપત્ય જીવનની, તેમજ શ્રીમતિ એમનાં કપડાં માટે બેદરકાર છે એ વાત બાણી ગયો હતો; આથી મેં સુમન મારફત શ્રીમતિને પંડિતજીનાં કપડાં વખતસર બદલાવવા અને એકનાં કપડાં જૂદાં જૂદાં રાખવા જણાવ્યું.

અને ત્યાર પછી આ બતનાં પરાક્રમે ઝાઝાં જણાયાં ન હતાં.

ચંદ્રલોકની મુસાફરી

મનને ભાગવત ઉપર ઠીકે ઠીક ભાવ હતો. પ્રેમાનંદનું પદજંઘ ભાગવત એતું માનીતું હતું. હમણાં હમણાં એ રોજ સાંજે ત્રણ ચાર અધ્યાય વાંચતી હતી ને કાલિકાદેવી તે સાંભળતાં હતાં. મને કે પંડિતજીને વખત હોય તો અમે પણ સાંભળવા બેસતા હતા.

એ બહાને રોજ બેચાર થડી આનંદ વિનોદમાં જતી હતી. કાલિકાદેવી ભારે શ્રદ્ધાળુ હતાં. એમને આસ્થા હતી કે ભાગવત સાંભળવાથી સદેહે સ્વર્ગ મળશે. અમે અવાર નવાર વચ્ચે વચ્ચે

વાતો કરતા તે એમને ગમતું ન હતું છતાં અમને ટેવ પડેલી એટલે બોલ્યા સિવાય રહેવાતું ન રતું.

‘નટવર! એ વાત ખરી?’ પંડિતજીએ એક સાંજે લાગવતની કથા પૂરી થવા આવી એટલે પૂછ્યું.

‘કઈ વાત?’ મેં સામે સવાલ કર્યો. જ્યાં સુધી કોઈ ચોક્કસ વાત કહી ન હોય ત્યાં સુધી જવાબ શી રીતે અપાય! પંડિતજીને આ રીતે વાતની શરૂઆત કરવાની સામાન્ય રીતે ટેવ હતી એટલે મને એમાં નવાઈ લાગતી ન હતી.

‘તમે લાકો જવાના છો તે.’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘શાની વાત?’ કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

‘એ તો હવે નવાઈ જેવી વાતો કરતાં શીખ્યા છે!’ સુમને કાલિકાદેવીને જવાબ આપ્યો.

અલબત્ત, મારી વાતમાં સુમનને પૂરતી શ્રદ્ધા ન હતી. એને શંકા હતી કે હું જે વાત કરતો હતો તેમ થઈ શકશે કે નહિ.

‘પણ બોલો તો ખરાં, ક્યાં જવાની વાત થાય છે?’ કાલિકાદેવીએ ફરીથી પૂછ્યું.

‘જવાદોને વાત! નવરા એકા બીજું શું કરે! ચંદ્રલોકમાં જવાની વાત કરે છે.’ સુમને જવાબ દીધો.

‘ચંદ્રલોકમાં! તે નટવરલાલભાઈ! ત્યાં તે શી રીતે જવાય?’ કાલિકાદેવીએ સવાલ કર્યો. એમના માન્યામાં પણ એ વાત આવતી ન હતી.

‘વિમાનમાં, વળી બીજા શેમાં!’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘તમે તો બનાવો છો.’ કાલિકાદેવી હસીને બોલ્યા.

‘પ્રભુએ શાં ઓછાં બનાવ્યાં છે કે મારે બનાવવાનું બાકી રહે. મેં તો જે છે તે વાત કરી પણ તમારા માન્યામાં ન આવે તેમાં હું શું કરું!’ મેં કહ્યું.

‘નટવર! ત્યાં સુધી વિમાન જશે ખરું?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એ ભાખતનો આપણને ઓછો જ અનુભવ છે! વાત એમ છે કે અત્યાર સુધીમાં ચંદ્રલોકમાં જવાના અનેક પ્રયત્ન થયા છે પણ કોઈ પ્રયત્ન સફળ થયો નથી: છતાં પ્રો. પેરતનજી કહેતા હતા કે શોધ નવી છે ને સાદસ પણ એવું જ છે. મિ. જેમ્સ ખાત્રી આપે છે કે એવું વિમાન ચંદ્રલોકની મુસાફરી સહીસલામત કરી આવશે જ. એણે ને પ્રો. પેરતનજીએ અનેક અખતરા અત્યાર અગાઉ કર્યા છે.’

‘ત્યારે તો નવાઈની વાત ખરી!’ કાલિકારવી બોલી બિઠ્યા: ‘આટલી લાંબી ભત્રાની વાત જેવી તેવી તો નજ હોય!’

‘શું ધૂળ નવાઈ જેવી વાત!’ સુમન બોલી ઉઠી. ‘એને તો આમાં શ્રદ્ધા જ ન હતી!’

‘જરાક તો શ્રદ્ધા રાખતાં શીખ, સુમન!’ મેં કહ્યું.

‘શ્રદ્ધા રાખવા જેવું હોય તો રખાયને!’ સુમને જણાવ્યું.

‘તારી ખાત્રી ન થતી હોય તો ચાલ આપણે બેઉ જમ્મએ’ મેં સચના કરી.

‘કોણ કોણ જવાનું છે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ચાર જણનું તો નક્કી થયું છે.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘પ્રો. પેરતનજી, એમની દીકરી શિરીન, મિ. જેમ્સ અને મિસ ફ્લોરા કરીને એક બહેન છે. એ રીતે ચારનું તો ચોક્કસ છે. મને આશ્ચર્ય તો કર્યો છે પણ હજી હું કે’ નિર્ણય ઉપર આવ્યો નથી. સુમન આવતી હોય તો વિચાર કરું.’

‘અરે બહા માણસ! એમાં મનસુખા શા કરવા હતા! આવી તક વારે વારે ઓછી આવે છે! ભવ, બેઉ જણ બિપડી ભવ. ગમેલી તક ને બોલેલો બોલ કદીએ પાછા આવતાં નથી માટે હમણાં જ નક્કી કરી નાખો. તે’ ગીતા મહાત્મ્ય નથી વાંચ્યું? એમાં લખ્યું છે કે

ચંદ્રલોકમવાપ્રોતિ વર્ષાણામયુતં ધ્રુવમ્ ।

એ કાંઈ અમથું કહ્યું હશે ! ચંદ્રલોક જેવો લોક છે, તેમાં આપણાથી જઘ શકાય છે ને વર્ષો સુધી એમાં રહી શકાય છે, એ વાત એના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. કેમ ખરી વાત કે નહિ ? એવું બે ન હોત તો આપણા પૂર્વજો મૂર્ખા ન હતા કે આવું આવું લખી બય. પેલા આપણા અસ્રશસ્ત્રને ગળ્યાં સમજનારને પણ આજે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ વાતો ખરી છે; માટે મારું માને તો નટવર, તમારું બેઉનું નક્કી કરી નાખ.' પાંડિતજીએ આગ્રહ કર્યો.

‘હીક છે. આપની સલાહ છે તો વળી હા કહી આવીશ. જીવ્યા કરતાં બેયું બહુ.’ મેં જવાબ તો આપ્યો પણ હજી સુમનની સંમતિ મળી ન હતી એટલે મેં એના તરફ બેયું.

‘જો બે એકલપેટા ન થતા નટવરલાલભાઈ !’ કાલિકાદેવી બોલી ઊઠ્યાં. ‘સુમનબહેન ! એકથી બલાં બે વાત કરવાયે કાંઈક તો બેઠએને.’

‘તે તમારે પણ આવવું છે કે શું ?’

‘ખાટો મોજો વિચાર તો ખરો. એ વાત નક્કી થાય તો જરૂર આ ભાગવત વાંચ્યાનું જ ફળ ! એનો જ રૂડો પરતાપ ! એ વાત નક્કી માનજો નટવરલાલભાઈ !’

‘નટવર ! એમ થતું હોય તો બે જે ભાઈ ! મારો પણ વિચાર તો થાય છે. જરા તારા પ્રેફેસરને સમજાવજો ને જે ખરચ થાય તે બેઠ લખશું, બાકી એકાદ વખત જવાય તો જીવ્યા કરતાં બેયું બહુ. જમએ તો જીવ્યું સાર્યક થાય.’

‘ત્યારે વળી હું ચે શા સારુ ના કહું !’ સુમન બોલી. એની સંમતિ આ રીતે મળી ગઈ.

‘સરસ !’ મેં કહ્યું. ‘આપણે ચારે જણુ સાથે ભાગવત વાંચ્યું છે. એટલે સદેહે સ્વર્ગમાં ન જવાય તો હરકત નહિ

પણ ચંદ્રલોકમાં તો ચારે જણ સાથે જ જમ આવીએ.’

‘નટવર ! ત્યારે આપણું નક્કી કરી આવજેને ! ચાર એ ને ચાર આપણે. મંઝા આવશે.’ પંડિતજીએ કહ્યું.

‘વિમાનમાં આઠેય જણની સગવડ સચવાતી હશે તો પ્રોફેસર મને ના નહિ પાડે.’ મેં કહ્યું. ‘હમણાં જ હું એમની માસે જવાનો છું ને એમને મળીને જે તે નક્કી કરી આપને ખબર આપું છું.’

‘એના જેવું રૂડું બીજું શું હોય !’

‘બવ ફતેહ કરો !’ કાલિકાદેવીએ કહ્યું.

મારે ને પ્રોફેસર પેસ્તનજીનો નાતો જ એવો હતો, એમને હું વડિલ તરીકે ગણતો અને તેઓ પણ મને પેટના દીકરા જેવો માનતા. એમની દીકરી શિરીન પણ મારી સાથે સગા ભાઈ જેવી રીતે વર્તતી. એમણે ને મિ. જેમ્સે વિજ્ઞાનનો બી.એ. અભ્યાસ કર્યો હતો તેમજ પ્રોફેસર એ વિષયમાં પ્રવીણ હતા. ખગોળ વિજ્ઞાનના એ ભારે નિપ્ણાત હતા. મી. જેમ્સ પણ એમના સહાધ્યાયી હતા અને તેઓએ પણ વિજ્ઞાનના કેટલાક વિષયોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ચંદ્રલોકમાં જમને ત્યાંની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને માટે એમણે આ સહેલગાહ ગોઠવી હતી.

‘વિમાનમાં જગ્યા છે અને આપણે આઠે જણ આસાનીથી સફર કરી શકીશું એમ પ્રોફેસર સાહેબે કહ્યું છે.’ બીજે દિવસે સાંજના મેં વધાઈ આપી.

મારે ને સુમનને માટે તો પ્રોફેસરે સાધારણ રીતે ગોઠવણ રાખી જ હતી. વધારામાં તો પંડિતજી ને શ્રીમતિ પૂરતી જ વ્યવસ્થા કરવાની રહેતી હતી. પ્રોફેસર સાહેબને મારા ને પંડિ-

તજના સંબંધની સારી રીતે ખબર હતી એટલે મેં એમની પાસે અમારી બધાની જવાબી વાત રજુ કરી કે તરત જ તેઓએ હા પાડી ને અમે કરેલી હિંમત માટે અમને ધન્યવાદ આપ્યો.

‘ચાલો બહુ સારી વાત કરી.’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

એમનો હરખ માતો ન હતો. આ દેહે ચંદ્રલોકમાં જવાનું સહભાગ્ય ઓછું જ સર્વને સાંપડે છે !

‘સાંભળ્યું’ કે એમની હમેશની રીત મુજબ એમણે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને જૂમ મારી. ‘આ નટવરે તો નક્કી કરી નાખ્યું.’

‘સાચી વાત નટવરલાલભાઈ !’ પુરીના લોટવાળે હાથે એકદમ બહાર આવીને કાલિકાદેવીએ મને પ્રશ્ન્યું. પંડિતજીના કહેવામાં બંને વિશ્વાસ ન હોય તેમ.

‘હા. આવતા સોમવારે વિમાન ઉપડવાનું છે ને ચાર ઓ ને ચાર આપણે. એકંદર આઠ જણની સગવડ છે.’ મેં જવાબ દીધો.

‘બહુ સારું કરી આવ્યા.’ શ્રીમતિએ કહ્યું.

‘હવે વખત થોડો છે તે તૈયારી કરવા માંડો.’ પંડિતજીએ સચના કરી.

‘એમાં કેં કહેવું નહિ પડે.’ શ્રીમતિ બોલ્યા.

સુમને પણ સમાચાર સાંભળ્યાં. સૌના હરખનો પાર ન હતો. વખત થોડો હતો ને ઘડાકાબંધ તૈયારી કરી લેવાની હતી.

મુસાફરી નવી હતી. પ્રદેશ અભણ્યો હતો. શું જોઈએ ને શું નહિ તેની કાંઈને માહિતી ન હતી. એટલે સૌએ પોતપોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા માંડ્યા અને અનેક પ્રકારની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

પણ ખાવાનું શું કરવું ? કેટલું કરવું ? કેવું કરવું ? એ

સવાલે શ્રીમતિ કાલિકાદેવીને મંજવ્યાં ઐટલે તેઓ મારી પાસે આવ્યાં ને પૂછવા લાગ્યાં:

‘નટવરલાલભાઈ! એ તો બધું ખરું પણ જતાં આવતાં કેટલા દલાડા લાગશે તે તો કહો ઐટલે સમજાણુ તો પડે. ખાખા-ખીધાનું શું કરીશું?’

‘જુઓને, એ અઢી મહિના સાધારણ રીતે જતાં આવતાં થઈ જશે એવો અંદાજ છે એમ વાત થઈ હતી.’ મેં કહ્યું ‘ઐટલે એટલો વખત ચાલે ઐટલું તો સાથે રાખવું બેઠશે.’

‘શું કરીશું?’

‘નક્કર ને ઘીનો માલ હશે તો ખવાશે થોડું ને ગાર રહેશે વધારે, માટે એવું જ કાંઈક કરજો. મગજ, મોહનચાળ, જોળપાપડી ને એવું એવું: કે જે બગડ્યા કયાં સિવાય કાંઈ વખત ટકી રહે.’

‘એ વાત મને પણ ઠીક લાગે છે.’ શ્રીમતિ બોલ્યાં. ત્યારે એવું જ કરીશું.’

‘ભલે.’

અમે આમ વાત કરતાં હતાં એવામાં કોણ બહુ થું ચાલ આવ્યું તે સુમન દોડી આવીને બોલી: ‘આ તમે તો વત બિલું ક્યું’ પણ મારે તો એકે ગરમ સાડી નથી તેનું કેમ?’

‘એ તે કાંઈ જૂટકો છે! આણી આપું. હજી આપણા મહાજનનગી દુકાન કયાં બંધ થઈ ગઈ છે જે!’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘પણ એકલી સાડી આવે તેનાથી નહિ પતે. પોલકાં માટે પણ ગરમ કાપડ બેઠએ.’ સુમને કહ્યું.

‘જુઓને નટવરલાલભાઈ, એમ એક સાડી કે એક પોલકાંથી આટલે લાભે કોણું જ જવાવાનું છે! જોખમાં જોખ મણુ ત્રણ નંગ તો બેઠએ જ.’ કાલિકાદેવીએ ભલામણ કરી.

‘ઐટલાં મંગાવી લખશું.’ મેં કહ્યું.

અને ણીજે દહાડે મહાજનના રોસમાંથી સુમનને જોતતાં ગરમ કપડાં મંગાવી લીધાં.

પંડિતજીએ વળી તિલક મહારાજવાળી ગીતા, જ્યોતિર્-વિલાસ અને એએક ગરમ અભોટિયાં લાવવાની વરદી આપી.

મારા મિત્ર મોહનલાલને અમારા જવાની ખબર પડી ઐટલે એમણે બલામણુ કરી કે સારો જોવો કોરેકનો કેમેરા પણ સાથે નાખવો ને ઊંચી બનાવટના ‘પાવરફૂલ’ દૂરબીન માટે પણ આગ્રહ કર્યો. એ એ સિવાય અમારી મુસાફરીમાં રસ નહિ આવે એવું એમણે બાર દષ્ટને કહ્યું.

મારા રનેહી ડિસોઝા સાહેબે Popular astronomy નામનું ખગોળશાસ્ત્રનું પુસ્તક સાથે રાખવાની બલામણુ કરી. આમ અનેક મિત્રોએ ને મુરબ્બીઓએ અનેક પ્રકારની, અતઃ-અતની ને ભાતભાતની સલાહ આપી, બલામણુ કરી ને શિખા-મણુ દીધી.

આ બધાંની ટુંકી નોંધ તથા સાથે રાખવાની ચીજોની લાંબી લચક યાદી લખને હું બહાર જતો હતો ત્યાં સુમને સંભળાવ્યું: ‘અ બધું લેવા તો આવ છો પણ એ પહેલાં પ્રોફેસર સાહેબને તો પૂછી જુઓ કે શું બેઠશે ને શું નહિ.’

મને પણ લાગ્યું કે બધા કરતાં એની વાત વધારે વહેવાર વ્યાજબી ને માન ઉપજે એવી હતી.

એમની પાસે જ જઈં છું.’ એવો જવાબ આપીને હું સીધા પ્રોફેસર સાહેબ પાસે દોડ્યો.

‘ક્યાં ચાલિયો ? નટવર !’

હું પ્રોફેસર સાહેબના ઘર તરફ જતો હતો ત્યાં તો તેઓ મને રસ્તામાં જ મળ્યા ને પૂછ્યું.

‘હું આપને ત્યાં જ આવતો હતો.’ મેં કહ્યું.

‘અને હું તારે ઘેર આવતો હતો.’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું. ‘આ બાબતુ થઈને જતો હતો ત્યાં મને એમ થયું લાગ નટવરને મળતો બહો.’

‘ધણી મહેરબાની!’ મેં એમનો આભાર માનતાં કહ્યું.

પછી મેં એમને મારા મિત્રો, મુરખીઓ ને સંબંધી-એની ભલામણો, શિખામણો ને સચનાઓની વાત કરી ને સાથે રાખવાની ને ખરીદવાની ચીજોની લાંબી યાદી બતાવી.

એ સાંભળીને તથા યાદી બોધને એમની અમ્યબીનો પાર ન રહ્યો.

તેઓ બોલ્યા : ‘શું બાવા ! તમે આય લાંબી લચક યાદી બતાવી ! એની કાંઈ જ જરૂર નથી. કેમેરા ને દૂરબીન મારી પાસે છે. એ ઉપરાંત જે જે જરૂરી વસ્તુઓ છે તે મેં રાખી છે.’

‘ને ખાવાપીવાનું તો પૂરતા પ્રમાણમાં રાખીએને ? એ તો અમે તૈયાર કરવા માડ્યું છે.’

‘નારે બાવા ! એની બી કાંઈ જરૂર નથી. ખાણીપીણીને બંદોબસ્ત મેં કરી લીધો છે.’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું.

અમે આમ વાતો કરતા કરતા મારા ઘર નજીક આવ્યા. એમને આવતા બોધ પંડિતજી પણ આવી પહોંચ્યા. એમણે અમારી છેલ્લી વાતચીત પણ સાંભળી. એમના જેવા શુદ્ધ સનાતની બ્રાહ્મણને પારસીની રસોઈ કે મીઠાઈ કેમ ચાલે ! એમણે એ હિસાબે પૂછ્યું : ‘પણ તમારું કેમ ચાલે ?’

‘અરે બાવા ! બધું થે ચાલશે’ પ્રોફેસરે જવાબ આપ્યો. ‘એવી મજાની ગોઠવણ કીધી છે કે તમે બોધને ખુશખુશાલ થઈ જશો. આથે આટલો બધો ભાર લઈને જવાનું હોય તો વિમાન ચાલશે શી રીતે ? એ તે પછી વિમાન છે કે ખટારો ! નટવર કહે છે ઈટલું તમારું ભાતું લઈએ તો વિમાન કરરર

ધુસ કરતું નીચે જ આવે !’

‘પણ ત્યારે ખાઈશું શું ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘તમને જે જોઈશે તે મળશે. પછી શી ચીંતા !’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું.

‘મગસ, પૂરી ફૂધપાક—’

‘બધું છે. જે માગશો તે મળશે.’

‘પણ તે તમારું ઓટું કંમ ચાલે !’ પંડિતજીએ વાપા ઉઠાવ્યા.

‘જેવની ખાવા ! હસવું ને દોડ ફાકવો એ એક કંમ બને ! આપણે સાથે મુસાફરી કરીએ એટલે એટલું તો ચલાવી લેવું પડે. હા, તમે તમારે જુદા જમો ને અમે અમારે જુદા જમીશું. ભેજસેજની ભતરા નહિ કરીએ. સમજ્યાને !’

‘પણ એ શી રીતે લઈ લેશો ને ક્યાંથી લાવીને આપશો ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું. ‘વાતમાં આવે છે તેમ બત્રીસ ભતનાં પકવાન ને તેત્રીસ ભતનાં શાકભાજીનો થાળ આકાશમાંથી તો નહિ ઊતરી આવે ને !’

‘આકાશમાંથી તો નહિ ઊતરે પણ આકાશમાં જ તૈયાર થઈ જશે.’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું.

‘પણ શી રીતે, તે તો સમજવો.’

‘એ જ ખૂબી છે ને ! વાત એમ છે કે સેફરીનમાં જેમ ગળપણનું સત્ત્વ આવે છે તે સાકર કરતાં અનેક ગણું ગળ્યું હોય છે તેમ અનેક વસ્તુઓનું મેં સત્ત્વ તૈયાર કરીને ભતભતની ટીકડીઓ બનાવી છે. એમાંની એક ટીકડી અમુક ભતના ગેસ સાથે તમને આપી હોય તો મગસ જેવો સ્વાદ આવે ને અમુક ગેસ સાથે આપીએ તો ફૂધપાક જેવી લાગે. પળી એક બે ટીકડી ખાવ એટલે પેટ ભરાઈ જાય ને ભૂખ મટી જાય.’

‘અરે બાપરે બાપ ! ભારે નવાઈ જેવું !’ પંડિતજી

ઔલી ઉઠ્યા.

‘વાત પણ ગજબ લાગે છે.’ મેં કહ્યું.

‘આ તો ખાવા પીવાની વાત કરી એવી રીતે અનેક સગવડો રાખી છે કે જેથી આપણને તકલીફ ઓછામાં ઓછી પડે.’

‘એ બધા ભતભતના ગેસ પણ લઇ લેશો ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘નારે ના ! એ ભેષશે તે મુજબ બનાવી લઇશું. એના સાધનો વિમાનમાં ગોઠવ્યા છે.’ પ્રોફેસરે જવાબ આપ્યો.

એ પછી કેટલીક જરૂરી સ્થળનાઓ આપીને પ્રોફેસરે વિદાય લીધી.

‘એ સાંભળ્યું કે’-પંડિતજીએ શ્રીમતિને બોલાવ્યાં. ‘આ પ્રોફેસર સાહેબ કહી ગયા તે. એ તો કહે છે કે રસોઇની કડા-કટ કરવાની જરૂર નથી.’

‘કેમ ?’ શ્રીમતિએ પૂછ્યું.

‘તે એમણે બધી યે ગોઠવણ કરાવી લીધી છે અને આપણને બાધ ન આવે એવો બંદોબસ્ત કર્યો છે. એમણે તો ભતભતની ને ભાતભાતની ટીકડીઓ તૈયાર કરી છે. એક ટીકડી લખને એના ઉપર એક ભતનો ગેસ છોડે એટલે એ પૂલીને દડા જેવી થઇ બચ ને ખાઇએ તો ખાસસો લાડવાનો સ્વાદ આવે. બીજી ભતનો ગેસ છોડે તો દૂધપાક બની બચ. એવી તો ભતભતની ગોઠવણ કરી છે.’

‘જૂની આંખે નવા તમાસા ! જે નહિ થાય તે ઓછું !’ શ્રીમતિએ પોતાનું આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું. ‘કાંઈ કહે તો ખરું મણુ ન મનાય એવી એ બધી ગોઠવણ મને તો લાગે છે.’

‘છે પણ એમ જ. જખરું ભેજું દોડાવ્યું છે.’

‘ચાલાકી કાપના બાપની છે !’

‘નહિસ્તો.’

પ્રોફેસર પેસ્તનજીએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે નક્કી કરેલે વખતે અમારું વિમાન ઊડ્યું. એ પહેલાં અમને અનેક મિત્રોએ અભિનંદન આપ્યાં, મેળાવડાં કર્યાં ને માનપત્રો આપવાના બહેર સમારંભો ગોઠવ્યા. અમે કૈંક અવનવું, કૈંક અદ્ભુત ને કૈંક અસંભવિત એવું કામ કરતા હોઈએ એ પ્રકારનું વાતાવરણ થઈ ગયું. અમારું વિમાન ઊડ્યું ત્યારે આખું જુહુનું મેદાન માનવમેદિનીથી ચિત્કાર ભરાઈ ગયું હતું.

મુસાફરીમાં અગાઉથી નક્કી કર્યાં મુજબ અમે આઠ જણ હતી : પ્રાણશંકર પંડિતજી, શ્રીમતિ કાલિકાદેવી, હું, સોં. સુમન, પ્રોફેસર પેસ્તનજી, એમની દીકરી શિરીન મી. જેમ્સ અને મિસ ફલોરા.

અમારી મુસાફરીનાં અજબ સ્મરણો લખવાને મારી કલમ શક્તિમાન નથી એમ મારે કહી દેવું જોઈએ. પંડિતજી સાથે મુસાફરી કરવાના મને અનેક પ્રસંગો મળ્યા છે તે બધામાં આ પ્રસંગ સૌથી વધારે ભવ્ય હતો.

પુરુષવર્ગ કરતાં સ્ત્રી વર્ગમાં જરા પહેલાં પહેલાં તો નવું નવું લાગ્યું પણ ગુજરાતજો સહેજે એક બીજા સાથે બળી ભય છે અને સમય પ્રમાણે વર્તે છે. એ રીતે શ્રીમતિ અને સુમન, શિરીન ને ફલોરા સાથે સુંદર સહકાર સાધી શક્યાં અને એક બીજાને સારી રીતે ઓળખી શક્યાં.

પહેલાં પહેલાં તો અમારા આનંદની અવધિ હતી. પૃથ્વીથી વિમાન ઊંચે ઊડતું ગયું તેમ તેમ અમારી છાતી ગળગળ ફૂલવા લાગી. નીચેનો દેખાવ મનમોહક હતો.

હરિયાણાં ગુજરાત, તેમાં વહેતી નાની મોટી નદીઓ, જંગલો, ડુંગરો, બાજુમાંનો અરબીસમુદ્ર એ બધું નજર તળે ધીરે ધીરે દેખાતું હતું. સ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટ અને આછું આછું પળે પળે થતું જતું હતું.

દૂરબીનમાં જોતાં દેખાવની સુંદરતા વધતી હતી ને આંખને લલચાવતી હતી.

પવન સખત હતો, પણ એને માટે પ્રોફેસરે બંદોબસ્ત કર્યો હતો એટલે અમને તે ઝાઝો લાગતો ન હતો.

કલાકના પાંચસો માઈલની ગતિએ વિમાન સડસડાટ ઊડ્યે જતું હતું અને અમે દરેક પળે પૃથ્વીથી દૂર ને દૂર અગાધ અને અનંત આકાશમાં ઊડ્યે જતા હતા.

વિમાનનું સંચાલન મિ. જેમ્સને હસ્તક હતું ને તેઓ પ્રોફેસરે નક્કી કરેલી દિશાએ એને હંકારતા હતા. પહેલાં પહેલાં તો અમને લાગ્યું કે વિમાન તદ્દન ઊંધી દિશામાં ભય છે કારણ કે ચંદ્ર દેખાતો હતો તે કરતાં તદ્દન ઊલટી દિશામાં અમે જતા હતા.

પ્રોફેસરે અમને એ બાબત સમજાવીને ખુલાસો કર્યો કે 'ચંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે અને એની એ ફરવાની કક્ષા ૧૪,૯૪,૦૦૦ માઈલની છે. આપણું વિમાન જ્યારે ચંદ્ર પાસે જશે ત્યારે એ કક્ષા ઉપર ચંદ્ર કયે ઠેકાણે હશે તેની મેં ગણતરી કરી છે ને એ સ્થળનું લક્ષ્ય રાખીને વિમાનનું સંચાલન કરવાનું મેં મિ. જેમ્સને કહ્યું છે.

એમને એ ખુલાસો વખતસરનો ને વ્યાજબી હતો. અલબત્ત, એમની ગણતરી ને ગોઠવણમાં અમને પૂરતી શ્રદ્ધા હતી છતાં થે આ ખંડું બાણતા હોષ્ટી તો જીવને સંતોષ રહે.

વિમાનનો ઘોંઘાટ એટલો જબરો ને કાન ફાડી નાખનારો હતો કે એક બીજના કાનમાં કહીએ તો પણ વાત બરાબર સમજાતી ન હતી. પ્રોફેસરે આ મુશ્કેલી લક્ષમાં રાખીને અમારે માટે વાત કરવાની નળીઓની યોજના રાખી હતી એટલે તેને લીધે અમે સુખેથી વાત કરી શકતા હતા. ખરે જ, એમણે એ અઘલ ન ચલાવી હોત તો અમારા બાર જ વાગી બત ને

આખી મુસાફરીમાં હાડમારીનો પાર ન રહેતો એ બધા માણસે આવી આવી તો સેંકડો અગવડોની અગાઉથી કલ્પના કરી હતી અને તેના ઉપાયો પણ શોધી તેમજ ચોજી રાખ્યા હતા કે જેથી અમારી મુસાફરી સુખરૂપ નિવડે ને કંટાળો ન આવે.

અને તમે એમ ન માનતા કે પવનનો પ્રદેશ સાવ સપાટ હતો. એમાં પણ અનેક નાના મોટા ખાડા ટેકરા આવતા ને ભત-ભતનાં ને ભાતભાતનાં વહેણુ હતાં. પવનનાં ઝંઝાવાત જેવાં મોભાં કોષ કોષ વખત વિમાનને હેરાન કરતાં. એ સરળ ગતિએ ચાલતું હોય તેમાંથી એકાએક ખચકો ખાઇને પચીસ પચાસ ફીટ નીચે પડવાના અમને અનેક અનુભવ થયા હતા. રગશિયા ગાડામાં કે ડમણીમાં બેઠા પછી વારંધડિયે રોડ આવતાં હાડકાં પાંશરાં થાય છે તેમ આ સુધરેલા વિમાનમાં પણ પવનને અંગે વિમાન ખચકાતાં ચોડાંબણાં હાડકાં પાંશરાં થતાં હતાં. પ્રોફેસર પેસ્તનજીએ પૂરતો વિચાર કરીને અમારી બેઠકોને મજાની ગાદીઓ મઢાવી હતી પણ અમારાં આઠે જણનાં માથાને ઓછી જ ગાદી જડેલી હતી! એ કમજખતો એવા ખચકા વખતે એક બીજા સાથે ભેટતાં ને ભટકાઇ પડતાં.

પાણીને માટે એમણે વાયુને દબાવીને ભરી રાખ્યો હતો અને એમની રસોઇની નાની નાની ટીકડીઓ તૈયાર હતી. નહિ કોષ ભતની કડાકુટ કે નહિ કોષ ભતનો ત્રાસ. જે બેઠકે તેની ટીકડીઓ. એના ઉપર ગેસ છોડો કે એ ચીજ તૈયાર. પ્રમાણુ શોડું પણ ખાવ તો અજબ સ્વાદ આવે, પેટ ભરાય ને ઓડકાર આવે. મગસ, પૂરી, મોહનથાળ, ગાંઠિયા, ચણા, દૂધ, લેમન, પાઈ, બિસ્કીટ, કેકસ, વગેરેની ભતભતની જુદીજુદી ટીકડીઓ હતી અને જરૂર પ્રમાણુ એનો ઊપયોગ થતો હતો. મશીનનો એક ભાગ બેઠકી ગરમી અથવા ઠંડી તેમજ રોશની આપતો હતો એટલે એ ખાખતનો પૂરતો સંતોષ હતો.

વિમાન ચલાવવાને માટે પેટ્રોલનો ઉપયોગ નહોતો હતો. એ શરૂ કરવા પૂરતો જ. તે પછી તો એને ચલાવવાનું કામ સૂર્યપ્રકાશથી ચાલતા એક મશીનને હસ્તક હતું. એ સૂર્યની ગરમી ને બળ-સંધરી લેતું ને એનાથી વિમાનને ચલાવતું. આને લઈને વિમાનની ગતિ સતત એક સરખી રહેતી ને એને પેટ્રોલનો મોટો જથ્થો લેવાની જરૂર પડી ન હતી. આ એક જ ગોઠવણ ન હોત તો આટલી લાંબી મુસાફરી ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત !

પ્રોફેસર સાહેબની ગણતરી હતી કે આશરે બાવીસ દિવસમાં અમારું વિમાન ચંદ્રલોકમાં પહોંચી જશે ને બનતા સુધી ગોસેન્ડીની દિવાલો ઉપર કે એવી જ કોઈ જગ્યાએ ભિતરશે.

કેટલીક વખત વાદળોના ગોટેગોટમાં થઈને વિમાનને પસાર થવું પડતું ત્યારે મજા પડતી.

હિમાલય કરતાં પાંચ ગણી ઊંચાઈવાળા એક વાદળ લગોલગ વિમાન પહોંચ્યું. તેની આસપાસ જવાનો રસ્તો કોંચની બારી જેવા એક પાતળા વિભાગમાં થઈને હતો. વાદળનો દેખાવ ભય હતો અને અમારું વિમાન એમાં થઈને પસાર થયું, તે વખતનો દેખાવ અવર્ણનીય તેમજ અકલ્પ હતો ! એક વખત ભેયા પછી જીવન ભર યાદ રહી બધા એવો એ અદ્ભુત હતો.

ધીરે ધીરે પૃથ્વી દૂર ને દૂર જતી ગઈ ને એનો દેખાવ નાનો ને નાનો થતો ગયો અને એના ઉપર ઘેરા રંગના તેજસ્વી ચટાપટા દેખાવા લાગ્યા.

ઘેરા વાદળી અને ઝાંખો રતુમડો એમ બે રંગો ખાસ જરૂરી આવતા હતા ને પાણી તેમજ જમીનના વિભાગો બતાવતા હતા એમ પ્રોફેસર સાહેબનું કહેવું હતું.

પૃથ્વી નાની થતી હતી પણ એના કરતાં ચંદ્રનો દેખાવ
તો નાનો જ હતો. ઘણું દહાડે એકનો આકાર સરખો હોય
એમ લાગવા માંડ્યું.

‘નટવર ! તને ખબર છે.’ વિમાનનો ઘોંઘાટ એકો યતાં
અને એમાં રહેતાં જરા ટેવાયા પછી પંડિતજીએ મને પૂછવા
માંડ્યું. ‘ચંદ્રમાં શું છે તે, અને તેમાં કાણુ રહે છે તે ? દરેક
દરેક દેશમાં એને લગતી જુદીજુદી કલ્પનાઓ તથા એને અંગેની
કથાઓ હોય છે.’

‘એવું છે તો ખરું.’ મેં જણાવ્યું.

‘દુનિયાના જુદાજુદા ભાગોમાં એને માટે જુદું જુદું
બોલાય છે. તમને એની શું માહેતી છે ? પંડિતજી !’ પ્રોફેસર
સાહેબે પૂછવા માંડ્યું.

આટલા વખતાં અમે એક બીજા સાથે સારી રીતે હળી ગયા
હતા અને હવે તો જરાપણુ અતડું લાગતું ન હતું.

‘મેં શુદ્ધ ભગવાન વાળી કથા સાંભળી છે.’ પંડિતજીએ
જવાબ આપ્યો.

‘કહો તો ખરા.’ સુમને સચના કરી. ‘અમે તો સાંભળી એ.’

‘ભલે. મારી કયાં ના છે !’ એમ બોલીને પંડિતજીએ
વાત શરૂ કરી.

‘ભગવાન શુદ્ધના આગલા જન્મોની અનેક વાતો પ્રચલિત
છે અને તે જાતકકથાઓના નામે જાણીતી છે. એમાંની એક
વાર્તા એવી છે કે એક વખત શુદ્ધ ભગવાન એમના એવા પૂર્વ-
જન્મમાં એક મહા અધોર જંગલમાં જુલા પડ્યા. દેશ કે
દિશા સ્પષ્ટ નહિ. કયાં જવું ને કયાં નહિ એનો એમને વિચાર
થઈ પડ્યો. એમની અકળામણનો પાર ન રહ્યો. એમની મુંઝ-
વણ એક સસલાએ જોઈ. એને એમના ઉપર દયા આવી. એણે

કહ્યું : 'મુંઝાવ છે શા માટે ! રસ્તો ન જડતો હોય તો હું બતાવું.' બુધ્ધે હા પાડી. સસલું આગળ ચાલ્યું.

'ગાઠ જંગલમાં આગળ સસલું ને પાછળ બુધ્ધ ચાલ્યા બંધ છે. જતા જતાં સાંજ પડી. બુધ્ધને તો કકડીને ભૂખ લાગેલી ખાવાનું કશું મળે નહિ. ભૂખ શી રીતે સંતોષવી એનો એમને વિચાર થઈ પડ્યો. સસલું એમનો સંતાપ સમજી ગયું.

'તે કહે : 'મને ભુંજીને આહાર કરો. બુધ્ધે તો ઘણી ચે ના પાડી પણ સસલાએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. છેવટે બુધ્ધને સસલાના આગ્રહને વશ થવું પડ્યું—'

'કે પછી ભૂખાળવાને ભૂખ ભાગવાનું મન થઈ આવ્યું ?' શ્રીમતિ કાલિકાદેવીએ પૂછ્યું.

'બુધ્ધ એવા ભૂખાળવા ન હતા. પછી એમણે લાકડાં એકઠાં કર્યાં અને દેવતા સળગાવ્યો. સસલું કૂદીને અંદર પડ્યું. એને દગ્ધાતું ને શેકાતું જોઈ બુધ્ધનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. એમણે તરત સસલાને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢ્યું અને છાતી સરસુ ચાંપ્યું.

'સારી રાત વીતી ગઈ. સવારમાં બેઉ આત્મા ઉઠી ગયા હતા. એક ભૂખના દુઃખથી અને બીજો અત્તિમાં બળી જવાની પીડાથી. બેઉને એકબીજા માટે ભારે સહાનુભૂતિ હતી.

'એ બેઉજણુ ફરી જન્મ્યા. બુધ્ધ ચન્દ્રમા જન્મ્યા અને એમનું માનીતું સસલું પણ ચંદ્રલોકમાં ગયું. ચાંદામામાની ગોદમાં હજી ચે એ સસલું ગેલ કરે છે.'

•એ તો આપણે જમ્યું ત્યારે જોઈશું !' સુમન બોલી.

'અરે ખાવા ! તમે જોઈ રહ્યાં ને રમાડી રહ્યાં !' શિરીને કહ્યું.

પ્રોફેસર સાહેબ તથા મિસ ફલોરા ખડખડાટ હસી પડ્યાં. મિસ ફલોરા તેમ જ જેમ્સ ગુજરાતમાં ઠીકઠીક રહ્યાં હતાં ને ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે સમજી શકતાં હતાં. એમને આ

વાતમાં રસ પડ્યો ને આવી કથના પરંપરાને ધર્મની વાતોમાં સ્થાન ભેષ નવાષ પામ્યાં.

‘ખીજ પણ એવી જ મજાની વાત છે.’ મેં કહ્યું.

‘એમ !’ સુમન બોલી ઉઠી. ‘ત્યારે તમે પણ કહી નાખોને !’

‘હા નટવરલાલભાઈ ! મજા આવશે.’ કાલિકાદેવી બોલ્યા.

‘ભલે ત્યારે ! મારાથી કાંઈ ના પડાવાની હતી !’ એમ.

કહીને મેં વાર્તાની શરૂઆત કરી :

‘એક રૂડું રૂપાળું સરોવર હતું. એવું મજાનું ને એવું સુંદર કે ભેતાં વેંતજ આખને ગમી જાય. એની પડોશમાં દીલી હરિયાણી ધરોમાં સસલાંઓનું એક નગર હતું. એ નગરમાં એમની મોટી વસાહત રહેતી હતી. સસલાં બિચારાં ભોળાં અને ગરીબ. અમનો એક રાજા હતો. એનું નામ લંબકર્ણ હતું. પ્રબનો એ પાલક હતો. એમને દુઃખે એનું દિલ દાઝતું હતું.

‘એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો ને ચારે તરફનાં નવાણુ સુકાવા લાગ્યાં. પાણી થટ્યાં અને જ્યાં ત્યાં જૂમ પડવા લાગી.

‘પેલા સરોવરથી થોડે દૂર પર્વતની તળેટીમાં હાથીઓનું એક ટાળું વસતું હતું. સહેજે બસો અઢીસો હાથીનું જુથ હશે. એ જુથનો એક રાજા હતો. એનું નામ હતું વજ્રદંત.

‘હાથીને પાણી ખૂબ જોઈએ. એને પાણીની તાણ પડવા માંડી એટલે ચારે તરફ રાજા વજ્રદંતે તપાસ કરાવી. એને પેલાં સસલાંઓવાળા સરોવરની ભાજ મળી. પોતાનાં જુથને લઈને એ ત્યાં ગયો. પાણીને જોઈને એના હાથીઓ ગાંડા-વર થઈને દોડ્યા ને સરોવરમાં પડ્યા. પીવાય તેટલું પાણી પીધું, ઉરાડ્યું ને બગાડ્યું.

‘હાથીઓના જુથના અવરજવરમાં કેંક સસલાં અધકચરાં થઈ ગયાં ને આખાં ચે સસલાં નગરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો.

‘રાજા લંબકર્ણને ફરિયાદ થઈ. રાજાએ જાતે તપાસ કરી.

અને જે બન્યું તે જોઈને ભારે દુઃખ થયું.

‘એણે શું કરવું તે બાબત ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યો ને હાથીના ટોળા સાથે કંઈ રીતે કામ લેવું તે એણે નક્કી કર્યું.’

ખીજે દહાડે પોતાના જીયને લઈને વજ્રદંત આવ્યો ત્યારે રાબ લાંબકણું એની સામે ગયો. એ જવાનો હતો તે રસ્તાની બાજુના ટેકરા ઉપર એ બેઠો ને જેવો વજ્રદંત ત્યાંથી નીકળ્યો તેવો જ એ બોલ્યો: ‘ખબરદાર ! આગળ વધ્યો તો ! જે હોય તે અહીંથી જ થોભી જાય.’

‘મારી સામે આ રીતે બોલવાવાળું કોણ છે ? જે હોય તે અહીંયાંથી ખસી જાય નહિતર કચરી નાખીશ.’ વજ્રદંતે મિભજમાં જવાબ આપ્યો.

‘હું ભગવાન ચંદ્રદેવને એલચી લાંબકણું છું. તમારી ઉપર ભગવાન થણા કોપાયમાન થયા છે !’

‘ભગવંત રોહિણીપતિના રોષનું કારણ તો હશે ને ?’ જરા ધીમા પડીને વજ્રદંતે પૂછ્યું.

‘કારણ સિવાય ભગવાન કોપ કરતા નથી. તમે એમના વિહાર કરવાના આ સરોવરમાં આવીને એમના માનીતા સસલાઓનો કચરદાણુ વાળી નાખ્યો છે !’ લાંબકણું કહ્યું.

‘અમારો એ અપરાધ તો થયો છે, પણ તે અબજુતાં વજ્રદંતે પોતાનો ખયાવ કર્યો.’

‘જનવા જોગ છે. પણ અપરાધ થયો તે ના થયો થવાનો નથી. મારું માનો તો તમે ભગવંત ચંદ્રદેવની માફી માગો ને ફરીથી આ તરફ ન આવવાની કબૂલાત આપો. એવી કબૂલાત નહિ મળે તો ભગવાને મને એમ કહેવાની રબ આપી છે કે તેઓ તમને સખતમાં સખત સબ કરવાનો વિચાર રાખે છે.’

‘પણ એવી કબૂલાત આપવા અમે તૈયાર છીએ.’ વજ્રદંતે કહ્યું.

‘તો તો ઘણું સારું. દેવને હુમલીને કાઢ સુખી થતું નથી.’ લંબકણું જણાવ્યું.

‘ભગવાનની મારે માફી માગવી છે તો જણાવશે કે હાલ તેઓ ક્યાં હશે?’ વજ્રદંતે ગભરાઇને પૂછ્યું.

‘મારી પાછળ આવો.’ એમ કહીને વજ્રદંતને લઇને રાજા લંબકણું સરોવર પાસે ગયો અને સરોવરના પાણીમાં પડેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ બતાવ્યું.

‘વજ્રદંતે ઘુટણીએ પડીને ભગવાન રોહિણીપતિની માફી માગી અને ફરીથી એ તરફ ન આવવાની કબજાત આપી.’

‘તે પછી ખાધું પીધું ને રાજ કીધું. એટલું અમે ઉમેરી લઇશું.’ સુમને હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘બાવાજી ! તમે બી કાંઈક દારતાન કહેવાની.’ શિરીને પ્રોફેસર સાહેબને આગ્રહ કર્યો.

‘બહે દીકરા.’ પ્રોફેસર સાહેબે કહ્યું. ‘પણ મારું દારતાન ચાંદામામાની જાતજાતની ને બાતબાતની વિગતોથી ભરપૂર હશે. આની રીતે એમાં સસલાની વાતો નહિ હોય.’

‘ત્યારે તો ચંદ્રમા વિષે નવું જણવાનું મળશે.’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘એ પહેલાં હું ચંદ્રમાને રાજકવચ શી રીતે થયો તે કહી જાઉં.’ સુમને જણાવ્યું.

‘અને હું કાલંબસે ચંદ્રગ્રહણનો કેવી રીતે લાભ ઉઠાવ્યો તે કહીશ.’ શિરીન બોલી.

‘બહે દીકરાઓ !’ પ્રોફેસર બોલ્યા. ‘તમારા દારતાન શરૂ કરો.’

‘ચંદ્રમાનો રોહિણી તરફનો પક્ષપાત ઘણા જૂના વખતથી અમારા શાસ્ત્રકારોને જાણીતો છે.’ સુમને પોતાની વાતની

શરૂઆત કરી. ‘અને એને લગતી મેં આ વાત સાંભળી છે.’

‘પ્રભપતિને તેત્રીસ કન્યાઓ હતી. એ બધી બહેનોને એમણે સોમરાખ સાથે પરણાવી.’

‘સોમરાખ કાણ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એ ચંદ્રમાનું બીજું નામ છે. એ તેત્રીસ બહેનોમાં કૃતિકા નામની સાત બહેનોનું એક જૂથ હતું ને બીજી છત્રીસ બહેનોનું જુદું મંડળ હતું. એ બધામાં રોહિણી સાથે ચંદ્રને વધારે બનાવ હતો. વખત જતાં એ આખો વખત રોહિણીના મંદિરમાં જ રહેવા લાગ્યો. એ જોઈને કૃતિકા વગેરે એ પોતાને પિતાને ફરિયાદ કરી.’

‘એ પણ ઠીક!’ પ્રોફેસર બોલ્યા.

‘પછી પ્રભપતિએ ચંદ્રમાને બોલાવ્યો ને એને ધમકાવ્યો. ચંદ્રમા પણ પ્રભપતિને નમી પડ્યો ને એમના આગ્રહથી કબૂલ કર્યું કે હું સૌ સાથે સમાનતાથી વર્તીશ. એ સાંભળી પ્રભપતિને સંતોષ થયો.’

‘પણ વળી પાછું ચંદ્રે તો રોહિણીના મંદિરમાં જ પડ્યા ને પાથર્યા રહેવા માંડ્યું. એ બધો ને રોહિણીનું મંદિર બહું. એ ઉપરથી બાકીની બત્રીસેય બહેનોએ ફરીથી બાપને ફરિયાદ કરી. પ્રભપતિએ ચંદ્રમાને શાપ આપ્યો ને તે દિવસથી એને રાજશ્વય લાગુ પડ્યો. એ દરરોજ ગળી જવા લાગ્યો. છેવટે એને સવિતાનારાયણની આરાધના કરી.’

‘સવિતાનારાયણ કાણ?’ શિરીને પૂછ્યું.

‘સૂર્યદેવ.’ સુમને કહ્યું. ‘ચંદ્રમા ઉપર એ પ્રસન્ન થયા ને એના રોગનું નિદાન કર્યું પણ તે વખતથી હજી સુધી પંદર દિવસ ચંદ્રની કળાનો શ્વય થાય છે ને પંદર દિવસ વૃદ્ધિ થાય છે. આ રીતે હજી ચાલ્યાજ કરે છે!’

‘આ કથા વેદની તૈત્તરીય સંહિતામાં આવેલી છે.’ પંડિતજી

બોલ્યા. 'એ ખતાવી આપે છે કે એ ઘણી જૂની છે. એ કાળે પણ એમને ચંદ્રના પરિભ્રમણનું અને એના પરિભ્રમણમાં આવતાં નક્ષત્રોનું સુંદર જ્ઞાન હતું. તેમજ એ રોહિણી નક્ષત્રમાં થયેને જતો ને બીજા નક્ષત્રોની બાબતોથી જતો તે તેઓ બહુતા હતા.'

'એ ઉપરથી આવી કથા ઉપજવી હોય એ બનવા ભેગ છે.' મેં જણાવ્યું.

'હવે શિરીન બહેન! તમારી વાત કરો.' કાલિકાદેવીએ જણાવ્યું.

'બહે' શિરીને કહ્યું. 'મારું દારતાન ઘણું દ્રુંડું છે. કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો તે તો યાદ હશે—'

'જરૂર. ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં.' મેં કહ્યું.

'ને તે પછી થોડે વર્ષે ત્યાં વસવાટ શરૂ થયો. શરૂઆતમાં તો એ લોકોને બારે હાડમારીઓ વેઠવી પડી. ત્યાંના મુજ રહેવાસીઓ એમને ત્રાસ આપતા હતા એમની પાસેથી આ લોકોએ જેમ તેમ કરીને પોતાનું કામ કાઢી લીધું પણ એમના ઉપર ભેદથી તેવો પ્રભાવ પડ્યો ન હતો. કોલમ્બસે જોયું કે એ લોકો જૂના વિચારના ને ઘણા વહેમી હતા. એને લાજ લેવાનું કોલમ્બસે નક્કી કર્યું.'

'એમના ઉપર પ્રભાવ પાડવાની તક કોલમ્બસને મળી મધ્ય. એને નજીક આવતા ચંદ્રગ્રહણની ખબર હતી એટલે પેલા લોકોને એણે દમ બીડાવ્યો કે તમે અમારી સગવડ નહિ સાચવો તો અમે આકાશમાંથી ચંદ્રમાને લપ્પ લપ્પશું.'

'એ લોકો ચંદ્ર તથા સૂર્યને પૂજનારા હતા. એ ઉપરથી કોલમ્બસને ખાતરી હતી કે એની આ ધમકી અસરકારક નીવડ્યા વિના નહિ રહે.

'પહેલાં પહેલાં તો એને કાષ્ટથી દાદ આવી નહિ ને એની

જાતને હસી કાઢી. પણ તા. ૧ લી માર્ચ સને ૧૫૦૪ નો દિવસ આવ્યો ને એની રાત્રે ખગ્રાસ ચંદ્રગ્રહણ થયું ત્યારે બધા ગભરાયા અને કાલગ્નસ પાસે દોડી આવી એને પગે પડ્યા અને ચંદ્રમાને છૂટો કરવા આજીજી કરી.

‘પોતાને બેઠતી દરેક સગવડની માગણી કરી કાલગ્નસે ચંદ્રમાને છોડ્યો ને પોતાનું કામ કાઢી લીધું. કાલગ્નસની અબજ શક્તિથી નવાઇ પામી ત્યાંના મૂળ રહેવાસીઓ એને નમવા લાગ્યા અને એની તેમ જ એનાં માણસોની દરેક સગવડ સાચવવા લાગ્યા.’

‘એ પણ જબરો ખરો!’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘હવે બાવાજી તમારું દાસ્તાન શરુ કરો.

‘બલે દીકરા!’ કહીને પ્રોફેસર સાહેબે એમનું દાસ્તાન શરૂ કર્યું.

આપણી પૃથ્વીથી ચંદ્રમા ૨,૩૮,૮૪૦ માઇલ દૂર છે. ‘પ્રોફેસરે એમનું દાસ્તાન શરૂ કર્યું. ‘એનો અંદાજ સમજવા માટે કહેવું જોઈએ કે કલાકના સાઠ માઇલની ઝડપે જનાર રેલગાડીને છ મહિના લાગે. આપણું વિમાન કલાકના પાંચસો માઇલની ઝડપે જાય છે એટલે એને ત્યાં પહોંચતાં વીસ દિવસ લાગશે. આપણી પૃથ્વી જેવા ત્રીસ ગોળાઓ એક બીજાની બેડાબેડ ગોઠવીએ તો પૃથ્વીથી ચંદ્રમા સુધીનો પૂલ બંધાય.’

‘પૃથ્વી કરતાં ચંદ્ર કેટલો નાનો હશે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ઝોગણ પચાસ ચંદ્ર એકઠા કરીએ તો પૃથ્વીના જેવડો ગોળો થાય અને છ કરોડ વીસ લાખ ચંદ્ર એકઠા કરીએ તો સ્વરજ જેવડો ગોળો બને.’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું.

‘એની ગતિ કેટલી હશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘એક સેકન્ડના ૩૩૩૭ ફીટની ગતિએ એ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા ૨૭ દિવસ, ૭ કલાક ૪૩ મિનિટ ને ૧૧ સેકન્ડમાં ફરી રહે છે.’

‘પણ અમારો ચાંદ્રમાસ તો ૨૯.૫ દિવસનો હોય છે તેનું શું?’ પંડિતજીએ સવાલ કર્યો.

‘એનો ખુલાસો એ છે કે ચંદ્ર પોતાની પ્રદક્ષિણા પુરી કરે તે દરમિયાન પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતી આગળ વધી હોય છે એટલે ચંદ્રે પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી તે સ્થિતિમાં આવતાં એને બીજા ૨ દિવસ ૫ કલાક અને ૫૨ સેકન્ડ લાગે છે. આ રીતે તમારો ચાંદ્રમાસ ૨૯ દિવસ ૧૨ કલાક ૪૪ મિનિટ ને ૩ સેકન્ડનો થાય છે.’

‘ચંદ્રમા એની ધરી પર ફરતો હશે ખરો?’ મેં પૂછ્યું.

‘એ પોતાની ધરી ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહે છે. તેથી તો એનો એકનો એક ભાગ સતત આપણા તરફ રહે છે. ને બીજો ભાગ અનંત આકાશ તરફ રહે છે. આમ હોવાથી આપણે ચંદ્રમાના બીજા ભાગને કદીએ જોઈ શકતા નથી. આપણા તરફ દેખાતા ગોળાર્ધનો જ આપણે અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ.’

‘શી રીતે?’

‘પૃથ્વી કરતાં ચંદ્રનો અભ્યાસ વધારે સરળ છે. અત્યારનાં શક્તિશાળી દૂરબીનોની મદદથી ચંદ્રને થણો નજીક લાવી શકાય છે ને એનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શકે છે. ખગોળશાસ્ત્રીઓએ એના નકશાઓ પણ તૈયાર કર્યા છે.’

‘એ તો નવાઈની વાત!’ પંડિતજી બોલી ઉઠ્યા.

‘આ રહ્યો ચંદ્રનો એવો એક નકશો. એમાં એના જુદા જુદા પ્રદેશો તથા પર્વતો બતાવ્યા છે. ઊંચાઈ પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ માપેલી છે.’

‘શી રીતે ?’

‘એને લગતાં સાધનોની મદદથી. સૂર્યાદય વખતે ને તે પછી એની પર્વતાવલિઓની છાયા પડે તેના ઉપરથી એ રીતનું માપ લેવામાં ઠીકઠીક સરળતા થાય છે. તમને બાણીને નવાં છ લાગશે કે ઔરટેલિયાખંડની શોધ થઇ તે પહેલાં એવો ખંડ હોવાનું અનુમાન ખગોળશાસ્ત્રીઓએ ચંદ્રમા ઉપર પડતા પૃથ્વીના પ્રકાશના પ્રતિબિંબ ઉપરથી કર્યું હતું. છઠ્ઠા સાતમના ચંદ્રમામાં અમુક ભાગ પ્રકાશિત હોય છે ને બાકીનો ભાગ ઝાંખા પ્રકાશવાળો દેખાય છે. એ ઝાંખો પ્રકાશ છે તે પૃથ્વીનો ચંદ્રમા પર પ્રકાશ પડે છે તેને લીધે હોય છે. એ પ્રકાશમાં પાણીના ને જમીનના પ્રકાશનો ફેર પડે છે અને તે ઉપરથી તેઓ એવાં અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા.’

‘એ પણ નવાં જોવાનું !’ પંડિતજી બોલ્યા.

‘ખીજી ગમ્મત એ છે કે ૧૯ સૌર વર્ષે અથવા ૬૯૪૦ દિવસે ચંદ્ર એની એ જ સ્થિતિમાં આવે છે એટલે કે એની ક્ષયવૃદ્ધિ વગેરે મળીને એટલા કાળમાં ૨૩૫ ચંદ્રમાસ થાય છે ને એ રીતે એની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.’

‘એ રીતે સૌર વર્ષને ચાંદ્રવર્ષનો મેળ મેળવવા અધિક માસ આવે એટલે વરસ સરખાં થઇ રહે.’ પંડિતજી બોલ્યા. ‘એકનું વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું ને બીજાનું ૩૫૪ દિવસનું છે, એટલે મેળ મેળવવાની એ ઠીક ગોઠવણ રાખી છે.’

ચંદ્રમાનું વજન આપણી પૃથ્વીના ૮૧ મા ભાગ જેટલું છે. એક બાજુના પલ્લામાં ૮૧ ચંદ્રમાં મૂકીએ ને બીજા પલ્લામાં પૃથ્વી ગોઠવીએ તો બેઉ સરખાં થાય.’

‘એ શી રીતે બાણી શકાયું હશે ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એ નક્કી કરવાના પણ અમુક નિયમો છે તે ઉપરથી. આ રીતે જેમ વજન ઓછું તેમ એનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ ઓછું.

ચંદ્રનું ગુરૂત્વાકર્ષણ પૃથ્વીના ગુરૂત્વાકર્ષણના છઠ્ઠા ભાગ જેટલું છે. એની અસર એ છે કે પૃથ્વી ઉપરનું છ રતલનું વજન ચંદ્રમા ઉપર એક રતલ થાય. સાડા ત્રણ મહુની કાયાનો માનવી ચંદ્ર ઉપર ફક્ત ૨૩ રતલ થાય. અત્યારે છે એ પ્રમાણે વજન ને ગુરૂત્વાકર્ષણ વાળા ચંદ્રમાનો ગોળો પૃથ્વી જેવડા કદનો હોય તો સાડાત્રણ મહુની કાયાનો માનવી એવા ચંદ્ર ઉપર ફક્ત દોઢ રતલ થાય !'

‘અને આપણી પૃથ્વી એના પોતાના કદમાં સૂર્યના જેટલી શક્તિ મેળવે તો થું થાય ?’ મી. જેમ્સે પૂછ્યું.

‘તો અત્યારના એક રતલ વજનનું ૩,૨૪,૦૦૦ રતલ વજન થાય. ૧૧૦ રતલના વજન વાળો માણસ ૧૬૦૦૦ ટનનો થઈ જાય !’

‘એ હિસાબે અજબ પરિવર્તન થઈ જાય !’

‘જરૂર. આપણે ચંદ્રમા ઉપર જઈશું ત્યારે આપણને પણ આપણાં શરીર ખૂબ હલકાં લાગશે.’

‘તે તો ઘણું મજાનું !’ શિરીને કહ્યું.

‘ચંદ્રના પર્વતો મોટે ભાગે જ્વાળામુખી પર્વતો છે અને આપણી પૃથ્વીના ઊંચામાં ઊંચા પર્વતો જેટલાં એનાં શિખરો પણ ગગનગામી છે.’

‘એવરેસ્ટ જેવડા ?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘એનો માઉન્ટ કલિંચસ ૨૯,૧૦૦ ફીટ ઊંચો છે એ એવરેસ્ટથી સહેજ જ નીચો છે. એનાં બીજાં શિખરો, એપેન્નાઈન્સ, કં.કેસસ, આલ્પ્સ વગેરે બારથી પંદર હજાર ફીટ ઊંચાં છે. એના જ્વાળામુખીઓની શિખરમાળા ગોળાકારે હોય છે, ને એ કંકણાકાર પર્વતમાળાઓ વચ્ચે જબરજસ્ત ઊંડી ખાઈઓ હોય છે. આપણી પૃથ્વી પરના મોટામાં મોટા જ્વાળામુખીની કંકણાકાર શિખરમાળાનો પરિઘ ૪૩૫ માઇલનો છે. એ શિખર-

માળા લંકામાં આવેલી છે.’

ચંદ્રમામાં એવી પર્વતમાળાઓ છે? મેં પૂછ્યું.

‘એ કરતાં ઘણી મોટી છે. કલેવીયસની શિખરમાળાઓના પરિઘ ૧૩૦ માઇલ છે. શિકાર્ડનો ૧૨૪, સાકોઓસ્કોનો ૧૦૦ માઇલ અને પેટાવિયસનો ૯૩ માઇલનો છે. ચંદ્રનો આકાર પૃથ્વીના ૪૯ મા ભાગનો છે એ જોતાં આ શિખર માળાઓના પરિઘ ઘણા મોટા કહેવાય. ચંદ્ર ઉપર જવાળામુખીના આકારના આશરે ૩૩૦૦૦ નાના મોટા પર્વતો ને ડુંગરો આવેલા છે.’

‘એના ઉપર વનસ્પતિ હશે ખરી?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ચંદ્રમા ઉપર વાતાવરણ નથી એવા અનુમાન ઉપર ખગોળ શાસ્ત્રીઓ આવ્યા છે. એટલે વનસ્પતિ હોવાનું સંભવિત નથી.’

‘શી રીતે?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘ચંદ્રમા ઉપર ચતાં બીજા ગ્રહોનાં અધિકમણા ઉપરથી એવું પણ અનુમાન છે કે ચંદ્રમા ઉપર વાતાવરણ હોય તો તે તદ્દન નહિ જેવું હોવું જોઈએ.’

‘ત્યારે તો પાણી પણ નહિ હોય!’

‘એમ જ. પાણીએ નહિ ને વનસ્પતિએ નહિ. ઉજ્જડ વેરાન!’

‘અરે ખાપરે! ત્યારે ત્યાં તે આપણું શું દાટ્યું છે!’ કાલિકાદેવી બોલી ઉઠ્યાં.

‘જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું! ચંદ્રમા ઉપર ગરમી ને ઠંડીનાં પ્રમાણ પણ વિચિત્ર છે. એનો એક ભાગ હદ બહારનો તપી ગય છે ને બીજા ભાગ ઉપર એટલી ઠંડી પડે છે કે પારો શુન્યની નીચે ૨૫૦ અંશ ઉપર જતો રહે છે.’

‘એનો દહાડો કેવડો લાંબો હશે?’ મેં પૂછ્યું.

‘એનાં રાતદિવસ ૭૦૯ કલાકનાં એટલે આપણા ૨૯

દિવસ ૧૨ કલાક ને ૪૪ મિનિટનાં છે. ૩૫૪ કલાકનો તો ઝીને દહાડો જ છે. અને એ આખો દહાડો એસુમાર ગરમી પડે છે, વાદળાનું તો નામ નિશાન પણ નથી !

‘આ હિસાબે ઝીનું વરસ પણ મોટું હશે !’

‘ઝીમ નથી. ઝીનું વરસ ફક્ત બાર દિવસનું હોય છે. ઝીને વાતાવરણ નથી ને વાદળાં નથી. ઝીટલે ઘોળે દિવસે તારા દેખાય છે !’

‘એ પણ ઠીક ! ચંદ્ર ઉપર વસતિ હશે ખરી ?’

‘ઝીને વીધે જુદા જુદા મત છે, પણ મોટો ભાગ ચંદ્રમા ઉપર વસતિ હોવાનો ઇનકાર કરે છે. ઝીની અત્યારની સ્થિતિમાં ઝીના ઉપર વસતિ હોવાનું સંભવિત નથી.’

‘ઝીવું જ છે.’ ઝી છતાં ઝીનું ગુરૂવાકર્ષણ ઝીટલું છે કે ઝીનાથી સમુદ્રમાં ભરતી ને ઝીટ થાય છે. અમાસને દિવસે ચંદ્ર અને સૂર્ય ઝીક જ દિશામાં હોઈ એકિનું ગુરૂવાકર્ષણ સામટું ભેર કરે છે ઝીટલે તે દિવસે મોટામાં મોટી ભરતી થાય છે.’

‘નદીઓમાં ઘોડો આવે છે તે ઝીનાથી આવતો હશે ?’ સુમને પુછ્યું.

‘ઘોડો કયો ?’ શિરીને સવાલ કર્યો.

‘ભરતી વખતે દરિયાનાં પાણીનો એસખંધ પ્રવાહ નદીમાં ધકેલાય તેનાં સૌથી પહેલાં આવતાં માથાપૂર મોજાંને ઘોડો કહે છે.’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘એ પણ ચંદ્રમાને લીધે આવે છે. ભરતી આવે ત્યારે દરિયાનાં પાણી ઝી રીતે નદીમાં ધસે છે.

‘ચંદ્ર લોકને પિતૃઓનો લોક પણ કહે છે. પિતૃઓનો દિવસ આપણા પંદર દિવસ જેટલો લાંબો હોય છે ઝીમ સાંભળ્યું હતું. ચંદ્રના દિવસનું માપ કહ્યું તે ઉપરથી સમજાયું.

‘કે એ એટલો લાંબો સાથી ગણાય છે.’

‘ચંદ્રના માર્ગમાં આવતા નક્ષત્ર મંડળોને જુદાં જુદાં નામ અપાયાં છે.’ મેં કહ્યું. ‘ને એમાંનાં કેટલાંક નક્ષત્ર મંડળ ઉપરથી આપણા મહિનાઓનાં નામ પડ્યાં છે. કૃતિકા ઉપરથી કારતક. મૃગશિર્ષ ઉપરથી માગસર, પુષ્ય ઉપરથી પોષ, મઘા ઉપરથી મહા, ફલ્ગુની ઉપરથી ફાગણ, ચિત્રા ઉપરથી ચૈત્ર, વિશાખા ઉપરથી વૈશાખ વગેરે. જે જે મહિનાનું જે મુખ્ય નક્ષત્ર હોય તેની નજીકમાં એ મહિનાની પ્રણિમાને દિવસે ચંદ્ર હોય છે. એ ઉપરથી પણ કેટલાંક નક્ષત્રો ઓળખવાં સહેલાં થઈ પડે છે.

‘ચંદ્રમાને ચાંદામામા સાથી કહેતા હશે?’ શિરીને સવાલ કર્યો.

‘પહેલાંના વખતમાં દેવોએ અને દાનવોએ મળીને સમુદ્રનું મંથન કર્યું હતું અને તેમાંથી એક પછી એક ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં હતાં. એ રત્નોમાંનો ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો સાત મોઢાવાળો ઘોડો સૂર્યને ભાગ ગયો. ઔરાવત નામનો સાત સુંઢવાળો હાથી ઇંદ્રને મળ્યો. એમ લક્ષ્મીજી તથા ચંદ્રમાં પણ એ મંથન વખતે નીકળ્યા તેથી એ બેઉ ભાઈ બહેન ગણાયા. હવે લક્ષ્મીજી વિષ્ણુ ભગવાનને વર્યાં ને જગજગનની ગણાયાં. એટલે એમના ભાઈ ચંદ્રમાને ઘોડો ચાંદામામા કહેવા લાગ્યા.’ કાલિકાદેવીએ ખુલાસો કર્યો.

‘હિંદુઓમાં અધિક માસ આવે છે તે શી રીતે ગણાતો હશે?’ શિરીને પૂછ્યું.

‘વાત એમ છે’ કાલિકાદેવીએ કહ્યું ‘કે દરેક મહિનામાં સૂર્ય અકેકેક રાશિનું સંક્રમણ કરે છે. હવે ચાંદ્રમાસ ૨૬૫ દિવસનો હોય છે ને આ રીતે એક રાશિનું સંક્રમણ કરતાં

સૂર્યને એ કરતાં વધારે વખત લાગે છે એટલે એવો વખત આવે છે કે જ્યારે એક આખા મહિનામાં સૂર્યની એક રાશિની સંક્રાન્તિ થતી નથી. એવા ચાંદ્રમાસને અધિકમાસ કહે છે. ટુંકામાં એટલું જ કે જે મહિનામાં સૂર્યનું સંક્રમણ ન થાય તેને અધિકમાસ કહેવામાં આવે છે. હિંદુઓના મહિના ચાંદ્રમાસ પ્રમાણે છે અને ઋતુઓ સૂર્યમાન પ્રમાણે એટલે આ રીતે અધિકમાસ આવવાથી ભેઉનો મેળ મળી રહે છે.’

‘આ રીતે અધિકમાસ આવે એ તો સમજ્યાં પણ એ રીતે ક્ષયમાસ આવતો હશે?’ પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

‘મારા બાપુજીને જ્યોતિષનું સારું જ્ઞાન હતું.’ કાલિકાદેવી એ કહ્યું. ‘એ કહેતા હતા કે અધિકમાસની પેઠે ક્ષય માસ પણ આવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ જે માસમાં સૂર્યનું સંક્રમણ ન થાય તે અધિકમાસ ગણાય. એ જ રીતે એક મહિનામાં સૂર્યનાં એ સંક્રમણ થાય ત્યારે એકમાસનો ક્ષય થયો ગણાય ને તે ક્ષયમાસ કહેવાય. એક વખત ક્ષયમાસ આવ્યા પછી ૧૯ અથવા ૧૪૧ વર્ષે એવો ક્ષયમાસ આવે છે. ક્ષયમાસનું સાદું વાળવા એની આગળ કે પાછળ ત્રણ ચાર મહિનામાં જ અધિકમાસ આવી જાય છે!’

‘એવી રીતે ક્ષયમાસ ક્યારે આવશે?’ શિરીને પૂછ્યું.

‘સંવત ૨૦૨૦ અથવા શકે ૧૮૮૫ નો માગસર મહિનો એ રીતે ક્ષયમાસ હશે.’ કાલિકાદેવીએ પોતાના જ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો.

‘તિથિઓની વધઘટ પણ એજ રીતે થતી હશે?’ સુમને પૂછ્યું.

‘ચંદ્ર ને સૂર્ય એ બેઉ એકઠા થયા પછી બેઉ વચ્ચે બાર અશનું અંતર પડવાને જેટલો વખત જાય તેટલા વખતની એક તિથિ ગણાય છે. આ રીતે સૂર્ય ચંદ્ર ફરી પાછા મળે એટલા

વખતમાં ૩૦ તિથિ થાય છે પણ ચંદ્રમાસના દિવસ ૨૯ના છે એટલે તિથિઓની વધઘટ થાય છે. ચંદ્રની ગતિ પણ કોઈ વાર ઉતાવળી તો કોઈવાર ધીમી હોય છે અને એક તિથિ થવાને આ રીતે કોઈવાર ૫૭ ઘડી લાગે છે તો કોઈવાર ૬૬ ઘડી લાગે છે. પંચાંગની તિથિ ૫૪ ઘડીથી ઓછી થતી નથી એટલે એ ભેડ ગણતરીએ એક તિથિ સૂર્યોદય વખતે સહેજ પહોંચતી હોય તે પછી બીજી તિથિ શરૂ થાય ને બીજા સૂર્યોદય પહેલાં પુરી થઈ જાય ને બીજા સૂર્યોદય વખતે ત્રીજી તિથિ શરૂ થઈ જાય તો એક તિથિનો ક્ષય થયો ગણાય. આ રીતે એક તિથિ એ સૂર્યોદય લગી પહોંચે તો તે તિથિ ભેવડાય અથવા એની વૃદ્ધિ થઈ ગણાય. સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તે તિથિ તે દહાડાની ગણાય છે. તિથિ સૂર્યોદયથી બદલાય છે.’

‘તમે બધું બધું યાદ રાખ્યું છે!’ મેં કહ્યું.

‘અનેકવાર આ બધું બાપુજીએ સમજાવેલું એટલે ભૂલાય એવું નથી.’ કાલિકાદેવીએ જણાવ્યું.

પૃથ્વીથી પારાવાર અંતરે અમારું વિમાન આવી પહોંચ્યું હતું એટલે ધીરેધીરે પૃથ્વી નાની ને નાની થતી જતી હતી અને તેને બદલે ચંદ્રમાં મોટો ને મોટો દેખાતો હતો. પૃથ્વી અને ચંદ્ર બંને પરસ્પર એક બીજાનાં સ્થાનની અદલા બદલી કરીને ઊભાં ન હોય એમ પણ ઘડીક લાગતું હતું.

જેમ જેમ વિમાન ચંદ્રની નજીક ગયું તેમ તેમ તેની ઉપરના દેખાવો નજરે પડતા ગયા. અમારા વિમાન જેવાં અગણિત વિમાનો જેમાં પેસીને અટવાયા કરે એવી મોટી મોટી ફાટો એના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર દેખાવા લાગી. ચંદ્રના પર્વતો પણ પ્રથમ દર્શને આદ્ધાદ્ધ લાગ્યા.

‘યેલા જવાળામુખી પર્વતોનો આકાર તો જુઓ!’ શિરીન

ઔલી જાડી.

‘માલપુડામાં ચાલ્યા હોય એવો એનો દેખાવ છે!’ કાલિકાદેવીએ કહ્યું.

‘બ્રાહ્મણનું જય જમે! એમને મિષ્ટાન્ન બહુ ભાવે!’ સુમને ઉમેયું.

‘એ પણ હોય. કંઈ ના ઔછી જ કહેવાવાની છે!’

‘પેલું કિલ્લો જેવું શું દેખાય છે?’ શિરીને સવાલ કર્યો.

‘એ ગોસેન્ડીની દિવાલોને નામે ઓળખાતી પર્વતમાળા છે. એની ઉંચાઈ ૭૬૨૦ ફીટ છે.’ પ્રોફેસરે જણાવ્યું. ‘આપણે ત્યાં ઉતરવાનાં છીએ.’

થોડા વખતમાં અમારું વિમાન ગોસેન્ડીની દિવાલો સમી પર્વતમાળા ઉપર ઉતર્યું. ઉતર્યું પણ અજબ રીતે. અવાજ એકદમ બંધ થઈ ગયો હતો અને બધે સુમશામ હતું.

આજુબાજુ કરાળ ડુંગરો, પર્વતો ને ખીણો નજરે આવતી હતી. ઝાડપાન કે પવન અથવા પાણી ખીલકુલ જણાતાં ન હતાં. આવા સુલકમાં અમારું શું થશે તેની અમને ચિંતા થતી હતી. ‘સારું’ હતું કે પ્રોફેસર અમારી સાથે હતા અને એ ભલા માણસે અમારા માટે બધીયે ભેગવાઈ કરેલી હતી. એમ ન હોત તો અમારા ત્રાસનો પાર ન રહેત! એમણે કરેલી ગોઠવણથી તો મારા જીવને નિરાંત હતી.

પણ ચંદ્ર લોક ઉપર પગ મૂકતાં જ અમારી મુશ્કેલીઓ શરૂ થઈ. કાલિકાદેવીને એ ઉજ્જડ વેરાન પ્રદેશ ખાવા ધાતો હતો. સુમન પણ ચીડાઈ ગઈ હતી. ‘ટીકા દેવ ને પહોંચી બત્રા’ જેવો ઘાટ થઈ રહ્યો હતો.

સૂરજ પણ ખૂબ તપતો હતો. ધોળે દિવસે પણ તારા દેખાતા હતા.

ખીજ મુશ્કેલી અમને એક ખીખને સાક્ષગવામાં પડતી

હતી. હવા નહિં એટલે અવાજ જઈ શકે નહિ. અમારી હવાની નળીઓ ફાટી બચ કે હવાનો જથ્થો ખૂટી પડે તો? સહરાના-રણુમાં પાણી સિવાય માણસ મરી બચ તેમ અમે પણ એ દરથી રૂડા રૂપાળા દેખાતા ઉજ્જડ ચંદ્રપ્રદેશમાં હવા વગર તરફ-ડીને મરી જઈએ.

પ્રોફેસરે અમારી વાતચીત કરવાની મૂશ્કેલી ટાળી. અમને એમણે કામ ચલાઉ રહેઠાણુ નક્કી કરી આપ્યું અને એ તથા જેમસ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરવા ઉપડી ગયા. અમે ગયા તે વખતે ચંદ્ર પ્રદેશનો પાછલો પહોર હતો છતાં તાપ ઘણો હતો. જો ખરા બપોરે ગયા હોત તો, અમારું થું થાત ! ઐસુમાર ગરમીમાં અમે જરૂર શેકાઈ ગયા હોત.

પ્રોફેસર ગયા એટલે અમે અમારો સમય રમત ગમતમાં ગાળવા માંડ્યો.

અમે ટેનીસની રમત શરૂ કરી કે જેથી ઇચ્છા થતાં શિરીન, મીસ ફ્લોરા કે સુમન ભાગ લઈ શકે.

થોડીવારે એ બધાં રમતમાં સામેલ થયાં ને અમારી રમત બમી.

‘અહીં બોલ આટલો બધો શાથી ઉછળે છે?’ સુમને પૂછ્યું.

‘પ્રોફેસરે સમજવ્યું હતું તેમ ચંદ્રના ગુરૂત્વાકર્ષણને લીધે આપણું વજન છઠ્ઠા ભાગનું થઈ ગયું છે ને ફટકો છ ગણો વધારે મારી શકાય છે. અહીંયાં હાથી નથી નહિતર મારા જેવો હાથીને ઉંચકીને રમાડી શકે. તારે પાણી ભરવાનું હોય તો તું એકી સાથે છ હાડા, છ થડા ને છ નાના થડુલા ખુશીથી ઉપાડી લાવે.’

રમતમાં ખૂબ મજા પડી.

પણ કેમ કેરો વખત જતો ન હતો.

એવામાં સ્પર્શિત થયો ને ખુશતુમા રાત્રિ શરૂ થઇ એટલે બધાંના જીવમાં જીવ આવ્યો. આપણે ત્યાં પ્રાણિમાની રાત્રિએ પડતા ચંદ્રના પ્રકાશ કરતાં તેર ગણો સુંદર પ્રકાશ પૃથ્વી આપતી હતી. તારાઓ પૂરે બહારમાં પ્રકાશતા હતા.

એવામાં પ્રોફેસર તથા મી. જેમ્સ એમની શોધખોળ પૂરી કરીને આવી પહોંચ્યા. રાત્રિ જેમ જેમ વધે તેમ તેમ ઠંડી પણ વધતી જાય ને મધરાત થતાં તો એસુમાર ઠંડી પડે એટલે હવે જનતી ઉતાવળે અમારે પૃથ્વી તરફ પાછા ફરવાનું હતું. સાડાં હતું કે પ્રોફેસરે જોઇતી શોધખોળ કરી હતી ને ચંદ્ર પ્રદેશની વિવિધ છબીઓ પાડી લીધી હતી. બાકી અમે તો ડોશીમા ડાકાર જઇ આવ્યાં હતાં તેના જેટલા જ ઢીલા થઇ ગયા હતા.

છતાં અમે સંદેહે ચંદ્રલોક જોવાનો ને તેમાં જઇને જીવવાનો અજબ આનંદ ભોગવી રહ્યાં હતાં.

રાત્રિનો પ્રથમ પહોર વીતી રહેવા આવ્યો એટલે અમારું વિમાન ઉપડ્યું.

પૃથ્વી પર નક્કી કરેલો સમયે અમારું વિમાન સુખરૂપ આવી પહોંચ્યું.

પ્રોફેસરે એને લગતી ખબર બીન તાર સંદેશાથી આપી લીધી હતી.

અમે ઉતર્યાં તે વખતે અમારું સ્વાગત કરવા સાડાં થે મુંબાઈ હલમલી ઉઠ્યું હતું. અમે કેંકે અકલ્પ્ય, અદ્ભુત ને અજોડ પરાક્રમ કરી આવ્યા હતા.

એવું ભવ્ય અને અજોડ સ્વાગત અમે કદીએ વિસરી શકીશું નહિ.

હસ્યાં તેનાં વસ્યાં
 ને રોયાં તેનાં ખોયાં
 માટે
 હસાય તેટલું હસો

तन्दुरस्ती
अ हूँ त

‘अउअउ

माना
मे या

हसो!

